OBSERVAȚIĬ

ALE UNUĬ NESPECIALIST

ASUPRA

ISTORIEĬ ANTICE

Lecțiĭ făcute la Cercul femeiesc
de înnaintare culturală

DE

N. IORGA

BUCUREȘTĬ

1916

PREFAȚĂ

— cuprinzînd cîteva explicațiĭ —

M'aţĭ însărcinat cu o misiune care nu răspunde de loc ocupaţiunilor mele obişnuite. Eŭ sînt cercetător, de mulţĭ anĭ de zile, al istorieĭ Romînilor, al istorieĭ medievale şi al istorieĭ moderne. Mi s'a cerut să vorbesc despre istoria veche, despre aşa-numita istorie antică. Prin urmare e o parte din studiile istorice care n'a întrat în preocupările mele obişnuite, şi decĭ misiunea pe care mi-aţĭ încredinţat-o este puţin cam grea: eŭ însumĭ trebuie să reieaŭ din noŭ firul uneĭ cugetărĭ critice pe care de mulţĭ anĭ de zile am părăsit-o. Sînt cel puţin douăzecĭ şi cincĭ de anĭ de cînd studiile privitoare la anticitatea clasică şi la anticitatea care nu e clasică nu mă maĭ ocupă. Chiar din acest punct de vedere ar fi o dificultate. A repeta, cu toată dorinţa de a vă fi plăcut, nu pot; a spune lucrurĭ de care nu sînt convins, tot aşa de puţin; a vorbi despre fapte pe care nu le-am străbătut, cît de puţin, în însuşĭ izvorul lor, decĭ a lua, pur şi simplu, din gura învăţaţilor germanĭ, francesĭ şi englesĭ ceia ce scriŭ despre un rege asirian saŭ un scriitor grec saŭ roman, n'aş putea, şi cu atît maĭ puţin a împrumuta de la detailiştĭ în materie de ştiinţă.

Dar maĭ e o greutate: între cine cercetează istoria modernă și evul mediu, prin urmare epoca între anii 500 — să spunem — și 1500, și între cine cercetează partea cea maĭ veche, adecă civilisația orientală și greco-latină, este o deosebire de izvoare și de pregătire. Și este, la dreptul vorbind, o destul de mare deosebire, și în ceia ce privește pregătirea, și între cel care cercetează istoria de astăzĭ și de ierĭ, ceia ce înseamnă istoria contemporană și modernă, și între cel care cercetează istoria evuluĭ mediu. Sînt izvoare deosebite de știut și sînt greutățĭ deosebite de învins. Pentru epoca noastră, informația este de o bogăție extraordinară: ea te năvălește din toate părțile, te înnăbușă, și, dacă este cineva un cercetător maĭ tinerel, maĭ plăpînd, dispare cu desăvîrșire în informația care-l strînge de pretutindenĭ și-l asfixiază. Ceĭ maĭ deprinșĭ cu izvoarele aŭ cruzimea să înlăture o mulțime dintre ele și să spuie: cutare izvor, da, îmĭ trebuie, îl ieaŭ; cutare îmĭ trebuie maĭ puțin, îl cercetez numaĭ în treacăt; cutare de loc, îl înlătur cu desăvîrșire.

Îmĭ aduc aminte de un cas clasic în ceia ce privește studiul istorieĭ contemporane: un învățat frances, pe care și aicĭ mulțĭ îl vor fi cunoscînd prin frumoasele sale studiĭ privitoare la istoria Revoluțieĭ, d. Aulard, și-a pus în minte să scrie istoria acesteĭ revoluțiĭ după izvoare. A vrut să le cunoască pe toate. Ele sînt însă în număr extraordinar de mare. Nu numaĭ protocoalele adunărilor revoluționare, care vorbesc, cum s'ar zice, în fața sceneĭ, acolo unde umblă Mirabeau, Robespierre, Marat și ceilalțĭ, dar, după cum înțelegem noĭ lucrurile, voim să știm de unde vine și jocul pe care-l vedem pe scenă, și pentru aceasta ne maĭ uităm la dreapta și la stînga, și în fundul sceneĭ și în galeria mașinelor. Aulard a început să scotocească în provincie lucrurile privitoare la istoria Revoluțieĭ și a avut, firește, un moment de desperare față de această massă enormă de materiale care se prăvălia

asupra luĭ. Pe urmă a mărturisit sincer, cu multă părere de răŭ, că ar fi vrut să vadă totul, dar că n'a putut; crede însă că ştie ce e maĭ esenţial şi roagă să i se primească munca şi aşa.

Da, în istoria contemporană materialele sînt foarte multe, prea multe, dacă se poate zice aşa. Pe toate nu le poţĭ vedea: greutatea cea mare este ca din acel material să alegĭ pe cel de prima ordine. Astfel în istoria contemporană — şi modernă chiar — lucrul de căpetenie e să-şĭ fixeze cineva un bun punct de vedere, să aibă ţinta, aleasă odată pentru totdeauna, necontenit înnaintea ochilor şi să găsească un drum care să-ĭ permită a vedea cît maĭ multe lucrurĭ la dreapta şi la stînga. Greutatea consistă în orînduire. Şi greutatea consistă şi în critică. Cît este de greŭ să-ţĭ exerciţĭ critica asupra lucrurilor pe care oameniĭ de astăzĭ saŭ de ierĭ le lasă pentru cunoaşterea faptelor lor! Eĭ sînt fără îndoială maĭ puţin înzestraţĭ supt raportul artistic şi maĭ puţin potriviţĭ pentru anume dovezĭ de eroism moral, dar mult maĭ şireţĭ şi maĭ complicaţĭ decît oameniĭ de odinioară. Minciuna de la 1500 o găseştĭ destul de uşor, minciuna de la 500 încă maĭ uşor, minciuna regeluĭ asirian saŭ babilonian este un lucru care sare în ochĭ prin proporţia grosolană a exagerăriĭ, dar ziaristul modern, oratorul parlamentar modern, aceştia sînt de o complicaţie, în talentul lor, care ascunde extraordinar adevărul. Aşa încît n'aş sfătui nicĭ odată pe un tînăr să scrie istorie modernă saŭ contemporană.

Pentru evul mediu e altfel: în evul mediu sînt întregĭ epoce în care fiece cuvînt plăteşte, cum se zice în altă limbă, „greutatea luĭ în aur". Într'o convorbire particulară pe care am avut-o acum cîţiva anĭ cu acel distins medievist d. Jireček, profesor la Universitatea din Viena, care a scris şi istoria vecinilor noştri de dincolo de Dunăre, Bulgariĭ, el îmĭ spunea: „în evul mediu totul e in-

teresant", ceia ce nu se poate spune despre epoca modernă. Izvoarele evuluĭ mediu însă sînt mult maĭ grele de înțeles decît izvoarele de astăzĭ: nu maĭ eștĭ în lumea în care te-aĭ deprins a trăi; trebuie să te muțĭ în alta, oarecum deosebită de cea obișnuită. Întîlnești izvoare scrise într'o limbă care nu e limba latină clasică și nu e limba greacă veche, nu e nicĭ limba greacă modernă, orĭ în limbĭ moderne, care nu sînt tocmaĭ limbile cele noĭ. Instituțiĭ, stil, dacă nu rase, ni sînt străine. Sînt mulțĭ medieviștĭ cari nu vor să trateze istorie modernă, fără a maĭ pomeni pe aceia, numeroșĭ, cari spun: eŭ nu mă ocup decît de cutare țară și în cutare moment.

Cu riscul de a trece ca superficial în ochiĭ acestor cercetătorĭ istoricĭ — mă scapă doar marea cantitate de documente și de studiĭ restrînse ca margenĭ pe care le-am tipărit,—voiŭ spune: nicĭun lucru nu se înțelege numaĭ prin el însușĭ, nicĭun lucru nu se înțelege decît prin lucrul de lîngă dînsul, prin lucrul contemporan, prin lucrul d'innaintea sa și prin lucrul din urma sa. Poțĭ lua și studia deosebit un subiect, dar, cînd e să-l înțelegĭ, îl repuĭ în întregul din care face parte. Așa încît specialistul, prin anume resultate precise ale luĭ, este foarte folositor, dar să facă bine să lase în pace pe ceĭ cari trec dincolo de margenile specialității și-și daŭ osteneala de a înțelege, osteneală pe care el nu vrea să și-o iea saŭ pe care o răspinge.

Istoria veche e mult maĭ grea chiar decît atîta. Ea ni înfățișează, pentru o parte, izvoare scrise în două limbĭ care, în toată complicația lor sintactică, sînt peste măsură de grele. Îĭ e greŭ unuĭ om al timpurilor noastre să se strămute cu plăcere și ușurință în lumea izvoarelor grecești și romane, care presupun alt fel de a simți și maĭ ales alt fel de a gîndi. Nu totdeauna felul de a simți al cuiva se oglindește în stilul luĭ; dar, în ceia ce privește cugetarea, ea se coboară totdeauna în stil. Chiar pentru an-

ticitatea clasică greacă și romană se întîmpină astfel dificultăți, dar încă atunci cînd este vorba de civilisații de care se ocupă știința abia în timpuri mai nouă, cum e civilisația asiriană și babiloniană, cea egipteană, foarte interesante și supt raportul arteĭ și supt raportul evoluțieĭ ideilor omenești, fără a maĭ pomeni de atîtea probleme care nu pot fi înțelese fără să se cufunde cineva în această depărtată lume orientală!

E greŭ, încă odată. Amestecul de studiĭ în aceste treĭ domeniĭ se face foarte rar, și e deci un adevărat act de îndrăzneală din partea mea să mă amestec în acest domeniu al istorieĭ antice care cere o pregătire particulară și deprinderea cu o lume de ideĭ care nu e lumea de ideĭ familiară mie. Dar totuși sînt motive care, cu toată greutatea pe care o presintă vastitatea subiectuluĭ, mă îndeamnă, cu toate acestea, să mă ocup cu d-voastră de istoria civilisațieĭ vechĭ clasice, prin urmare elino-romane, și chiar cu civilisațiile asiatice —, nu și africane, pentru că Egiptul era socotit ca făcînd parte tot din Asia, cum, supt atîtea raporturĭ, și face parte din Asia Și, anume, întăiŭ un motiv, n'aș zice pedagogic, dar în legătură cu acea comunicație care trebuie să se stabilească totdeauna între cel ce vorbește și publicul săŭ. Și anume iată de ce e vorba: cînd vorbitorul el însuși nu maĭ are nimic să smulgă subiectuluĭ săŭ, atunci auditoriul asistă la o operație intelectuală gata făcută, și totdeauna e mult maĭ interesant pentru auditoriŭ să vadă cum se străduiește vorbitorul și descopere adevărul decît să-l vadă cum presintă, pentru a nu știŭ cîta oară, un adevăr care e adînc înrădăcinat în sufletul săŭ. Chiar „a face lecție“ cuiva este un lucru foarte neplăcut, pe care l-am evitat toată viața. Eŭ am făcut altceva: am învățat împreună cu ascultătoriĭ mieĭ. Orice lecție care presupune o singură activitate intelectuală, și aceia foarte adesea problema-

tică, transformată în simplă mecanică de catedră, este antipatică și foarte rare orĭ folositoare: a vedea însă pe cineva care se apropie de un subiect noŭ și pentru el, care dibuiește în jurul luĭ, care încearcă explicațiĭ, care revine une orĭ asupra lor, este totdeauna un lucru care, dacă nu crește prestigiul vorbitoruluĭ în închipuirea obișnuită, dă subiectuluĭ un interes cu totul deosebit.

Maĭ sînt încă alte motive pentru care primesc cu plăcere să fac aceste lecțiĭ. Unul este că, în cunoașterea faptelor din evul mediu și din epoca modernă, sînt atîtea lucrurĭ pe care nu le poțĭ înțelege perfect decît pe basa elementelor antice care se continuă în evul mediu și în timpul nostru. Oameniĭ cred că sînt noĭ, dar Dumnezeŭ știe cît de noĭ sînt într'adevăr! Este nouă tinerețea, dorința noastră de a trăi, de a învăța, dar oameniĭ sînt, în fond, foarte vechĭ. Sîntem foarte vechĭ cu toțiĭ, cu cărțile noastre, cu vorbele noastre, cu gîndirile noastre, cu simțirile noastre: nu ni dăm samă cît sîntem de vechĭ! De aceia orĭce sforțare ca să fim *noĭ* nu e suficientă· chiar aceĭ cari par maĭ tinerĭ, maĭ doritorĭ de a învăța, maĭ la începutul activitățiĭ lor în cugetare și viața practică nu pot înțelege atîtea lucrurĭ decît printr'o foarte veche tradiție a altor oamenĭ, bună saŭ rea.

N'am omorî așa de ușor, n'am prăda, n'am minți, n'am încălca așa de ușor, n'am strîmba dreptatea așa de ușor, dacă n'ar trăi în noĭ puțin și omul primitiv. De pe vremea cînd cel d'întăiŭ artist cunoscut până acum scrijela un corp de mamut, care de altminterĭ se repetă în toate cărțile de arheologie și care e foarte convenabil făcut, de la acest depărtat strămoș — cu miile de anĭ —, avem așa de mult de lepădat! Pe urmă, în partea bună a sufletelor noastre, în simțul nostru pentru frumos întăiŭ, atîta e astăzĭ curat antic, conștiință antică trecută în instinct modern.

Dacă recunoaștem, cu toate urîtele mode ale *grimaseĭ* ino-

vatoare, chiar fără pregătire prin şcolĭ, frumosul de urît, aceasta ni vine din instinctul de frumuseţă datorit Grecilor, prin trecere de atîtea generaţiĭ, printr'o misterioasă transmisiune sufletească de care nu ni putem da sama. Cine-şĭ închipuie că „formula modernă", cu o fereastă la coperiş şi cu alta la pivniţă, cu ornamente în unghiurĭ strîmbe o să schimbe acest simţ de artă care este în fiinţa noastră de miĭ şi miĭ de anĭ, greşeşte foarte mult. Peste o generaţie o să dărîmăm toate urîţeniile acestea şi o să reclădim după normele fireştĭ ale spirituluĭ uman. Şi tot aşa şi în poesie, după toate elucubraţiile zise „simboliste" care se încearcă astăzĭ, ne vom întoarce fatal la acea poesie care în cursul veacurilor a vorbit tuturor oamenilor şi care e singura poesie vrednică să fie numită astfel. Căcĭ poesia ca şi tot ceia ce facem este un act social şi ceia ce nu este un adevărat act social, atingînd pe orĭcine ca un verset din Biblie saŭ ca o linie din arta grecească, nu e nicĭ artă, nicĭ poesie, ci strîmbătură modernă cînd omul evită sforţarea talentuluĭ şi aspiraţia geniuluĭ prin uşoara schimă a uneĭ maniere.

Şi avem în jurul nostru, şi fără războaie, atîta suferinţă! Vă gîndiţĭ la suferinţele oamenilor cari lucrează în mine, cari nu văd soarele decît la apusul luĭ, cînd îl văd, şi doar şi într'o zi de serbătoare, şi, an de an, generaţie de generaţie, oameniĭ de supt pămînt, din întunerec, lucrează pentru noĭ. Se întreabă cineva, fireşte, ce-ĭ face pe aceştĭ oamenĭ să rabde soarta lor? Codul penal? Nu. Maĭ la urma urmeĭ sînt oamenĭ foarte resistenţĭ la codul penal şi codul penal însuşĭ scapă tocmaĭ pe aceia pe cari trebuie să-ĭ cuprindă maĭ mult, iar, în afară de aceasta, nicĭ codul penal nu poate să ducă decît cel mult la moarte, care e une orĭ o despovărare. Şi sînt şi la suprafaţa pămîntuluĭ, supt lumina soareluĭ, destule suferinţe, poate maĭ grele şi decît ale celor din fundul pămîntuluĭ,

fiindcă omul le vede maĭ bine și compară viața sa cu societatea pentru care, fără folosul săŭ, lucrează și cu natura în mijlocul căreia trăiește și n'are dreptul să se bucure. Pe toțĭ aceștia nu codul penal îĭ face să stea liniștiți, să asiste la triumful, une orĭ insolent, al nedreptățiĭ sociale. Și nicĭ predica din biserică — în țerile care o aŭ, fiindcă sînt și țerĭ care nu o aŭ —, nicĭ cărțile de morală și nicĭ acel afurisit lucru modern care se chiamă gazeta; din potrivă, prin atîtea lucrurĭ, de la oposiția parlamentară, totdeauna ascuțită la glas și veninoasă în inimă, până la articolul de gazetă, care pătrunde ca lama de pumnal, totul îndeamnă la anarhie. Dacă se sfădesc oameniĭ pentru o simplă situație, până la moarte, nu poate să fie un îndemn pentru ceĭlalțĭ ca să-șĭ ceară măcar dreptul la o bucată de pîne pe care aŭ muncit-o? Și n'o fac. De ce? Fiindcă s'a coborît noțiune de *legalitate* în sufletul omenesc, la un anumit moment, din Roma veche, care ea a fundat legea. și de atuncĭ, maĭ mult saŭ maĭ puțin, fiecare trăiește în margenile acesteĭ legĭ. Astfel noĭ sîntem legalĭ, nu prin noĭ, nicĭ prin părințiĭ noștri saŭ strămoșiĭ noștri și nicĭ măcar prin cel d'intăiŭ care a vorbit limba noastră, ci sîntem legalĭ prin oameniĭ depărtațĭ de noĭ cu 2000 de anĭ cari aŭ învățat pe toțĭ un lucru: că maĭ presus de suferința tuturora este ceva maĭ mare, datoria, cu o răsplată care poate nu aparține generațieĭ care trăiește, nicĭ celeĭ următoare, ci unuĭ îndepărtat viitor de maĭ mare fericire a omenirii.

Prin urmare iată că și pentru a înțelege lucrurĭ de astăzĭ, capitale, se cere o atît de adîncă străbatere în trecut. Cum nu poțĭ cunoaște rîul la revărsatul luĭ fără a cunoaște puțin izvorul de unde pleacă și nu-l poțĭ curăți la revărsarea luĭ fără a ști cum se înfățișează în locul de unde pornește, tot așa noĭ astăzĭ trebuie să cunoaștem, pentru a ști și a îndrepta, înseșĭ izvoarele îndepărtate ale ființeĭ noastre morale.

Şi nu-ĭ strică nicĭ istoriculuĭ să cunoască până la capăt firul pe care, în complicaţia de ocupaţiĭ a specialiştilor, el îl deapănă numaĭ de la o bucată de vreme.

Dar pe lîngă acest punct de vedere maĭ este altul. Ceia ce cunoşteam odată, dăunăzĭ, cu privire la istoria veche nu maĭ este ştiinţa de astăzĭ. Prin aniĭ 1888-90, cînd era vorba să ne orientăm între deosebitele ediţiĭ ale cărţilor care vorbiaŭ de lucrurile Orientuluĭ depărtat, întîmpinam greutăţĭ. Fiecare ediţie aducea une orĭ cu totul alte lucrurĭ decît ediţia precedentă. Se trecuse de la Lenormant la Maspero, şi acum se trecea de la o ediţie la alta a acestuia, cu schimbărĭ, revenirĭ şi micĭ revoluţiĭ de amănunte. De atuncĭ însă s'a înnaintat şi maĭ mult. Dacă ar fi numaĭ săpăturile care s'aŭ făcut în Mesopotamia, săpăturĭ la care sînt amestecate misiunĭ aparţinînd tuturor naţiilor culte din lume şi care aŭ ajuns la resultate cu totul extraordinare! Ideia pe care şi-o face cineva azĭ despre civilisaţiile asiatice din această Mesopotamie, din această „ţară dintre rîurĭ“, este copleşitoare pentru spiritul omenesc, căcĭ sileşte pe omul modern să întrebe: oare ce am făcut noĭ într'adevăr, dacă la distanţă de aproape 4.000 de anĭ de la aceasta oameniĭ sînt numaĭ unde sînt în anume domeniĭ ale arteĭ? Şi lucrurile pe care le-aŭ dat aceĭ oamenĭ cari trăiaŭ cu miĭ de anĭ înnainte de Hristos sînt într'adevăr uimitoare şi cînd se gîndeşte cineva la mijloacele lor tehnice, aşa de puţine, şi maĭ ales la lipsa aproape totală de ideĭ abstracte. Noĭ trăim cu atîtea ideĭ abstracte în care sîntem frămîntaţĭ de la cel d'intîiŭ abecedar ce ni s'a pus în mînă, dar, cînd te gîndeştĭ la aceştĭ precursorĭ cu cîteva miĭ de anĭ aĭ celuĭ d'intîiŭ alfabet cu abstracţiĭ şi apreciezĭ cu dreptate silinţile lor spre a realisa frumosul, rămîĭ cu adevărat uimit.

E o întreagă operă de desmormîntare, o întreagă operă atît de importantă în resultatele eĭ, încît noĭ astăzĭ avem

a face cu popoare despre rolul cărora nu ni formam, cu douăzecĭ de anĭ în urmă, aproape nicĭo ideie justă. Se admite astăzĭ o influenţă largă şi profundă a Hetiţilor, cari eraŭ socotiţĭ, cu cîteva deceniĭ înnainte, numaĭ ca tovarăşiĭ, inferiorĭ în cultură şi organisare politică, aĭ Babilonienilor şi Asirienilor; eĭ bine, s'a ajuns cum să se vadă în aceştĭ Hetiţĭ şi stăpînitoriĭ culturalĭ aĭ uneĭ marĭ părţĭ din Asia Mică: regiunile siriene toate aŭ fost stăpînite la un moment dat de aceştĭ oamenĭ cari în tipul lor fisic, în îmbrăcămintea lor, — indivizĭ cu picioarele late, cu cozĭ ca ale Chinesilor — în armamentul lor, în limba lor, care nu se înţelege încă, aşteptîndu-se, ca pentru Egiptenĭ, să se găsească o inscripţie în două limbĭ, sînt încă o enigmă, dar o mare enigmă. Dacă ar fi, astfel, numaĭ săpăturile din valea Tigruluĭ şi Eufratuluĭ, dacă ar fi numaĭ recunoaşterea roluluĭ Hetiţilor, şi încă felul nostru de a cugeta cu privire la aceste civilisaţiĭ ar fi, pe alocurea, fundamental schimbat. Ceia ce era ultimul resultat al cercetărilor cu douăzecĭ de anĭ în urmă, a trecut în domeniul faselor încheiate din istoria ştiinţeĭ, şi astăzĭ venim să refacem ceia ce credeam cu privire la aceste civilisaţiĭ orientale care ele însele nu sînt altceva decît pregătirea civilisaţieĭ mediteraniene, elino-romane, venită pe urmă. Astfel de descoperirĭ, de cel maĭ mare interes, servesc şi a stabili legăturĭ noĭ, şi este de sigur o plăcere nouă să încerce cineva a fixà astfel de legăturĭ.

Dar maĭ e ceva: lecţiile acestea vor apărea, şi e bine să nu se spuie decît lucrurĭ ce pot să se şi scrie, şi cred că vor avea interes pentru cercetătorul de istorie veche, nu din causa descoperirilor pe care le-aş fi făcut, de la Bucureştĭ, cu privire la civilisaţiile din valea Niluluĭ, Tigruluĭ şi Eufratuluĭ, orĭ cu privire la inscripţiĭ egiptene, asiriene pe care le-aş fi cetit; sînt în Europa,

fără îndoială, doar vre-o sută de persoane în stare să facă o asemenea operă de specialitate în forma eĭ cea maĭ restrînsă, cea maĭ lăcătuită prin greutatea cunoştinţelor preliminare. Dar îĭ va putea interesa un lucru. Cum se presintă istoria medievală şi modernă tratată de un cunoscător al istorieĭ vechĭ. aceasta se ştia de mult: dacă istoria medievală a fost foarte multă vreme despreţuită, schilodită, aceasta se datoreşte şi faptuluĭ că aceĭ cari aŭ cercetat istoria evuluĭ mediu până în a doua jumătate a veaculuĭ al XIX-lea în unele ţerĭ, în altele până la începutul veaculuĭ trecut, eraŭ deprinşĭ înnainte de toate cu studiile de istorie veche. De aceia toţĭ medievaliĭ li se păreaŭ nişte barbarĭ necioplţĭ, vărsătorĭ de sînge din vocaţie, nişte anarhiştĭ fără astîmpăr; de aceia fiecare proposiţie latină saŭ greacă din Galia saŭ Bizanţ făcea să se înfioare gustul delicat al acestor oamenĭ hrăniţĭ cu lectura luĭ Sofocle, a luĭ Euripid. a luĭ Platon. pentru Grecĭ. cu lectura luĭ Virgil, a luĭ Horaţiu şi Cicerone pentru Latinĭ. Se poate zice că evul mediu a suferit foarte mult din partea cercetătorilor cari începuseră cu istoria veche. N'a trecut nicĭ o jumătate de secol de cînd se spunea că evul mediu e cea maĭ nenorocită epocă din istoria omenirii: s'ar fi zis bucuros că atuncĭ chiar ziua nu era aşa de lungă şi de luminoasă, nicĭ pămîntul aşa de roditor ca în timpul nostru şi că oameniĭ eraŭ din naştere maĭ urîţĭ şi maĭ proştĭ decît în alte epoce. A trebuit o întreagă reacţiune ca să se arăte că Imperiul bizantin nu era un „Bas-Empire“, unde toţĭ eraŭ perverşĭ şi se gîndiaŭ doar cum să rafineze plăcerile, cum să tortureze şi să ucidă maĭ încet şi că Orientul Europeĭ n'a dorit înnainte de toate să ardă şi să distrugă civilisaţiile şi, cu ele, operele de artă.

Dar poate fi interesant să se vadă un medievist studiind istoria veche, nu cu intenţia de a se răsbuna, ci numaĭ cu aceia de a înţelege, cu pregătirea sa, alte vre-

murĭ. Un lucru se poate considera şi explica pornind de la începuturile sale şi se poate considera şi explica pornind de la resultatele sale. Precum evul mediu este resultatul anticităţiĭ, cu un amestec care a intervenit la un moment dat, tot astfel anticitatea ea însăşĭ, fiind producătoarea evuluĭ mediu, poate fi tratată prin resultatele sale privite de un medievist. Decăderea unuĭ organism explică foarte bine şi înflorirea şi originile sale, precum originea unuĭ organism bine studiat poate lăsa să se întrevadă înflorirea şi decăderea de maĭ tărziŭ.

În această lecţie de la început, pe lîngă asemenea consideraţiĭ preliminare, trebuie să se arăte încă unlucru.

Ce înseamnă istorie antică?

Dacă porneşte cineva de la biblioteca luĭ Alfred Mame et fils de la Tours, „Bibliothèque de la Jeunesse illustrée", de la cărţile de clasă şi de premiĭ, ştim foarte bine ce înseamnă anticitatea. Anticitatea a fost o vreme cînd toţĭ oameniĭ eraŭ eroĭ, cînd toate femeile ajungeaŭ matroane, cînd fiecare om care se distingea se prefăcea în marmură saŭ bronz încă în zilele sale, o vreme în care legea avea o influenţă absolută, în care acte de devotament pentru cetate se săvîrşiaŭ de treĭ orĭ pe săptămînă măcar, în care sacrificiul, vitejia războinică, înnalta înţelepciune eraŭ fenomene pe care clepsidra le constata nu ştiŭ de cîte orĭ pe zi. Sînt pline cărţile pentru tinerime de astfel de exemple: anticitatea a dat pe Leonida care s'a luptat la Termopile; anticitatea a dat pe Temistocle care a spus duşmanilor săĭ că Atena s'a mutat în zidurile corăbiilor greceştĭ; anticitatea a dat pe Aristide cel drept care a fost gonit de concetăţeniĭ luĭ fiindcă lumea era supărată, nu de reclama pe care şi-o făcea, dar de necontenitul sunet al virtuţiĭ sale proclamate. Este adevărat că anticitatea a dat şi pe cutare vestit demagog saŭ pe cutare *bellâtre* de stradă, care

n'avea cu ce să se laude și a tăiat coada cîneluĭ săŭ pentru ca măcar de această schimbare să se vorbească în lume; dar acestea sînt incidente. Figurĭ marĭ răsar în fiecare moment. Nu maĭ vorbim de Roma. De cîte orĭ nu s'a spus că sîntem fiĭ aĭ Romeĭ și de aceia sîntem datorĭ să avem anume virtuțĭ! Eŭ cred că sîntem datorĭ să avem anume virtuțĭ, nu numaĭ ca fiĭ, orĭcît de depărtațĭ supt unele raporturĭ, aĭ Romeĭ, ci și ca începătorĭ aĭ uneĭ vieți istorice care pleacă și de la noĭ. Nu numaĭ fiul se cade să fie cum trebuie pentru ceĭ ce l-aŭ născut, ci și părintele pentru ceĭ cari vor veni după dînsul și de la dînsul.

Astfel ni se înfățișează anticitatea într'un fel foarte frumos, dar care numaĭ în parte e adevărat. Veți zice: atuncĭ s'a isprăvit: o parte importantă din morala pentru școlĭ și pentru tineret s'a dus odată cu această concepție? Nu. Morala care iese din falșificarea uneĭ părți a unuĭ întreg este totdeauna inferioară moraleĭ care resultă din considerația adîncă a întregului însușĭ. Fără îndoială organismele aŭ în ele o frumuseță, cu tot binele și tot răul pe care-l cuprind, și numaĭ un spirit simplu poate să aleagă dintr'însele ceia ce *pare* maĭ frumos pentru a-l desface din frumuseța, maĭ greŭ de înțeles, dar maĭ adînc înrîuritoare de suflete și maĭ desăvîrșită, a totaluluĭ. Se pot vedea din anticitate și alte lucrurĭ decît cele din cărțile de școală și din manualele de virtute morală, care, adaug, sînt împrumutate după scriitorĭ anticĭ cari trăiaŭ după ce sufletul anticității murise. Atîtea aŭ fost luate din Plutarh, dar Plutarh era un profesor de retorică, cîdva, în Grecia degenerată. Tocmaĭ el să vorbească de virtute? De sigur. Nicĭodată nu se vorbește maĭ mult de virtute decît în vremile de degenerescență, cînd, în loc să practice fiecare virtutea simplă, fără gesturĭ, inventează virtutea colorată, prefăcută, cum o înfățișează autoriĭ de manuale ca Plutarh.

Nu, această teatralitate, bună pentru şcolile Iesuiţilor, acest „bavardagiu“ de formule marĭ, această exhibiţie de gesturĭ nobile, nu e anticitatea în forma eĭ greco-latină, maĭ deplină. Esenţa anticităţiĭ e maĭ adînc umană decît atîta; în locul uneĭ statuĭ în anume forme, avem o fiinţă care se amestecă, luptă şi biruieşte, care, maĭ ales, se biruieşte pe ea însăşĭ. Credeţĭ oare că este maĭ mult îndemn spre vitejie în figura atletuluĭ turnat în bronz saŭ în atletul însuşĭ în momentul chiar cînd smulge biruinţa? Eŭ cred că acel moment înseamnă maĭ mult decît toate statuile care se vor face pe urmă. Decĭ şi cînd vedem o epocă, nu încremenită în formulele laudeĭ, ci *activă*, în momentul cînd îşĭ cîştigă această laudă prin luptă, aceasta dă o maĭ puternică înrîurire morală asupra tuturor.

Pe de altă parte, de ce am reduce concepţia anticităţiĭ la lumea elino-romană, la lumea mediteraneană şi am lăsa de o parte civilisaţiile orientale, asiatice, care multă vreme aŭ fost într'adevăr lăsate la o parte? Există înnainte de Grecia civilisaţiĭ puternice, civilisaţiĭ nouă, *iniţiatoare*. Iniţiatorul este însă de multe orĭ o noţiune maĭ înnaltă decît îndeplinitorul. Asemenea civilisaţiĭ iniţiatoare aŭ decĭ o valoare în ele însele, pe de o parte, şi aŭ, pe de alta o valoare superioară ştiinţifică, prin aceia că fără ele nu se pot înţelege nicĭ civilisaţiile de maĭ tărziŭ. E bine ca aceste civilisaţiĭ asiatice să fie cunoscute cum se cuvine. Aşa e azĭ situaţia societăţiĭ noastre, ba este şi situaţia lumiĭ întregĭ, încît trebuie să reducem, cît putem şi în orĭce împrejurărĭ, faptele istorice la învăţăminte pentru viaţa presentă, să stoarcem din ele ceia ce poate folosi pentru fiecare pas pe care-l facem în tot maĭ greaua realitate. Şi nu credeţĭ că este maĭ folositor decît să înfăţişăm Grecia culturală răsărind din nimic, ca Minerva din capul luĭ Jupiter, în loc să

presintăm Roma politică creată şi ea spontaneŭ, să arătăm cum, încetul pe încetul, se alcătuiesc elementele care în armonioasa lor potrivire vor da acea desăvîrşită civilisaţie, supt toate raporturile, care înseamnă civilisaţia mediteraneană? Ce îndeamnă maĭ mult pe cineva la lucru: să vadă perfecţia care strivește saŭ să urmărească silinţile care, răbdător, cuceresc terenul şi ajung să biruiască? Cred că vechiul sistem pedagogic al înfăţişăriĭ Romeĭ perfecte, fără dibuirĭ şi fără pregătire, a Grecieĭ absolute în frumuseţa şi limpeziciunea cugetăriĭ sale, fără nimic din durerile şi revenirile începătorilor, este o greşală. Nu ne îndemnăm, ci ne descurajăm astfel, *maĭ ales noĭ*. Civilisaţia noastră este o civilisaţie începătoare; o mulţime de elemente nearmonisate şi multe neasimilabile, decĭ fără valoare, se amestecă într'însa. Începem prin robia faţă de unele din aceste elemente şi trecem de multe orĭ, prin revoltă, de la o robie la alta. Aşa e cu civilisaţiile începătoare: te închinĭ la un idol; maĭ tărziŭ zvîrlĭ cu pietre într'însul şi te ducĭ apoĭ la idolul din faţă de îndeplinestĭ aceleaşĭ devoţiunĭ. Vine o vreme însă cînd, maĭ presus de idoliĭ aceştia, apare elementul divin însuşĭ, pe care îl coboraĭ pe rînd în fiecare din ele; vine critica, vine spontaneitatea, vine acea formă înnaintată de civilisaţie care înseamnă că un popor s'a regăsit pe el însuşĭ şi, regăsindu-se pe el însuşĭ, este în stare, cu propriile sale puterĭ, să li plătească şi tuturor zeilor: tuturor zeilor adevăraţĭ şi tuturor idolilor falşĭ cărora li s'a închinat până atuncĭ.

Da, este bine să vedem istoria modestelor civilisaţiĭ începătoare. Atuncĭ vom înţelege cum oamenĭ cari se găsiaŭ cu atît maĭ jos decît orice societate modernă în ceia ce priveşte mijloacele tehnice, mijloacele de organisare, acelea de stăpînire asupra naturiĭ şi acelea care daŭ putinţa individuluĭ de a se înţelege cu alţĭ indivizĭ, vom înţelege cum astfel de oamenĭ aŭ putut, în împre-

jurări aşa de grele, să facă lucruri aşa de mari, şi vom deduce că noi, cari, supt atîtea raporturi, — noi, moderniĭ, în genere, — ne găsim în împrejurări de tehnică, de solidaritate socială, de stăpînire a naturiĭ admirabile, sîntem datori, şi am şi putea cu mult maĭ mult să facem. Iată încă unul din motivele care trebuie să ne îndemne la presintarea anticităţiĭ în totalitatea eĭ.

Dar, iarăşĭ, trebuie să ne ferim în această cercetare a anticităţiĭ de a ne pierde în domeniĭ care nu-ĭ aparţin cu adevărat. În deceniile din urmă, în ultimiĭ cinzecĭ de anĭ s'a scormonit pămîntul în toate părţile pentru căutarea de lucrurĭ noĭ.

S'aŭ făcut, am zis, interesante descoperirĭ ştiinţifice privitoare la epoca veche a umanităţiĭ. S'aŭ găsit enorm de multe lucrurĭ, şi aşa de nouă, încît lumea a rămas înmărmurită. Nu vorbesc aicĭ de rămăşiţile civilisaţiilor asiro-babiloniană şi egipteană, ci de lucrurĭ încă maĭ vechĭ, până la aşa-numitul om din epoca terţiară, până la constatările care interesează acea parte din desvoltarea omeniriĭ care se numeşte preistorie şi cuprinde fenomenele produse înnainte de a căpăta fapta omuluĭ un rost deosebitor, caracterisat uman, prin urmare istoric. Aşa se zăpăciseră oameniĭ prin descoperirile acestea, încît omul terţiar ajunsese aproape o legendă.

O critică firească a făcut apoĭ ca de la începuturile pline de încredere şi adese orĭ cu resultate false ale preistorieĭ, să se treacă la resultate maĭ modeste, dar maĭ sigure: atuncĭ ceia ce s'a strîns, s'a strîns cu metodă, şi s'a adunat în adevăr un splendid material pentru cercetătoriĭ viitorĭ. Şi la noĭ, acum în urmă, aŭ căpătat studiile acestea de rămăşiţe maĭ vechĭ ale vieţiĭ omeniriĭ o bază solidă prin lucrările tînăruluĭ cercetător Andrieşescu, care, înnainte de a face studiĭ speciale la Berlin, tipărise o teză de doctorat despre *adevărata* „Dacie înnainte de

Romanĭ", arătînd rostul elementuluĭ tracic în vremile maĭ vechĭ. D-sa continuă astăzĭ prin alte cercetărĭ activitatea sa de pe vremea cînd era student, așa încît, odată îndrumate bine aceste cercetărĭ, fără îndoială că ne vor ajuta să vedem și la noĭ ce înseamnă vremea d'innaintea momentuluĭ istoric pentru omenire. Ne întrebăm însă: se pot cuprinde în lecțiĭ de istorie veche resultatele acestor săpăturĭ în stratele adîncĭ ale pămîntuluĭ care interesează preistoria? Aș crede că nu, afară numaĭ dacă începe cineva de la geologie, cu istoria straturilor pămîntuluĭ și vechilor tovarășĭ aĭ omuluĭ primitiv: atuncĭ numaĭ istoria omuluĭ primitiv el însușĭ se înfățișează într'o potrivire desăvîrșită și prin urmare lecțiile pot să aibă o unitate. Dar din punctul nostru de vedere nu trebuie să procedăm așa. Lecțiile acestea, deși de istorie veche, sînt înnainte de toate lecțiĭ de istorie universală, și istoria universală se poate înțelege supt un singur raport: *istoria culturiĭ universale.*

Cînd apare un act individual în afară de preocupațiile de hrană, de locuință și de viață în sensul cel maĭ simplu ale omuluĭ, îndată ce, într'o sferă maĭ ridicată, maĭ ideală, se ivesc noĭ preocupațiĭ și îndată ce ele se cuprind în lucrurĭ „scrise", în lucrurĭ măcar schițate, în așezăminte, în elemente de organisare, în momentul acela începe cultura. Cultura e mult maĭ mult și mult maĭ puțin decît credem. În cultură nu e numaĭ artă, nu e numaĭ cugetare filosofică, numaĭ ocupație științifică. Ea conține cu mult maĭ mult ca întindere și cu mult maĭ puțin ca înnălțime. Cultura în sens restrîns se ridică apoĭ, se osebește de această cultură în sensul cel maĭ larg. Dar ce ne interesează pe noĭ mamutul scrijelat de omul terțiar, saŭ ulcelele luĭ, saŭ uneltele de piatră, șlefuită saŭ ba, ce ne interesează chiar anume producte din epoca bronzuluĭ, îndată ce aceste producte, care cuprind, e drept, în ele cultură, nu cuprind cultura *care se orga-*

nisează în forme definitive și care se răspîndește. Căcĭ istoria civilisațieĭ înseamnă, nu numaĭ istoria culturiĭ formate, dar istoria culturiĭ care circulă. Am zice, întrebuințînd un alt termen, că este un fel de fisiologie cronologică a societăților omenestĭ. Cum fisiologia arată jocul tuturor organelor, tot așa istoria universală, istoria culturiĭ arată jocul influențelor culturale asupra omeniriĭ întregĭ. Și am adaus: cronologică, fiindcă se întinde asupra veacurilor cu conștiință de existența și de sensul lor. N'avem ce face decĭ cu preistoria.

În cărțile de istorie, maĭ ales germane, de la o bucată de vreme se consacră un loc foarte mare civilisațiilor americane d'innainte de descoperirea Americeĭ, civilisațiilor Extremuluĭ Orient chines, care n'aŭ avut decît o atingere foarte slabă cu acea civilisație din desvoltarea maĭ tîrzie a căreia face parte și civilisația noastră. *De oare ce acestea sînt elemente care n'aŭ circulat, nicĭ ele nu ne interesează.* Numaĭ în momentul cînd o parte din civilisațiile acestea amorțite, reținute în loc, sfarmă piedeca saŭ cînd vine cineva din afară de o înlătură și prin urmare elementele ce se cuprindeaŭ acolo se amestecă în circulația generală de cultură omenească, numaĭ atuncĭ ele vor putea fi interesante pentru noĭ. Istoria lumiĭ e o mișcare, un *curs*, care se înrîurește numaĭ de ceia ce a rupt zăgazurile și caută revărsarea puterilor sale.

Încă un cuvînt la sfîrșit. Lecțiile acestea n'aŭ nimic a face cu „filosofia istorieĭ". Titlul nicĭ nu e al mieŭ; îl primesc, dar fără-să leg vre-o pretenție a mea de dînsul. În general, filosofia istorieĭ este un termen care a fost întrebuințat de foarte multă lume și s'a demonetisat ca valoare științifică.

Lecțiile acestea n'aŭ nimic a face nicĭ cu o doctrină, foarte iubită în timpul din urmă și care a ajuns să aibă

catedre la Universităţĭ, deşi nu la toate Universităţile şi nu la Universităţile din toate ţerile, dar la Universităţile maĭ moderne în tendinţa lor. E vorba de sociologie.

Sociologia, — e foarte delicat să-mĭ exprim părerea asupra acesteĭ ştiinţĭ. Sînt ştiinţe care n'aŭ cărţĭ şi n'aŭ profesorĭ încă, ştiinţe în formaţie, care n'aŭ ajuns să încapă în cărţĭ şi să fie represintate de profesorĭ. Sociologia însă este una din acele discipline care aŭ cărţĭ şi aŭ profesorĭ înnainte de a exista ele însele ca ştiinţă. Evident, prefer ştiinţa care caută încă profesoriĭ ce vor veni şi care tinde către cartea ce va fi, faţă de disciplina intelectuală care-şĭ are cărţile şi profesoriĭ fără să existe.

Sociologia este ştiinţa societăţilor. Prin urmare din viaţa fiecăriĭ societăţĭ trebuie să alegĭ elementul fundamental şi acest element să-l puĭ în legătură ştiinţifică, în desfăşurare comparativă, cu alte elemente similare, pentru a trage legĭ. Din viaţa fiecăriĭ societăţĭ cată să alegĭ noţiunea Stat, noţiunea monarhie, noţiunea rege, noţiunea religie şi aşa maĭ departe şi să le studiezĭ pe basa uneĭ foarte largĭ comparaţiĭ în spaţiu şi uneĭ foarte largĭ desfăşurărĭ în timp.

Aceasta cere însă să fie cineva şi un filosof şi un istoric. Prin urmare întâiŭ un istoric stăpînind perfect materialul la îndămînă. Fiindcă materialul nostru este plin de complexitate şi delicateţă. Faptele pe care le dăm noĭ, istoriciĭ, nu sînt corespunzătoare acelor elemente pe care un laboratoriu de fisică saŭ chimie le pune la îndemîna cercetătoruluĭ; orĭ veĭ lua un gram dintr'o substanţă orĭ veĭ lua alt gram din aceiaşĭ substanţă, orĭ veĭ lucra într'un laboratoriu orĭ veĭ lucra în alt laboratoriu, e tot aşa, căcĭ, orĭ veĭ face o experiénţă de fisică saŭ chimie într'un loc, orĭ veĭ face-o într'alt loc, se produce acelaşĭ resultat. La noĭ nu e aşa. La noĭ ca să ştiĭ ce e faptul, trebuie să ştiĭ puţin şi cum a fost cîştigat, şi numaĭ atuncĭ ştiĭ cît e de sigur saŭ cîtă aproximaţie cuprinde

într'însul. Şi, cînd vreĭ să întrebuinţezĭ faptul istoric pentru conclusiĭ ştiinţifice, atuncĭ trebuie să-ţĭ daĭ sama de fiecare din elementele pe care le întrebuinţezĭ, în toată delicateţa şi relativitatea lor. Dar, de oare ce până acum nu s'a găsit un istoric stăpînind adevărat tot domeniul istorieĭ universale şi înzestrat în acelaşĭ timp cu acel spirit filosofic creator care ar fi în stare să scoată din elementele fundamentale ale orĭcăriĭ expunerĭ legĭ filosofice noĭ, sîntem încă în căutarea sociologieĭ. E o ştiinţă ce are nevoie, nu de un om, ci de generaţiĭ întregĭ de cercetătorĭ pentru a deveni o realitate în mijlocul ştiinţelor celorlalte.

Vom face prin urmare istorie: istoria universală antică, istoria culturiĭ umane în margenile lumiĭ vechĭ, care a circulat, creînd maĭ tîrziŭ viaţa noastră. Aceasta, şi atît.

CAPITOLUL I-iŭ.

Epoca vechilor civilisaţii isolate

E vorba în această lecţie d'intăiŭ de civilisaţiile asiatice care se desvoltă din foarte îndepărtate timpurĭ, cu 3.000 saŭ poate 4.000 de anĭ înnaintea noastră, de şi socoteala aceasta cu miile de anĭ se face pentru vremea aceia cu destulă generositate, un secol însemnînd maĭ puţin în aproximaţia de atuncĭ decît, în aproximaţia de astăzĭ, zece-douăzecĭ de anĭ. Vom urmări civilisaţiile asiatice până în momentul cînd viaţa acestor societăţĭ, care trăiesc într'o formă absolut stăpînită, nu de religie, ci de *divinitate*, omul fiind numaĭ îndeplinitorul uneĭ hotărîrĭ dumnezeieştĭ, iea alt aspect, până în momentul cînd prin aniĭ 1600 saŭ 1500 înnainte de Hristos, regalitatea de origine divină şi caracter divin al acesteĭ societăţĭ care trăieşte, nu în puterea regeluĭ, ci în conştiinţa dumnezeiriĭ pretutindenĭ presente şi călăuzind toate lucrurile, se transformă. Începe desvoltarea unor societăţĭ cu legăturĭ strînse între dînsele, între care circulă anume ideĭ politice. peste care se întind anume opere de cugetare, maĭ presus de care încearcă să se organiseze ceva noŭ. Şi, atuncĭ, nemişcarea cea veche este divină, mişcarea cea nouă începe a deveni umană. Îndată ce în viaţa societăţilor umane se constată neastîmpăr, tendinţă de a trece fiecare de pe

teritoriul săŭ, de a se lua la încercare cu altă parte din umanitatea civilisată, îndată ce se întîmpină agitația, circulația, transformarea, toate aceste lucrurĭ care vin unul din altul, atuncĭ sicriile divine ale vieţiĭ omenesţĭ, care sînt civilisațiile de la început, piatra aceasta sacră care închide sufletul încă misterios al cultùrilor primitive, se desface, umanitatea apare. Și încetul pe încetul însușirile înseșĭ ale omuluĭ încep să se pronunțe.

O să pătrundem decĭ în ceiace până acuma nu se poate ști complect, de și mîne o să se știe maĭ mult, cînd cazmaua va lovi maĭ adînc în piatra și în nisipul pustiuluĭ; o să vedem ceia ce se poate spune astăzĭ, în stadiul în care a ajuns desgroparea civilisațiilor vechĭ, asupra lucrurilor petrecute între aniĭ 4000 saŭ 3000 înnainte de Hristos și între aniĭ 1600 până la 1500, cînd imobilitatea sacră se preface într'o mobilitate de circulație umană.

Dacă s'ar vorbi numaĭ despre aceste lucrurĭ fără să se arăte cum s'aŭ căpătat, cred că ar fi o cale greșită, maĭ ales față de un public care nu e dator să fi făcut studiĭ de asirologie și egiptologie, lucrurĭ foarte frumoase, foarte interesante cînd se descopere ceva, dar foarte obositoare și pentru răbdarea bărbătească a unuĭ specialist.

A fost un timp cînd lumea se informa asupra celuĭ maĭ vechiŭ Orient din două felurĭ de izvoare, care sînt la îndămîna tuturor, ba este unul din care generațiile maĭ vechĭ, de la noĭ și de aiurea, se inspiraŭ în toată educația lor, el formînd literatura lor de căpetenie și îndreptarea lor morală de frunte. Acest izvor e Biblia.

Biblia, înțeleg Vechiul Testament, căcĭ Testamentul Noŭ are altă inspirație, alt caracter, chiar altă etică, este un fel de resumat, armonisat, — armonios, n'aș putea spune, pentru că sînt încă foarte multe părțĭ răŭ legate între dînsele, nedesăvîrșite, — al amintirilor istorice pe care le-aŭ avut din trecutul lor politic și religios

deosebitele popoare din Orient. E, firește, din punct de vedere religios, cuvîntul luĭ Dumnezeŭ; din punct de vedere istoric, însă, de sigur și un document istoric, precum. din punctul de vedere național, este și un document evreiesc Vechiul Testament. Dar și atîtea alte popoare aŭ dreptul să reclame anume părți din Biblie, din Biblia care e așa de simplă și cu toate acestea așa de complicată, cum, în genere, lucrurile care par maĭ simple în vechea lor redacțiune literară sînt cele care ascund maĭ multă complicație în ele: nicĭ Iliada și Odiseia nu sînt dintr'o singură desfășurare, cum se pare, iar în dosul Vechiuluĭ Testament se găsește o îndelungată operă a maĭ multor generațiĭ, care a prins laolaltă, a legat împreună, maĭ bine saŭ maĭ răŭ, elemente foarte deosebite.

Se întîlnesc întăiŭ legende venite din deosebite părți, legende care nu sînt numaĭ ebraice — și vom vedea că atuncĭ cînd zicem chiar: „ebraic", cuprindem două lucrurĭ cu totul deosebite: Israel și Iuda, două lumĭ care luptă și care nu s'aŭ împăcat deplin niciodată. Sînt legende, am zice anexate, împrumutate și introduse în lumea legendelor ebraice. Pe lîngă aceasta sînt legende general asiatice: legenda Potopuluĭ multă vreme a fost crezută că aparține numaĭ transmisiuniĭ sacre a poporuluĭ evreiesc. Eĭ bine, nu: această legendă se găsește și în mitologia haldeiană, numaĭ cît Noe nu se chiamă Noe; dar încolo e acelașĭ corb plutind pe ape, aceiașĭ arcă, cu dobitoacele așezate înnăuntru, și, maĭ ales, aceiașĭ mînie a luĭ Dumnezeŭ care se satură prin apele potopuluĭ ce distruge omenirea. O întîlnim și la Egipteni, numaĭ în altă formă: unde Evreul are nevoie de apă ca să împace mînia dumnezeiască, Egipteanul procede cu fierul: omenirea se strică; zeul de căpetenie al Egiptuluĭ intervine pentru a pedepsi umanitatea, și el încredințează uneĭ zeițe funcția de a o distruge. Se varsă atîta sînge, încît se face și socoteală de cîte căzĭ cu sînge s'aŭ umplut.

Dar, orĭ e vorba de apele potopuluĭ, orĭ de sîngele din miile de căzĭ al omenirii întregĭ, în fond e acelaşĭ lucru: lumea, creată de Dumnezeŭ, nesocoteşte ordinele luĭ şi Dumnezeŭ este încă răsbunător. Ar fi o impietate să zicem că divinitatea a făcut progrese; ea este totdeauna aşa, absolută, dar concepţia noastră despre dînsa progresează, evident, în cursul timpurilor. Şi divinitatea, încă răŭ înţeleasă de către omenire atuncĭ, întrebuinţează mijloace crude pentru a o pedepsi, până ce curcubeul saŭ alt fenomen arată ceasul reconcilieriĭ luĭ Dumnezeŭ pentru ca omenirea să poată începe o viaţă nouă.

Legenda luĭ Moise, care se pare exclusiv biblică, aşa de mult legată de tradiţia evreiască, — Moise, copilul lăsat pe ape, fata Faraonuluĭ care-l descopere şi-l scapă: cîţĭ pictorĭ nu s'aŭ inspirat din acest subiect, cîte bucăţĭ literare nu vorbesc de copilul purtat pe apele Niluluĭ! —, se găseşte, perfect identic, în mitologia haldeiană. Pe lîngă acestea sînt, cum se va vedea pe urmă, lucrurĭ introduse foarte tîrziŭ, cu anume scopurĭ, lucrurĭ care corespund unor anume situaţiĭ politice. Precum Biblia spune că Saul s'a găsit în faţa luĭ David, David luptîndu-se ca rege noŭ, sfinţit de proorocul Samuil, împotriva luĭ Saul, vechiul rege pierdut în păcate, tot aşa în Biblia însăşĭ sînt două curente care se luptă supt numele luĭ Saul şi supt acela al luĭ David: o tradiţie în legătură cu Saul şi altă tradiţie în legătură cu David. David a venit din pustiŭ, în calitate de şef al uneĭ cete războinice, şi, atuncĭ, cum David cel viŭ a biruit pe Saul cel viŭ, tot aşa legenda luĭ David s'a luptat cu legenda luĭ Saul şi, dacă n'a scos-o cu totul din Biblie, cel puţin a îngrămădit-o într'un colţ şi i-a dat caracterul voit de dînsa. Maĭ tîrziŭ, în cursul vicisitudinilor poporuluĭ evreiesc, s'aŭ întîmplat atîtea lucrurĭ care cereaŭ ca poporul să fie îndreptat într'o anume direcţie: lupta între Iuda şi Israel, lupta între o stare de lucrurĭ nouă şi aminti-

rile trecutuluĭ; decĭ s'a simțit nevoie de o nouă operă literară care să interpreteze trecutul după faptele nouă. ce se produseseră. De aicĭ și literatura profeților. E ca și cum s'ar lua astăzĭ discursurile democraților, socialiștilor și s'ar introduce în codificarea constituțională sacră a unuĭ popor. Profețiĭ, eĭ sînt radicaliĭ. sînt revoluționariĭ, transformatoriĭ violenți aĭ unor anume vremurĭ; cînd a biruit direcția profeților, cum biruitoriĭ sînt totdeauna sanctificațĭ, profețiĭ aŭ fost sanctificați și eĭ, și astfel aceĭ Jaurès si Vaillant cari se chemaŭ Isaia și Ieremia, aŭ intrat în Biblie, odată cu triumful lor în viața politică. A venit pe urmă captivitatea babilonică; după captivitatea babilonică, Evreiĭ, precum se știe, s'aŭ întors și aŭ întemeiat din noŭ un templu: a fost nevoie atuncĭ de crearea unuĭ mare curent de patriotism în generația care trebuia să refacă Statul, și acest noŭ curent a întrodus în Biblie alte părțĭ de legislație, „descoperite". Căcĭ noĭ cînd votăm astăzĭ o Constituție ne grăbim a spune: este cea maĭ nouă, nu se poate să existe alta maĭ „modernă" decît aceia care a resultat din proaspetele noastre osteneli, fie și numaĭ de traducere rea; alte timpurĭ însă nu judecaŭ așa: un lucru era cu atît maĭ bun, nu cu cît era maĭ noŭ, dar cu cît era maĭ vechiŭ. Decĭ și Evreiĭ vorbiaŭ de Moise și legiferaŭ în numele luĭ Moise pentru timpul de după captivitatea babilonică, întocmaĭ cum în Anglia toțĭ pomeniaŭ de legile „Bunuluĭ rege Eduard", chiar și aceĭ cari nu știaŭ cine a fost „bunul rege Eduard", în ce secol a trăit și ce eraŭ aceste legĭ, și cum Englesiĭ de la 1688, în loc să adopte constituția cea nouă pe care se razimă viața modernă a Angliei, ar fi spus: am descoperit undeva legile „bunuluĭ rege Eduard", saŭ cum în Ungaria, în momentele de mare apăsare, toată lumea cerea «dreptatea bunuluĭ rege Matiaș», deși mulțĭ nicĭ nu știaŭ cînd a trăit el și ce legĭ sînt acestea și cum Ungurii ar fi anunțat, la 1848, că s'aŭ găsit înseșĭ

legile „bunului rege Matiaș“. Fără a mai vorbi de romantismul engles contemporan, strecurat supt numele străvechiului Osian ori al călugăruluĭ Rowley, de Macpherson și Chatterton.

Alcătuită dintr'o mulțime de elemente, Biblia este deci un fel de resumat, în legătură însă cu anume interese ale unuĭ singur popor, a tot ceia ce s'a știut și s'a crezut în deosebite timpurĭ despre desvoltarea istorică în Orient. O poate avea oricine la îndămînă, dar, pentru a o înțelege istoric, trebuie cheia criticeĭ filologice moderne, care singură, în cuprinsul acesta cu multe încăperĭ ascunse a „Cărțiĭ Sfinte“, dă drumul comprehensiuniĭ științifice.

Maĭ cunoaștem timpurile acestea vechĭ din Herodot, „părintele istorieĭ“, după o părere, „părintele minciunilor“, după altă părere. De fapt *este* părintele istorieĭ prin aceia că a strîns din maĭ multe părțĭ materiale istorice, cu osteneală, cu onestitate, fără ca, evident, să aibă acel sentiment de autenticitate pe care-l avem noĭ astăzĭ, și pe care le-a transformat într'un frumos stil grecesc naiv și le-a armonisat în legătură cu un scop superior. Dacă nu mă înșel, istoria nicĭ nu înseamnă altceva decît culegerea materialelor de pretutindenĭ, analisarea lor supt raportul critic — critica noastră fiind una, critica acelor vremurĭ, alta — și orînduirea lor după anume concepțiĭ dominante. Acest lucru l-a făcut însă, cu mentalitatea unuĭ Grec din epoca sa, Herodot. Sînt și „minciunĭ“, însă minciunile, legendele, fabulele, alegoriile, simbolele sînt doar același lucru spus în deosebite grade de cultură și de educație. Așa încît minciunĭ. dacă voiți — și întrebuințez forma cea maĭ grosolană a cuvîntuluĭ —, eraŭ, dar nu ale luĭ: eraŭ minciunile întreguluĭ Orient, saŭ, ca să vorbim cuviincios, eraŭ concepțiile simbolice-istorice ale Orientuluĭ întreg. Și încă nu știŭ dacă mulțĭ egiptologĭ și asiriologĭ de astăzĭ se ridică până la concepția

largă și dorința de interpretare filosofică a luĭ Herodot. Căcĭ a fixà numaĭ, pentru cîte un rege asirian saŭ egiptean, forma exactă a numeluĭ și cronologia stăpînirii, cu atîta cheltuială de vreme, este, de sigur, a face o operă inferioară luĭ Herodot, care a știut, din toate legendele asiatice în legătură cu războaiele medice ale poporuluĭ săŭ, cu acele războaie de independență ale Grecilor săĭ, să facă o unitate armonioasă.

Se maĭ știaŭ lucrurile anticității prin cîțiva preoțĭ cari scriaŭ greceşte într'o vreme cînd popoarele Orientuluĭ eraŭ acum străbătute de cugetarea elenică și întrebuințaŭ limba însăşĭ a Eladeĭ, și cari îndrăzniaŭ acum să reveleze secretele închise până atuncĭ în temple. Se știa, astfel, prin doĭ preoțĭ cuprinsul mitologieĭ egiptene și babiloniene: unul este Maneton, cellalt e Beros, cari sînt păstrațĭ, maĭ bine saŭ maĭ răŭ, în fragmente de prelucrare tîrzie, până și la un scriitor bizantin ca Gheorghe Sincelul. Și, astfel, din fărîmiturile de cărțĭ ale unor preoțĭ cari vorbiaŭ de vechĭ miturĭ venerabile cu aierele cuiva care revelează lucrurĭ necunoscute de nimenĭ până atuncĭ, maĭ cunoşteam încă civilisațiile vechĭ.

Iată decĭ cele patru căĭ care stăteaŭ deschise odinioară pentru cunoaşterea celor patru miĭ de anĭ înnainte de Hristos: Biblia, indescifrabilă științific pentru cea maĭ mare parte din oamenĭ, considerată numaĭ ca material indiscutabil de istorie sacră, Herodot, în care mulțĭ vedeaŭ „minciunĭ“ pe care nu eraŭ în stare să le interpreteze ca simbole și, pe lîngă aceasta, pentru specialiștĭ, fragmentele celor doĭ preoțĭ inițiațĭ în lucrurile egiptene și babilonene, cari spuneaŭ în greceşte din înțelepciunea vechilor culturĭ.

Ce s'a întîmplat în timpul din urmă? Monumentele pe care le-a lăsat această lume a vechiluĭ Orient sînt aşa de numeroase, aşa de variate, aşa de imposante prin proporțiile lor extraordinare, datorite muncii generațiilor

de sclavĭ în ţerĭ de sclăvie, aşa de bătătoare la ochĭ prin caracterul lor total deosebit de ceia ce sîntem obişnuiţĭ noĭ a vedea — regĭ cu trupurĭ de taurĭ, avînd ghiare de leŭ, aripĭ şi piepturĭ de vulturĭ, şi totuşĭ o foarte frumoasă barbă sucită în zulufĭ; figurĭ ieratice înfăţişînd în forme şi atitudinĭ fixate odată pentru totdeauna străvechea rasă egipteană; divinităţĭ animale: boĭ, grifonĭ ş. a.—, încît în jurul lor toată lumea s'a îngrămădit plină de curiositate. Aŭ început decĭ săpăturile.

De ce nu se făceaŭ săpăturĭ şi înnainte? Din foarte multe motive. Ajunge unul: în Egipt ca şi în Mesopotamia era dominaţia turcească cea veche, intolerantă. Dacă umbla cineva cu cazmaua în deşert săpînd, se credea că se desgroapă comorĭ şi, de se găsia ceva saŭ nu, Guvernul îşĭ cerea partea, orĭcîte privilegiĭ saŭ patente ar fi căpătat cercetătorul. Şi aceasta fără a maĭ vorbi de marea nesiguranţă publică ce domnià pe vremile acelea, cînd puteaŭ prăda şi alţiĭ decît administraţia. Cînd însă Francesiĭ aŭ întrat în Egipt pe vremea luĭ Bonaparte, cînd Englesiĭ, gonind pe Francesĭ, s'aŭ înstalat o bucată de vreme acolo, cînd vestitul Mehemed-Alì, fostul negustor de tabac din Macedonia, care ajunsese chediv al ţeriĭ, şi-a dat osteneala să strîngă auxiliarĭ europenĭ din toate părţile, pe un de Sèves, pe un Clot-bey şi pe atîţia alţiĭ, pentru a-şĭ „civilisa“ provincia, momentul cel maĭ indicat peutru a face săpăturĭ sosise, pentru Egipt. În timpurile maĭ nouă apoĭ, cînd schimbul de producte al Europeĭ a atins şi regiunile Mesopotamieĭ, cînd marĭ popoare, — nu numaĭ Englesiĭ, dar, de la o bucată de vreme, şi Germaniĭ,— se uită lacom la terenurile acestea atît de roditoare odinioară, grînare ale Asieĭ occidentale, este natural să se fi lovit călătoriĭ, diplomaţiĭ şi oameniĭ de afaceri şi de monumente, deşi în părţile acestea nu sînt totdeauna aşa de impresionante ca piramidele egiptene, ca Sfinxul, ca ruinele Tebeĭ, ca obeliscurile şi atîtea alte ră-

măşiţe ale trecutuluĭ Faraonilor. S'aŭ început şi aicĭ săpăturile şi s'a descoperit o strălucită civilisaţie haldeo-asiriană.

Dar şi în alte regiunĭ, maĭ puţin cercetate, ca în Asia Mică, s'aŭ pornit săpăturĭ, şi ele aŭ revelat de curînd toată civilisaţia hetită. Interpretul lucrurilor găsite acolo, acum cîţĭva anĭ de zile, marele orientalist din Berlin, d. Eduard Meyer, în Istoria Antichităţiĭ (*Geschichte des Altertums*, Berlin 1912 şi urm.), pe care a tipărit-o în timpul din urmă, a putut fixà astfel deosebita importanţă a Hetiţilor, despre care am vorbit şi maĭ sus. În aceleaşĭ regiunĭ ale Asieĭ Micĭ, de-asupra Sirieĭ, descoperirile documentare aŭ semnalat popoare de a căror existenţă abia se îndoia cineva acum cîteva deceniĭ: acelea din provincia Mitani, a documentelor babiloniene, din Gutium, la Răsărit, etc. Şi cine ştie ce vor revela inscripţiile hetite de la Bogaz-Chioiŭ, cînd sensul lor se va putea lămuri printr'o întîmplare fericită!

În Egipt s'a găsit, nu de mult, în localitatea Tell-el-Amarna o întreagă arhivă diplomatică privitoare la lucrurĭ de prin aniĭ 1400 înnainte de Hristos. E ca o arhivă a Ministeruluĭ de Externe egiptean din acel timp! Evident că totul s'a schimbat despre cele ce ştiam pentru cîteva secole în urma acestor corespondenţe de la Tell-el-Amarna. Uniĭ istoricĭ aĭ artelor atribuie, apoĭ, azĭ o importanţă deosebită teritoriuluĭ care se întinde între Persia de astăzĭ şi între deşert, unde era odinioară provincia Sogdiana, considerînd-o ca mijlocul de legătură între rasa turcomană şi rasa ariană saŭ scită. Dar pe acolo n'a săpat încă nimenĭ, şi cine ştie dacă săpăturĭ făcute în această regiune n'ar face ca multe din cunoştinţele noastre despre civilisaţiile Orientuluĭ să fie transformate!

Avantagiile istorice derivate din aceste descoperirĭ sînt enorme, dar este şi un desavantagiu: fiecare sapă la alt timp, într'alt loc, fără nicĭun fel de plan fixat d'innainte,

fără nicĭun fel de resultate absolut sigure pentru toată lumea, așa încît, în loc să avem o clădire, e numaĭ un imens deposit de materiale, care, prin imensitatea luĭ chiar, sperie. Orĭcine dintr'un material bun pus la îndemîna luĭ, treptat, se simte îndemnat a face o casă, dar din materiale ridicîndu-se ca munțiĭ numaĭ un uriaș se poate încumeta să dureze o clădire, și acest uriaș pentru istoria civilisațiilor antice nu s'a găsit încă și-l vom aștepta poate multă vreme. Saŭ, dacă nu va fi uriașul, vor trebui generațiĭ întregĭ care să prelucreze acest material. Așa încît noĭ, față de vremea care credea în Biblie, în Herodot și în mărturiile luĭ Beros și Manethon, ne găsim într'o situație și maĭ bună și maĭ rea: maĭ bună fiindcă știm enorm măĭ mult, și de-a dreptul de la izvoare neîndoielnice, dar și într'o situație maĭ rea, pentru că cu acel puțin din Biblie, din Herodot și din scrierile celor doĭ preoțĭ se putea alcătui ceva inteligibil, pe cînd cu tot ceia ce știm astăzĭ, nu se poate încă. Asiriologul nu-șĭ dă încă mîna cu egiptologul și cu specialiștiĭ cari scriŭ cele d'intăiŭ paginĭ din istoria altor rase.

Pentru timpurile maĭ vechĭ, civilisațiile Orientuluĭ se și înfățișează—am spus-o — deosebit. N'a început încă circulația între marile „regate“ și apariția omuluĭ liber ca factor hotărîtor în istorie. De aicĭ nu urmează însă că metodele de tratare trebuie să însemne: fiecare teritoriu presintat în deosebĭ. Nu poate fi ceva maĭ obositor, și nu-mĭ trece prin minte să încerc așa ceva. Nu voiŭ să înfățișez în zădar o serie de Faraonĭ, în cadrele obișnuite ale dinastiilor Egiptuluĭ pentru ca, pe urmă, să trec în regiunile mesopotamiene, spre a face același lucru cu cele două „regate“ de acolo, înfățișînd nume care nu trezesc în sufletul ascultătorilor, natural, nimic: nicĭ o mare cucerire, nicĭ o faptă culturală nicĭ măcar o anecdotă de moravurĭ pe lîngă un nume saŭ altul. Și atuncĭ cred că voiŭ fi găsit calea cea

bună căutînd și în epoca aceasta de isolare a civilisațiilor, încă de origine divină, ceia ce poate să le asemene între dînsele.

Două saŭ maĭ multe civilisațiĭ pot sá semene între ele supt maĭ multe raporturĭ: prin aceia că se visitează, că se cercetează, se influenţează una pe alta, așa încît acelașĭ lucru se găsește și de o parte și de alta, multămită acestuĭ schimb de influențe. Aceasta n'o găsim încă. Sînt civilisațiĭ care staŭ acasă, cu mînile și picioarele legate ca și tipurile individuale din statuile pe care ni le-aŭ lăsat. Ele nu simt nicĭo nevoie de a se încerca în lumea care înfățișează de multe orĭ atîtea piedecĭ: staŭ la vatră. Nicĭ nu e măcar vremea poticnirilor, anterioară aceleia a pașilor siguri și încă maĭ mult epoceĭ mersuluĭ elegant, artistic, pe care-l vom găsi pe urmă în istoria universală.

Dar este și alt chip în care civilisațiile pot să samene. Copiĭ de aceiașĭ vîrstă, cari nu s'aŭ văzut nicĭodată, aŭ totuși, în ceia ce privește desvoltarea corpuluĭ și sufletuluĭ lor, norme elementare comune, după care fiece tip, orĭ un individ orĭ un grup de indivizĭ, adecă o societate, se desvoltă neapărat. Sociologĭ și filosofĭ aŭ încercat să fixeze chiar în scheme precise cum se desvoltă totdeauna psihologia uneĭ societățĭ,—o încercare interesantă, care nu reușește totdeauna. Ba Karl Lamprecht, care a lăsat urme luminoase pe toate terenurile atinse de dînsul, credea că umanitatea a trecut prin fasele pe care psihologia individuală le presintă la fiecare om și astăzĭ, una după alta. Și atuncĭ el a întrebuinţat un sistem de studiu foarte interesant, culegînd desemne de copiĭ, făcute în deosebite împrejurărĭ (cu model, fără model, din voia lor saŭ după cerere, din deosebite țerĭ și rase) pentru a putea urmări la copiiĭ din timpul nostru acele fase prin care societatea umană a trecut înnainte de a ajunge la stadiul actual,—ceia ce ar însemna că fiecare om reface în viața luĭ pro-

prie viața omenirii întregi. Punct de vedere într'adevăr foarte interesant și cu mult adevăr într'însul. Iar, dacă, astfel, civilisații care nu se cunosc presintă fenomene asămănătoare, supt raportul acestor fenomene comune se pot trată începuturile culturii.

Ce observăm și la Egiptenii și la Babilonenii în timpurile cele mai vechi? Înnainte de toate, presența pretutindeni și stăpînirea în orice domeniu al zeului. Omul trăiește prin zeŭ, infinitesimal de mic pe lîngă imensitatea aceasta copleșitoare a zeului. În timpul nostru, omul se încumetă une ori să îndeplinească el funcții divine, să definească pe Dumnezeŭ, teologii fixînd chiar anumite norme după care divinitatea ar urmà să se conducă. Nu știŭ dacă pentru Dumnezeŭ teologul are vre-un secret, dar pentru teolog Dumnezeŭ nu trebuie să aibă nicĭunul. Pe vremile cele mai vechi, nu omul se amesteca în domeniul lui Dumnezeŭ, ci Dumnezeŭ interzicea omului activitatea care-i revine firește, pentru ca Dumnezeŭ, fără amestecul nimănuia, să îndeplinească și toate funcțiile sociale ale omului. Dumnezeŭ—și cuvîntul are aici un sens limitat local — întemeia Statul, Dumnezeŭ guverna, Dumnezeŭ conducea oștile, Dumnezeŭ purta responsabilitățile; Dumnezeŭ era pretutindeni. Era o scădere a noțiunii divine? De sigur. Chiar și Dumnezeul lui Israel era înfățișat la început ca o ființă întru toate asemenea celei umane, cu care era în stare să se și lupte: cine nu-și amintește de scara lui Iacob pe care îngerii se suiaŭ și se coboraŭ și de lupta lui cu divinitatea, de legenda lui Abraham, în care Dumnezeŭ se presintă ca un simplu călător? În felul acesta trebuie să se înțeleagă amestecul permanent și continuŭ al divinității prin toate rosturile omenești în epoca aceasta mai veche decît toate.

De ce natură eraŭ acești zei, — pentru că noțiunea Dumnezeului unic și imaterial este o noțiune tîrzie? Cum

eraŭ eĭ şi de unde veniaŭ, atît pentru Egipt, cît şi pentru Haldeia şi orĭce civilisaţie orientală antică?

Întăiŭ toţĭ oameniĭ aceştia aĭ timpurilor de la început trebuiaŭ să fie loviţĭ de anume fenomene ale naturiĭ, covîrşitoare şi neexplicabile pentru dînşiĭ. Pentru noĭ există supt atîtea raporturĭ noţiunea de explicabil şi neexplicabil; pentru oameniĭ de la început era numaĭ noţiunea de omenesc, *prin urmare* explicabil, saŭ de neexplicabil, *prin urmare* divin. Maĭ tîrziŭ, cînd s'aŭ explicat atîtea lucrurĭ, divinitatea nu s'a mărgenit, dar s'a înnălţat; cînd natura întreagă a ajuns să fie oarecum explicabilă, divinitatea s'a ridicat de-asupra naturiĭ, pe care o domină şi o influenţează, dar pe căĭ propriĭ, misterioase, şi nu pe căile obişnuite, ale naturiĭ înseşĭ. Dar, la început, tot ceia ce întrecea înţelegerea omuluĭ primitiv era divin.

Şi atuncĭ toate elementele sînt zeĭ: un zeŭ e pămîntul, alt zeŭ e aierul liber, altul vîntul pustiuluĭ—, pentru Egiptenĭ, un zeŭ: Sit-Tifon, şi zeŭ răŭ,—alt zeŭ soarele,—zeŭ bun: Re, Amon—, o zeiţă, Luna— la Babilonienĭ Istar. Dacă voieşte cineva, se poate coborî maĭ jos decît atîta, la înfăţişărĭ ale naturiĭ maĭ mărunte, care aŭ şi ele rosturĭ şi semne, motive şi expresiĭ divine.

Iată decĭ *divinitatea elementelor*, care se întîlneşte pretutindenĭ.

Al doilea. Omul este încunjurat în viaţa luĭ cea veche, în fasa pustiuluĭ, de necontenite ameninţărĭ: e ameninţat de fiinţe rele pe care nu le poate înlătura. Pe unele din acele fiinţe le şi vede: sînt animalele pe care nu le poate birui; pe altele le gîceşte numaĭ. Astăzĭ încă sînt oamenĭ cari cred în fiinţe nevăzute care zvîrl pietre, care pocnesc în porţĭ şi învîrtesc mese; oamenĭ culţĭ, din motive sentimentale, din pietate, din dorinţa de comunicare cu altă lume, cred că fiinţele desfăcute din veşmîntul lor

de carne ni staŭ la îndemînă, la o simplă chemare, c să spuie ce voim noĭ.

Cu atît maĭ mult putea să creadă cineva, cu atîtea miĭ de anĭ înnainte de Hristos, că sînt duhurĭ rele care aduc nenorocirĭ, accidente și trimet bolĭ. De ce s'a îmbolnăvit cutare? E duhul răŭ care a trecut lîngă dînsul, care l-a luat în stăpînire, care se sălășluiește în el, îl *ține* și pe care-l exorcisezĭ cu vrăjĭ. Căcĭ vrăjile aŭ acest sens, și unele sînt vechĭ de miĭ și miĭ de anĭ.

Iată atuncĭ o nouă categorie de zeĭ: zeiĭ de cari ți-e frică după zeiĭ pe cari-ĭ admirĭ. Zeiĭ naturiĭ sînt așa încît înnaintea lor te plecĭ admirativ, chiar dacă ți-e frică: de aceștialalțĭ zeĭ ți-e frică fără să-ĭ admirĭ. E zeŭ astfel leul, e zeŭ crocodilul, zeŭ taurul, șacalul, gîndacul și așa maĭ departe.

Alăturĭ de zeiĭ naturiĭ și de zeiĭ animalĭ, de zeiĭ-demonĭ, răŭfăcătorĭ, sînt zeiĭ ceĭ bunĭ, cari iubesc pe oamenĭ, cari vin între oamenĭ, cari trăiesc în rîndurile oamenilor. Ne desparte soarta în fiecare moment de ființe pe care n'o să le maĭ vedem nicĭodată, dar care ne preocupă, care apar în amintirea noastră, mintea fiind obsedată ca trăsăturile și vorbele lor. Din traiul strămoșilor și al celor maĭ apropiațĭ de noĭ, în lumea obișnuită a cugetărilor noastre, răsar zeiĭ casnicĭ, zeiĭ protectorĭ, începînd cu acela care el întăiŭ a statornicit pe pămînt vatra.

O nouă categorie de zeĭ se întîlnește pentru Egipt și pentru Babilonia, maĭ tărziŭ: ceĭ derivațĭ, interpretațĭ, rafinațĭ, prin simbolism. Pretutindenĭ originea zeilor și procesul de desvoltare sînt aceleașĭ. Egiptul n'are specialitatea divinităților-animale. Regiĭ cu căciulile pe cap, cu barbai în zulufĭ și trupul de taur și ghiare de leŭ, ce represintă alta decît o rămășiță transformată a cultuluĭ animalic în regiunea asiriană? Babilonieniĭ, din partea lor, nu presintă animalele înzeite, numaĭ fiindcă aŭ ajuns maĭ răpede la unificarea zeilor, la o divinitate superioară abstractă,

asupra căreia vom veni şi pe urmă. A fost un timp cînd se credea numaĭ în zeiţa Istar, dar toţĭ asiriologiĭ spun că formele politice ale vieţiĭ în Haldeia s'aŭ organisat după altare: dacă aŭ fost însă maĭ multe altare, maĭ multe cetăţĭ sacre, aceasta presupune maĭ multe culturĭ deosebite şi, cultul fiind deosebit, era natural ca şi zeul să fie deosebit. Vine pretutindenĭ o vreme cînd uniĭ zeĭ par cam primitivĭ, cam grosolanĭ, cam simpli faţă de ceĭlalţĭ; cultul solar, cultul elementelor apare faţă de cultul animalelor ca de o esenţă neasămănat maĭ înnaltă: atuncĭ se ruşinează credincios de boul Apis, de zeul crocodil şi de toţĭ ceĭlalţĭ. Şi vine momentul cînd se încearcă unificarea prin interpretarea culturilor inferioare în sensul celor superioare. Se zice atuncĭ: da, ne închinăm unuĭ animal, dar nu *în calitatea luĭ de animal.* Şi astfel se ajunge la ideia că sufletul trece de la o fiinţă la alta, că sufletul închis în cel maĭ ordinar veşmînt vine poate de maĭ sus şi maĭ sus poate să se înnalţe şi pe urmă. Decĭ din zeul elementelor, din zeul animal, din zeul protector se făcea pe încetul, printr'o elaboraţie lentă, divinitatea superioară, care, supt deosebite aspecte şi supt deosebite raporturĭ, se represintă într'una saŭ în alta din aceste forme, una fiind un stadiu de desvoltare, cealaltă alt stadiu maĭ înnalt şi aşa maĭ departe.

Oameniĭ simţiaŭ însă nevoia, şi pentru apărare şi pentru îndeplinirea unor opere în vederea cărora silinţile fiecăruia nu eraŭ suficiente, să se adune maĭ mulţĭ, şi nu întîmplător, ci să se deprindă împreună la un lucru; eĭ simţiaŭ nevoia să se strîngă şi să se menţie laolaltă. Evident că aceia ce-ĭ îndemna era un instinct de utilitate. Nu vom merge aşa de departe ca filosoful grec Aristotele ca să zicem: omul are în el însuşĭ tendinţe sociale, „omul este un animal politic". Din potrivă, oameniĭ la început n'aŭ fost de loc animale sociabile: dacă am cerceta numaĭ ce aŭ

lăsat eĭ în adîncul pămîntuluĭ, ca mijloace de a se distruge, în piatră neşlefuită saŭ şlefuită, în bronz, în fier, şi o să trebuiască să convenim că „zoon politikon“ al luĭ Aristotele era să vie maĭ tărziŭ şi că deocamdată oameniĭ eraŭ foarte puţin sociabilĭ şi pregătiţĭ pentru toleranţa legală şi culturală a vieţiĭ împreună. Dar, orĭcît se uraŭ între eĭ, o furtună care-ĭ ameninţa pe toţĭ, un cutremur, un foc, o inundaţie care atingea casele răzleţe ale tuturora, o năvălire de fiare din pustiŭ, duşmănia continuă a animalelor sălbatece, toate acestea trebuiaŭ să-ĭ constrîngă la un traiŭ comun. Dar eĭ căutaŭ să găsească pentru viaţa lor laolaltă şi un alt *sens* decît îndemnul instinctuluĭ utilitar: din rîvnire firească spre maĭ sus a sufletuluĭ omenesc, eĭ căutaŭ o legitimare religioasă în viaţa societăţiĭ lor. Căcĭ şi fără aceasta, dacă n'ar fi asemenea legitimare, religia singură îĭ putea împiedeca de a se desface îndată ce trecuse primejdia. „Religia“ nicĭ nu însemna la început decît *legătura,* decît ceia ce ţine împreună elementele umane risipite şi nu li dă dreptul şi putinţa să se risipească. Chiar în datine ajunse până la noĭ se întrebuinţează mijlocul religieĭ pentru a împiedeca astfel de desfaceri: ce însemnează alta ceremonia religioasă de la căsătorie decît înfrînarea cine ştie căror capriciĭ ce se pot ivi la oamenĭ, prin „legătura“ acestor mijloace religioase? Ce însemna blăstămul de odinioară pentru orĭce măsură care se lua în Stat saŭ societate, pe cînd astăzĭ nimenĭ nu se gîndeşte, dacă votează o lege, că trebuie să cheme pe Mitropolit şi pe episcopĭ pentru a rosti afurisenia asupra celuĭ ce o va călca. În această maĭ veche organisaţie, dacă se strîngea o societate în jurul unuĭ altar, atuncĭ *zeul domina.* El întemeiază „Statul“, el îl garantează, şi orĭcine se atinge de dînsul, supt orĭce formă, cade supt pedeapsa teribilă a zeuluĭ.

De aceia cele d'intăiŭ organisaţiĭ de oamenĭ care se observă în Egipt şi în celelalte părţĭ aŭ caracterul acesta,

nu *religios*, ci *divin*. Zeiĭ sînt consideraţĭ ca suveranĭ. De exemplu, Hor şi Set, în Egipt, sînt „regĭ aĭ Egiptuluĭ de sus şi de jos". Se spune: cutare lucru s'a petrecut „în zilele zeuluĭ Re". Este o întreagă genealogie de zeĭ, şi preoţiĭ socotiaŭ cîte miĭ de anĭ a stăpînit zeul cutare, pentru ca să vie apoĭ vremea cînd a stăpînit alt zeŭ.

Zeiĭ aveaŭ, de alminterĭ, tovarăşele lor, aveaŭ copiiĭ lor, cari-ĭ moşteniaŭ întocmaĭ ca la o dinastie din timpul nostru. După dinastiile divine vin pe urmă dinastiile eroice. Sînt oamenĭ cari-şĭ trag dreptul lor printr'un *fel de adoptare din partea divinităţiĭ*. Se recunoaşte că suveranul din noul tip a fost om, dar, avînd însuşirĭ superioare şi superioritatea luĭ fiind neexplicabilă, trebuie ca ele să fie date de sus. Şi nu i se recunoştea unuĭ om dreptul de a stăpîni decît numaĭ fiindcă divinitatea-l alesese şi-l impusese. Numaĭ pe această cale, numaĭ ca fiŭ adoptiv al zeuluĭ, avea cineva dreptul să conducă societatea maĭ departe. Aşa e în Egipt: Faraonul, chiar cînd trecem din legenda eroică în istoria documentară, se intitulează „Fiul Soareluĭ", saŭ al luĭ „Hor învingătorul", al luĭ „Hor inimă-vitează". În societatea maĭ nouă, nu se poate zice: nepot prin alianţă al Duhuluĭ Sfînt, atuncĭ însă era natural. Unul îşĭ zicea „Bunul Hor, zeul cel mare, Domnul Coroanelor", saŭ: „Veşnic, cel născut din cer". Pe vremea dinastieĭ tebane, care este relativ nouă, de la anul 2000 înnainte, după socoteala aproximativă a egiptologilor, regiĭ se întitulaŭ „zeĭ binefăcătorĭ", „zeĭ bunĭ, stăpînĭ aĭ celor două ţerĭ", „fiinţe unice de esenţă divină". Nu, ca în regalitatea absolută din timpurile moderne, să-şĭ zică „prin graţia luĭ Dumnezeŭ" şi, pe urmă, şi „prin voinţa naţională", ceia ce nu se prea potriveşte, fiind o lipsă de filosofie politică şi o lipsă de pietate faţă de puterea divină. Faraonul el însuşĭ este „graţia divină"; „graţia divină" nu e un titlu al luĭ, ci e esenţa luĭ; el e însăşĭ divinitatea în figură de om. Şi

nu era nicĭun sacrilegiu: odată ce divinitatea poate să înnoate în basinul crocodiluluĭ saŭ să se hrănească în grajdul bouluĭ Apis, oare de ce nu s'ar fi presintat tot așa de bine supt figura umană a Faraonuluĭ?

Și în Babilonia, e acelașĭ lucru. Cele d'intăiŭ tronurĭ sînt altarele, cea d'intăiŭ povestire despre regĭ se îngrijește a pune pe stăpînitorĭ în legătură cu zeiĭ cari ar fi domnit înnainte; stăpînitoriĭ însișĭ se consideră ca zeĭ. În Egipt lucrul nu se poate vedea așa de bine, fiindcă, de și avem maĭ multe lucrurĭ, ele sînt maĭ noĭ. Partea maĭ veche a istorieĭ Egiptuluĭ nu o deslușim așa de bine ca partea veche e istorieĭ Babilonieĭ. Nu știm nicĭ măcar rasele care aŭ creat civilisația egipteană, fiind discuție și pănă acum dacă rasa care dă încă pe felahiĭ de astăzĭ e saŭ nu e o rasă semitică. De fapt, e o rasă proprie, care se asamănă maĭ mult cu rasa semită decît cu orĭcare alta. A fost un amestec de popoare: uniĭ zic chiar că ar fi fost o adăugire de civilisație de peste graniță prin trecerea peste istmul de Suez a cine știe ce popoare din Arabia, ce s'ar fi confundat cu populația cealaltă, alcătuindu-se rasa inițiatoare de cultură din Egipt. Dar totul nu e decît ipotese personale, și rasa însășĭ nu e cunoscută. În Babilonia însă partea cea maĭ veche, și în ce privește rasa, și în ce privește desvoltarea istorică, o cunoaștem. Aicĭ aŭ fost *două* rase: o rasă semitică, așa-numițiĭ Acadienĭ, și o altă rasă, maĭ veche, nesemitică, fără să se știe dacă ea cuprinde elemente turcomane saŭ arice, rasa Sumer. Acadieniĭ sînt maĭ noĭ, rasa veche fiind Sumeriĭ. Din titlurile regilor de maĭ tărziŭ, se vede că a fost o luptă învierșunată între cele două elemente: cînd Semițiĭ biruiaŭ pe aborigenĭ, cînd aborigeniĭ stîrniaŭ o răscoală și biruiaŭ pe Semițĭ. Acum, natural, la fiecare reapariție a unuĭ element, el nu maĭ e cum fusese înnainte, ci amestecul se face din ce în ce maĭ mult, iar separația între

ceĭ doĭ factorĭ duşmanĭ e din ce în ce maĭ puţin însemnată.

Prin urmare, pentru Babilonienĭ, al căror trecut se ridică documentar până la vre-o 3000 de anĭ înnainte de Hristos, pe cînd pentru Egipt n'avem ceva sigur decît cu puţin înnainte de 2000, pentru Babilonienĭ decĭ, se văd, supt raportul începuturilor culturiĭ, lucrurĭ care pentru Egipt nu se pot vedea. Dar şi în Egipt se constată că oraşul care începe cultura este în legătură cu un altar, cu religia: On saŭ Heliopolis, „Cetatea Soareluĭ" e altarul luĭ Re, şi trecerea la oraşul Memfis înseamnă, de sigur, şi biruinţa altuĭ zeŭ (c. 2800 [1]). Chiar şi momentul cînd Memfis ajunge a fi Capitală, este un moment pe jumătate mitic; nicĭ pe la anul 2000 n'avem siguranţa absolută în ceia ce priveşte Egiptul, pe cînd în ce priveşte Babilonul o avem pentru o mie de anĭ înnainte. Şi aicĭ nu observăm cum se succed, numaĭ—ba poate chiar *nu atîta*—cele două rase, ci oraşele de lîngă vărsarea Tigruluĭ şi Eufratuluĭ se luptă şi se întrec, se înlocuiesc, în legătură cu succesiunea zeilor. În ce chip se impunea un zeŭ în locul altuia, înţelegem, — uu pe cale divină, fi reşte, — dar se credea de oamenĭ că eĭ nu fac decît cu puterile zeuluĭ opera zeuluĭ. Zeiĭ se bat astfel între dînşiĭ: biruieşte un zeŭ, se ridică un oraş, se întemeiază un tron, se fundează o regalitate. Această regalitate luptă cu altă regalitate, dar nu se luptă oameniĭ decît în aparenţă, ci se luptă, în convingerea acestor oamenĭ, zeiĭ; un altar caută să dărîme alt altar, o religie se supune, altă religie cîştigă supremaţia.

În felul acesta avem întăiŭ Scaunul, tron şi altar, din Lagaş, cu suveranĭ oamenĭ pe cari-ĭ putem cunoaşte. Apar doĭ regĭ, de acolo din Lagaş, înfăţişaţĭ, pe la anul 3000 înnainte de Hristos, prin statuĭ păstrate şi până acum: Urugacina şi Gudèa. Chipurile lor n'aŭ nimic rudimentar. E foarte cu-

[1] Datele, din a doua ediţie a luĭ Helmolt, *Weltgeschichte*.

rios cum tehnica şi arta preced cu mult cugetarea: ne uimim aflînd în fundul pămîntuluĭ Troiĭ, unde Schliemann a găsit şi o epocă de bronz, săbiĭ cu ornamente de o calitate cu totul superioară, ca execuţie tehnică şi chiar ca ideie artistică, înnainte ca omul să fi ştiut lega două-treĭ frase bine construite în jurul uneĭ cugetărĭ netede. Din adîncimea instinctuluĭ uman se ridică prin urmare îndemnurĭ care daŭ tehniceĭ acea scînteie ce produce arta. Ceĭ doĭ regĭ sînt aşezaţĭ ca zeiĭ: impersonalĭ, tipicĭ ca dînşiĭ. Se recunoaşte foarte bine rasa, dar atît. Nu e încă omul desfăcut de atitudinea strînsă şi constrînsă a corpuluĭ săŭ, omul drept, în mişcare, de maĭ tărziŭ.

După aceasta stăpînirea trece la alte oraşe, la Ur, la Isin, la Larsa, şi numaĭ pe la 2000, după o transmisiune din oraş în oraş, din altar în altar, de la o dinastie la altă dinastie, se ajunge la regiĭ din Babilon, cari aŭ stăpînit peste Sumeriĭ şi Acadieniĭ reuniţĭ — cf., în evul mediu, Împăraţiĭ din Germania: „romanĭ de naţie germanică“, Sumer fiind Roma —, represintînd încă o dinastie nouă. Şi atuncĭ apare (2123-2081) acel cunoscut rege Hamurabi, ale căruĭ legĭ, de maĭ vastă concepţie socială şi maĭ înnaltă inspiraţie morală, aŭ fost descoperite în timpul din urmă.

Aceasta în ceia ce priveşte pe Babilonienĭ. În ce priveşte Egiptul, dinastia cea veche din Memfis a lăsat monumente pe care le vedem şi astăzĭ : piramidele, datorite la treĭ regĭ pe cari i-am putea numi totuşĭ ca în Herodot Cheops, Chefren şi Micherinos, fiindcă aşa de puţin se înţeleg egiptologiĭ asupra numeluĭ lor naţional, care trece de la Cufu, Cafra şi Mencheri la Cufu, Chefre, Mencaure!

Piramidele acestea egiptene se înţeleg ce sînt în legătură cu explicaţiile de maĭ sus. Sînt morminte, *par* mor-

minte; corpul lor e însă numaĭ o parte din complexul ce trebuia să fie neapărat, după vechea religie egipteană. Lăsăm la o parte faptul că această religie afirmă cum că pe lîngă omul din afară este un om din lăuntru, care samănă cu dînsul întocmaĭ, un dublu, misterios și diafan, care și el are nevoie pentru manifestările sale după moarte de forma trecătoare a omuluĭ din afară, ce trebuie decĭ păstrată cît se poate maĭ deplin: de aicĭ mumia, și ceva din aceasta a rămas și în unele părțĭ ale creștinismuluĭ, care admite refacerea corpurilor la județul cel de pe urmă. Corpul nu putea să dispară decĭ, fiindcă și el în materialitatea luĭ cuprindea ceva nemuritor.

Dar piramida e un templu: templul unor moaște, regele fiind un zeŭ și zeul întrupîndu-se în rege. De aceia piramida nu era singură, părăsită, isolată, ca un trecut neactiv și pecetluit: în jurul eĭ eraŭ o mulțime de clădirĭ, locuințe de preoțĭ, case de adăpost ale pelerinilor și bolnavilor (așa încep și în evul mediu unele din orașe, de la pelerinagiĭ),—în scurt ceia ce se vede astăzĭ în jurul uneĭ moscheĭ, acoperind liniile frumoase ale clădiriĭ. Așa încît, dacă ar vrea cineva să-șĭ închipuie piramida 'n întregime, nu trebuie să aibă în minte numaĭ caracterul sec, isolat de astăzĭ, ci, cum spune un cercetător maĭ noŭ [1], să creeze în mintea sa orașul care avea în centrul săŭ piramida, sute de case împrăștiate în jurul eĭ, acolo unde azĭ e pustiul. Cum s'a întemeiat la Aachen, în jurul palatuluĭ și mormîntuluĭ vechilor Carolingienĭ, un oraș, astfel în jurul mormintelor Faraonilor se creă o lume consacrată lor: se întemeiară, ca amintire veșnic vie, astfel de orașe; și, cum nu înțelegem mănăstirile de la noĭ, dacă le scoatem cum sînt, adesea, astăzĭ, din zidurile de odinioară, lăsîndu-le singure în mijlocul cîmpuluĭ saŭ a stradeĭ (ca la Argeș), după obiceiul restaurațiilor moderne, tot așa nu

[1] Karl Dyroff, in Helmolt, *o. c.*, III, p. 242.

înțelegem piramida dacă nu se reface prin închipuire mediul eĭ, de jur împrejur.

Piramidele simbolisează de sigur vechiul Egipt, de și mulțĭ aŭ crezut că se pot desface numaĭ din formele de apăsare ale viețiĭ sociale de atuncĭ. N'ar fi fost „democrațĭ" de loc regiĭ egiptenĭ de pe vremurĭ, ci „despoțĭ" teribilĭ, de și forme asemenea (piramide cu trepte) le cunoaștem și în Babilonia, în care muncia o lume întreagă. Și plîng și astăzĭ călătorĭ și călătoare, cînd lîngă piramide se gîndesc la cîtă sudoare și cît sînge omenesc a legat piatra imensilor munțĭ de granit îngrămădițĭ de oamenĭ. Dar, precum observă istoricul care a redactat capitolul din „Istoria Universală" a luĭ Helmolt despre Egipt, pe lîngă multă osteneală, a fost și mult entusiasm în ridicarea lor și, adauge el, — și înnainte de lucrurile din 1914, — pentru un scop de multe orĭ maĭ prost s'a cheltuit un avînt tot așa de mare ca și acela din care aŭ resultat piramidele. Dacă ar fi fost vorba numaĭ de Faraon ca om, nimenĭ n'ar fi îndrăznit să ceară măcar contribuția de muncă și de suferință umană din care s'aŭ ridicat aceste monumente, dar cine-și amintește că el, Faraonul, este continuatorul divinității pe pămînt, că vorbește în numele zeuluĭ, acela va înțelege. Cum evul mediu a acoperit pămîntul Europeĭ cu strălucite bisericĭ catedrale, ca acelea din Colonia, din Strassburg, pentru care aŭ trebuit sute de anĭ, nu ca să se mîntuie, ci ca să ni le lase nouă spre a le mîntui cu mijloace tehnice superioare, așa nu e de ce să se mire cineva că într'o civilisație maĭ înnapoiată, prin urmare cu epiderma maĭ răbdătoare, s'aŭ putut construi, maĭ brutal, aceste imense monumente, piramidele.

Pe la anul 2000 o dinastie nouă apare în Teba, atuncĭ cînd în Babilon domniaŭ „regĭ" de Sumer și Acad. Egiptologiĭ numără după dinastiĭ : e dinastia a unsprezecea. Decĭ atuncea începe să se retragă viața Egiptuluĭ maĭ în adînc.

în „Egiptul-de-sus“ (socotit după cursul Niluluĭ). Fenomen interesant fără îndoială. De cîte orĭ se mută centrul vieţiĭ uneĭ ţerĭ, aceasta înseamnă anume fenomene adîncĭ etnografice care s'aŭ petrecut acolo, înseamnă că partea maĭ vie până atuncĭ dintr'un popor şi-a pierdut vitalitatea şi partea neţinută în seamă a căpătat puterĭ maĭ marĭ, sorbind către dînsa viaţa Statuluĭ. S'a întîmplat cu Egiptul cum s'a întîmplat cu ţerile noastre: principatul muntean s'a întemeiat întăiŭ, nu la *Curtea*-de-Argeş, ci la *cetatea* din Argeş, din sus, după aceia, regiunile de jos împoporîndu-se necontenit, ele aŭ atras Capitala către dînsele, până ce ea a ajuns, prin Cîmpulung şi Tîrgovişte, la Bucureştĭ. În Moldova, Capitala a trecut tot aşa de la Baia la Siretiŭ, de la Siretiŭ la Suceava, de la Suceava la Iaşĭ, schimbîndu-se de la părţile cu vitalitate ajunsă maĭ mică spre părţile cu vitalitate devenită maĭ mare. Dinastia a XIII-a a mutat capitala la Diospolis, a XIV-a la Sais, până ce în 1700 asupra Egiptuluĭ s'a abătut o formidabilă undă de străinĭ, aşa-numiţiĭ păstorĭ *Hicsoşĭ*, carĭ-şĭ întemeiază o tabără permanentă în oraşul noŭ Hatvaret, lîngă istmul de Suez, venind din regiunile arabice saŭ siriene pentru a supune la tribut ţara întreagă, în cursul acelor vre-o 1—200 de anĭ de adîncă robie din care numaĭ răscoala de pe la 1580 izbuteşte a liberà ţara.

De obiceiŭ se admite că Hicsoşiĭ eraŭ Semiţĭ. Cred că împărţirea aceasta pe rase este de multe orĭ cam artificială pentru vremea veche. Ce ar dovedi că eraŭ Semiţĭ? Limba? Dar ea nu dovedeşte nimic, nicĭ atuncĭ, nicĭ acum: Bulgariĭ de astăzĭ vorbesc o limbă slavă, Sîrbiĭ iarăşĭ, iar noĭ o limbă romanică, şi cu toate acestea atîtea elemente comune traco-ilirico-romane se întîlnesc şi la uniĭ şi la ceilalţĭ. Sînt mulţĭ din noĭ maĭ puţinĭ Romanĭ chiar decît Sîrbiĭ. Între Evreĭ sînt o mulţime carĭ nu aparţin raseĭ semite, fiind coborîtorĭ din atîtea popoare ce aŭ fost

cuprinse de religia mosaică la un anume moment. Atîția Italienĭ de origine germanică vorbesc în momentul de față aceiașĭ limbă italiană pe care o vorbesc coborîtoriĭ Latinilor Etruscilor și Grecilor din regatul de Neapole și Sicilia. Dar se zice: în monumentele Egiptuluĭ se vede foarte bine tipul semit lîngă tipul egiptean; el are părul maĭ mare,—și se adaugă felurite observațiĭ cu privire la ochĭ, etc. Eŭ n'aș crede că se pot întrebuința în etnografie documente de artă de pe la 1700 înnainte de Hr.

Ci aș propune altceva: popoarele care, cucerind, staŭ în tabără și din tabăra lor ieaŭ tributul, rămînînd în afară de lume, popoarele acestea sînt, cum aŭ fost Avariĭ, Huniĭ, Tatariĭ, Bulgariĭ și Ungurii, de obiceiŭ uralo-altaice. Maĭ curînd decît a admite păstorĭ semițĭ — păstoriĭ nu staŭ închișĭ într'o tabără, ci tocmaĭ eĭ circulă, trebuind să meargă, așa cum fac Mocaniĭ noștri, dintr'un loc la altul, — s'ar putea admite popoare uralo-altaice în oastea și tabăra Hicsoșilor.

S'a spus că aceasta se petrece pe la anul 1700. Eĭ, bine cam pe aceiași vreme se observă și o adîncă schimbare în lumea babiloniană. Această lume se găsia supt raportul vecinătățiĭ în altă situație decît Egiptul. Egiptul trebuia să fie maĭ imobil, fiind cuprins, închis, ca „dar a Niluluĭ“ — în sensul acesta putem primi vechea formulă, ajunsă banală — între Marea Mediterană la Nord, la Răsărit între Marea Roșie, la Apus între pustiŭ, la Sud între regiunile nestrăbătute care duceaŭ și ele la un pustiŭ. El n'are vecinĭ, saŭ singuriĭ vecinĭ pe cari-ĭ are nu puteaŭ să aducă nicĭ imprimarea uneĭ politice, nicĭ un aport de cultură, fiind Libieniĭ și Nubieniĭ, rasă de negri supușĭ îndată: eĭ n'aŭ putut schimba nicĭ condițiile politice, nicĭ cele culturale din Egipt.

Dincoace, în Babilon, este altfel, și de aceia Babilonul va fi un izvor de viață pentru viitor, și nu atîta Egiptul.

Egiptul a produs tot ce-a avut de produs: civilisația aceasta s'a rafinat apoĭ pe basa aceloraşĭ elemente esențiale, incapabile de desvoltare timp de miĭ de anĭ. El te strivește une orĭ, nu numaĭ prin cantitatea lucrurilor produse, ci prin imobilitatea acestor produse. Egiptologiĭ ştiŭ să spuie ce aparține arteĭ memfite saŭ arteĭ de supt cutare dinastie; dar ceia ce facem noĭ într'o sută de anĭ n'aŭ făcut Egipteniĭ în 2000 de anĭ ca desvoltare a culturiĭ lor. Isolațĭ total, eĭ nu s'aŭ putut transforma. Şi nu Hicsoşiĭ, Sciți rătăcitorĭ, puteaŭ să aducă schimbărĭ interne. Babilonul însă, prin aşezarea luĭ geografică, era menit să fie, nu numaĭ o vatră de cultură, dar şi un izvor de cultură, care, ca orĭce izvor, se înnoiește prin apele de sus ce pătrund păturile adîncĭ şi țîşnesc apoĭ în acelaşĭ loc, fiind însă veşnic nouă în decursul timpuluĭ.

La Răsărit e puternicul element păstoresc, din care — lăsînd la o parte deocamdată Elamul — vine, tocmaĭ pe vremea aceasta, o nouă undă de stăpînire, aşa-numițiĭ *Casițĭ*, Turcomanĭ, maĭ curînd decît Arĭ, cari aŭ stabilit pentru o bucată de vreme (1760-1185) o nouă dinastie în Babilon, de „regĭ aĭ Casiților" întăiŭ şi apoĭ „aĭ Acadienilor", — Sumeriĭ dînd numaĭ vechea lor limbă, legitimitatea lor veche. Eĭ samănă în ce privește influența lor cu aceia ce aŭ fost Turciĭ în veacul al XII-lea față de civilisația iraniană din Persia şi Mesopotamia. Căcĭ ceia ce se petrece pe la 1100 după Hristos se petrecuse şi la 1700 înnainte de era creştină: pustiul a trimis o massă din aceştĭ Turcomanĭ plinĭ de viață, de ardoare războinică, de fidelitate față de şef, şi Babilonul a fost năpădit de un noŭ curent, menit să se piardă însă iute, cu conştiința sa şi tendințele sale. Şi, în acelaşĭ timp, din Vest vin necontenit alte unde semitice, *Arameeniĭ* (c. 1300), represintînd un noŭ aport de cultură. Iar din Nord se coboară vitejia rustică a cetelor de țeranĭ războinicĭ aĭ *Asirieĭ*, cari cuceresc supt Asurubalit încă, supt Adadnirari, Şalmanaşarid (Salmana-

sar) I-iŭ (c. 1290) până ce Tucultininib — ca şi, după el, Tucultipileşara (c. 1100),—ajunge a fi, un moment, domn în Babilon, cum Ştefan-cel-Mare al Moldoveĭ întrâ, pentru o clipă, în Bucureştiĭ luaţĭ de la Radu-cel-Frumos[1].

De fapt, Babilonul nu formează niciodată un lucru asemenea cu dînsul: cînd predomină rasele aduse de vîntul Răsărituluĭ, şi atuncĭ e dominaţie militară nomadă, cînd predomină curentul proaspăt de energie morală care vine din muntele Asirieĭ, cînd rase de cultură mai vioaie, maĭ nobilă, rasele semitice din regiunile Mării Mediterane, vin de contribuie la mişcarea de civilisaţie în aceste locurĭ.

Ca să se arate cît e de întemeiată data de 1700-1600 la care ne-am oprit, să constatăm acest sincronism: Hicsoşiĭ în Egipt, Casiţiĭ în Babilon, cu toate îndrumările nouă pe care le aduc eĭ cu sine. În adevăr o eră nouă începe pentru omenire: era circulaţieĭ, care va aduce desvoltarea individualităţii umane, scăpată de vraja divină în care trăise lumea până acum. Maspero însuşĭ o văzuse cînd scria: Pe atuncĭ, pe la 1600, „încetează viaţa Statelor deosebite şi începe istoria universală[2]".

---

[1] Dinastia din Paşe saŭ Isin vine pe urmă; Winckler-Weber, în Helmolt, *o. c.*, II, pp. 19-20, 47.

[2] *Histoire ancienne des peuples de l'Orient*, p. 174.

II.

Epoca atingerii între sine a vechilor civilisaţii orientale (c. 1600 — c. 600).

A înfăţişa aproape o mie de anĭ într'o singură lecţie ar fi, pentru o epocă de cultură variată, individualisată, deosebită după ţerĭ şi după popoare, fără îndoială cu mult prea mult. E absolut imposibil să trateze cineva astfel, nu o mie de anĭ, ci două sute numaĭ din viaţa civilisaţiilor noastre; dar pentru civilisaţiile orientale împreună se poate. Fiindcă aceia ce interesează nu e timpul care se strecoară, ci tot ce cuprinde acel timp, vieţele popoarelor fiind întocmaĭ ca vieţele indivizilor, a fiecăruia preţuind după ce a ştiut să puie în ea. În civilisaţiile vechĭ asiatice, adaosul care se observă din secol în secol este relativ mic, şi, de oare ce el este şi mult maĭ puţin legat de viaţa noastră de cum este cel maĭ mic adaos din viaţa romană saŭ greacă, nu e prea multă îndrăzneală, cu un plan bine stabilit, să fie concentrate perioade aşa de vaste într'un spaţiu aşa de restrîns.

Ne-am oprit pe la anul 1600, fiindcă acesta e momentul cînd civilisaţiile închise sparg hotarele lor, cînd, hotarele acestea fiind desfiinţate, permanent saŭ trecător, se petrec schimburĭ de civilisaţie, pe care trecutul nu le-a cunoscut. Până atuncĭ fusese încă imobilitatea invariabilă. De pe la 1600 înnainte lucrurile se schimbă. Încep a se

cunoaşte civilisaţiile una pe alta, nu întîmplător, ci permanent, roditor, de şi nu în măsura în care se cunosc civilisaţiile roditoare din timpurile noastre.

Fie şi prin războiŭ. Iată, războiul de acum, atît de nenorocit pentru atîtea rosturĭ ale culturiĭ, va produce fără îndoială, între părţile cele bune, şi aceia că popoarele vor fi ajuns a se cunoaşte prin încleştarea lor chiar saŭ prin acele vremelnice oraşe improvisate care sînt lagărele de prisonierĭ. De sigur multe minciunĭ nu se vor maĭ crede de un popor faţă de altul şi prin urmare şi unele elemente de iubire se vor adăugi prin aceasta pe lîngă multele elemente de ură pe care războiul le-a stîrnit.

Rodirea aceasta a relaţiilor dintre popoare, pe care o cunoaştem acum într'un spaţiu aşa de îngust şi într'un timp aşa de scurt, se petrecea atuncĭ într'un spaţiu mult maĭ vast şi în limite de timp cu mult maĭ largĭ.

După 1600 s'a petrecut cu puterea militară a Egiptuluĭ ceia ce se petrece cu puterea roditoare a Niluluĭ. Egiptul este—Herodot a zis-o—„un dar al Niluluĭ". Apele Niluluĭ se revarsă, mîlul care zace în adîncul lor se întinde peste cîmpiĭ, se aşteaptă sămănăturile, şi de acolo vine apoĭ hrana unuĭ întreg an în ţară. Comparaţia se poate întrebuinţa pentru revărsarea puteriĭ militare şi politice a Egiptuluĭ vechiŭ. Egiptul întreg fusese ca Nilul în albia luĭ. S'a alcătuit printr'un proces de miĭ de anĭ un mîl roditor de cultură, şi el se revarsă de-odată, după 1600, prin ocuparea Sirieĭ şi altor regiunĭ, iar din amestecul pămîntuluĭ asupra căruia s'a revărsat cu ceia ce aduc înseşĭ undele revărsate, se produc, dacă nu civilisaţiĭ noĭ, cel puţin varietăţĭ însemnate, notabile, în civilisaţiile cele vechĭ.

Acum, în general, în tratarea fenomenelor istorice trebuie să ne ferim de două lucrurĭ. Întăiŭ de a crede că odinioară se trăia cum se trăieşte acum. Este mult maĭ uşor, decît să cauţĭ principiul de viaţă al fiecăriĭ civili-

saţiĭ, să ieĭ principiul de viaţă al civilisaţieĭ de acum şi să-l strămuţĭ în vremurĭ foarte depărtate şi în locurĭ cu totul străine. Însă prin aceasta se ajunge la acelaşĭ resultat la care ajunge călătorul de plăcere care se aşteaptă să găsească pretutindenĭ ce a lăsat acasă şi nu e, decĭ, mulţămit nicĭodată. Tot aşa este şi istoricul care, cu ideĭ din secolul al XIX-lea european, vine în vremea Faraonilor şi se aşteaptă să-şĭ afle şi el sălaşul său ştiinţific obişnuit, cu tot confortul, şi, dacă nu-ĭ place, se supără şi denunţă în cărţĭ.

Dar maĭ e încă un principiu necesar pentru a înţelege vremile vechĭ: să nu se lase nicĭun fapt explicat numaĭ prin cuvinte. Mintea omenească este şi cu mult maĭ activă decît cum o credem, dar şi cu mult maĭ leneşă, şi ea se mulţămeşte extraordinar de mult cu cuvinte. E greŭ până o ideie prinde cuvîntul, până cuvîntul răsună de maĭ multe orĭ în lume, şi apoĭ lumea se mulţămeşte cu dînsul. Şi atuncĭ auzim: „cucerire“, „dominaţie“, „războiŭ“; dacă a spus cineva cuvintele acestea, crede că a înţeles. Din potrivă, trebuie să se caute ce se ascunde supt aceste cuvinte, care în deosebite casurĭ înseamnă şi lucrurĭ cu totul deosebite. Cucerirea făcută de Egiptenĭ înseamnă o cucerire ca a regilor Franciei de pe la 1500 în Italia saŭ ca ale luĭ Napoleon I-iŭ în tot largul Europeĭ orĭ ca acele cuceririĭ pe care anumite personalităţĭ politice le-aŭ avut în vedere la începutul războiuluĭ actual? Evident că *nu*.

Îmboldul către cuceririĭ la Egiptenĭ a putut el fi oare ambiţia? Ambiţia însăşĭ în politică este un fenomen sufletesc a căruĭ origine este mult maĭ nouă. N'aŭ avut totdeauna popoarele aceia ce se numeşte „ambiţiĭ politice“. Faraoniĭ egiptenĭ carĭ aŭ plecat pe la 1500 ca să cucereasca regiunile vecine ale Sirieĭ nu eraŭ nişte ambiţioşĭ. Nu cunosc limba egipteană, dar sînt sigur că în ea nu s'ar găsi un termin corespunzător ideiĭ de ambiţie. Trăiseră

oamenii mii de ani în margenile ţerii lor şi nu se gîndiseră să le treacă nicîodată. Cum s'ar fi ivit această „ambiţie“, care este un fenomen cultural de pe vremea grecească saŭ romană şi încă nicĭ de pe vremea Grecilor şi Romanilor celor vechĭ, ci de pe vremea interpretăriĭ pe care a dat-o epoca modernă motivuluĭ expediţiilor Împăraţilor romanĭ de odinioară?

Prin urmare nu în „ambiţie“, şi încă maĭ puţin în explicaţia vagă de „poftă de cucerire“ trebuie să căutăm rostul războaielor care pleacă din Egipt şi se îndreaptă către Siria, războaie, de altfel, aşa de naturale, fiindcă Siria nu este într'un sens decît continuarea Egiptuluĭ.

Şi nicĭ în această quasi-continuitate geografică nu stă explicaţia. Noĭ dorim ca fiecare Stat să-şĭ aibă margenile teritoriale bine fixate. Ni trebuie munţĭ, rîurĭ, accidente de teren ca graniţe, fiindcă administrăm teritoriile pe care le cucerim, fiindcă înţelegem să dominăm de fapt; şi nu numaĭ să dominăm, dar să şi exploatăm până ce scoatem une orĭ şi cea din urmă picătură de viaţă din poporul supus care a căzut în mînile cuceritoruluĭ.

Şi nicĭ nu se întreprindeaŭ războaiele atuncĭ din motive economice. În afară de îmbulzirea produselor neconsumabile în ţară, Bursa din cutare loc saŭ asociaţia cutare de negustorĭ are, azĭ, nevoie de un anume cîştig. O fabrică produce arme perfecţionate, are nevoie pentru vînzarea lor de un războiŭ şi ea lucrează înteţind antagonisme economice maĭ însemnate şi maĭ scusabile Dar Egipteanuluĭ nu-ĭ trebuia nimic care nu era în Egipt. Şi în Egipt nu era supraproducţie ca în timpurile noastre. Astăzĭ se munceşte, distrugînd fericirea omenească a unor clase întregĭ, spre a crea nebuneşte produse care te înnăbuşă de la o bucată de vreme, şi trebuie să se omoare alţĭ oamenĭ, din alte ţerĭ, pentru ca aceia cari aŭ rămas în viaţă să fie siliţĭ a-ţĭ cumpăra marfa. Multă sălbătăcie va fi fost în alte vremurĭ, dar la ideĭ de acestea, absolut nebune,

cum le vor judeca de sigur veacurile viitoare, nu se ajunsese. Şi e chiar o întrebare, dacă, pe vremea aceia, cînd se omoraŭ crud puţinĭ oamenĭ era maĭ răŭ decît pe vremea noastră, cînd se omoară maĭ puţin crud oamenĭ cu mult maĭ mulţĭ. Cred că uciderea în sine este un fapt cu mult maĭ important decît condiţiile în care se săvîrşeşte.

Atuncĭ de ce s'aŭ făcut aceste expediţiĭ? Iată de ce. În Egipt s'a petrecut pe la 1500 înnainte de Hristos un lucru, care maĭ tărziŭ, prin aniĭ 1300-1400 după Hristos, s'a petrecut şi în marea ţară vecină cu noĭ la Răsărit, în Rusia. Se zice de obiceiŭ că, de cînd există naţia rusească — Ruşĭ de Apus şi Ruşĭ de Răsărit, Ruşĭ de la Chiev, cărora politicianiĭ contimporanĭ li zic Ucrainienĭ, şi Ruşĭ de la Moscova saŭ Muscalĭ —, eĭ aŭ fost prinşĭ de o sete nespusă de a cuceri pămînt de la vecinĭ. Orice Rus s'a gîndit numaĭ să colaboreze după puterĭ la o hrăpire de teritoriu.

Eĭ bine, nu e aşa. Că în Statul rusesc de pe la 1400 înnainte a existat această tendinţă, e adevărat. Dar este ea un fenomen naţional rusesc? Nu, ci un fenomen mongolic. Şi de ce? Nu fiindcă Ruşiĭ sînt Mongolĭ — eĭ sînt Slavĭ, cu un amestec de elemente finese în Nord şi tracice în Vest —, ci din alt motiv: fiindcă Ruşiĭ aŭ trăit timp de două secole supt stăpînirea Tatarilor, şi, cînd un popor se liberează de supt stăpînirea altuĭ popor, el adoptă ideile conducătoare ale stăpînuluĭ pe care l-a avut până atuncĭ. Popoarele n'aŭ o memorie aşa de statornică şi precisă cum se crede de obiceiŭ. În două sute de anĭ un neam uită ce-l îndemna pe dînsul în libertatea luĭ şi-şĭ aduce aminte de ceia ce i-a îndemnat, în sclăvia luĭ, pe stăpînii pe cari i-a avut. Aceasta se poate observa şi în materie de clasă socială, ca tendinţa de parvenitism la elementele care, liberîndu-se şi ridicîndu-se, imită pe stăpînii sociali pe cari i-aŭ avut atuncĭ, dînd fiĭ de ţerani maĭ ri-

sipitorĭ, maĭ fudulĭ, maĭ despreţuitorĭ de ceĭ săracĭ decît poate să fie un coborîtor a cine ştie căruĭ Împărat din Bizanţ. Egipteniĭ avuseră de stăpînĭ pe Hicsoşĭ, cari, din lagărul lor permanent, exploataŭ pe supuşĭ întocmaĭ cum Tatariĭ făcură apoĭ faţă de Ruşĭ în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea, supuşiĭ fiind datorĭ să vie cu darurĭ odată pe an saŭ chiar de maĭ multe orĭ pentru a nu suferi crunta pedeapsă a jafuluĭ.

Scăpînd Egipteniĭ de Hicsoşĭ, cel d'intăiŭ lucru pe care l-aŭ făcut a doua zi a fost să-ĭ imite pe aceştia, cu deosebirea că păstoriĭ trecuseră în Egipt maĭ mult din nevoia uneĭ vieţĭ economice primitive, ca uniĭ ce în rătăcirile lor aveaŭ nevoie să-şĭ schimbe pămîntul pe care se sprijiniaŭ, pe cînd Egipteniĭ nu eraŭ rătăcitorĭ supt nicĭun raport, ci, din contra, tot ce poate fi maĭ legat de nisipul şi piatra patrieĭ sale. Atuncĭ, de şi condiţiile de viaţă economică nu-l îndemnaŭ la cuceririĭ, eĭ aŭ făcut, scăpînd de supt Hicsoşĭ, ceia ce aceştia făcuseră cu dînşiĭ. „Păstoriĭ“ veniseră din Siria prin istmul de Suez şi se întinseseră asupra Egiptuluĭ; Egipteniĭ aŭ trecut prin istmul de Suez şi s'aŭ întins asupra Sirieĭ, de unde veniseră stăpîniĭ lor de pănă atuncĭ. Acelaşĭ drum, făcut în sens invers.

Expediţiile se pregătesc pe la 1560-1550, supt Ahmose I-iŭ, şi pornesc supt Faraonul care este numit astăzĭ, în continua schimbare a formeĭ filologice a numeluĭ săŭ, Tutmose I-iŭ, dar pe care îl cunoşteam odată supt numele de Totmes. El apare în Siria şi duce o scurtă campanie, cu teribile măceluri, care însă nu trebuie să ne sperie prea mult: aceştia eraŭ oameniĭ cari exageraŭ măcelurile pe care le făceaŭ, fiindcă pe atuncĭ era onorabil pentru cineva să le facă; pe vremurile noastre, le face cineva şi le ascunde, fiindcă nu maĭ e onorabil, în concepţiile actuale. În fond, se poate întîmpla însă ca o expediţie de suveran egiptean să nu fi fost corespunză-

toare cu totul formeĭ retorice sîngeroase pe care credeaŭ că trebuie s'o adopte scriitoriĭ în cîntecele de laudă maĭ tărziĭ. Armata egipteană, de preferinţă gardă şi mercenarĭ — căcĭ rasa prefera paşnicele ocupaţiĭ ale administraţieĭ şi condeiuluĭ —, înnaintează până la Eufrat şi Golful Persic, iar, pe de altă parte, la Nord, până la Mitani. Şi evident că o cucerire care se întinde până la Eufrat şi până la Mitani va cuprinde şi tot malul Mării, care era numit de Egiptenĭ „Povnet“ saŭ „Punt“, ceia ce înseamnă Pun, numele care se dădea Cartaginesilor maĭ tărziŭ, în războaiele lor „punice“ cu Romaniĭ.

Şi, de oare ce cucerirea ataca oraşele de pe coastă, acum a venit momentul să se vorbească şi despre Fenicienĭ. Căcĭ metoda noastră şi aicĭ consistă în a urmări un curent de la izvor, adăugind lucrurile nouă în măsura numaĭ în care înnaintează: răspingînd sistemul săltarelor şi săltăraşelor de spiţerie în care se vinde în detaliu istoria universală, căutăm principiul de viaţă al civilisaţiilor şi, odată ce-l găsim, îl cercetăm în desvoltarea luĭ, şi fiecare element noŭ se fixează astfel acolo unde el înrîureşte viaţa omeniriĭ

Că aŭ existat Fenicieniĭ şi înnainte de campaniile luĭ Tutmose I-iŭ, fără îndoială. Se admite astăzĭ, după cercetările cele maĭ noĭ — şi eŭ nu pot avea un punct de vedere original în ceia ce priveşte cronologia —, ca punct maĭ depărtat al apariţieĭ Fenicienilor anul 2500 înnainte de Hristos. Apar atuncĭ cum îĭ vom găsi apoĭ totdeauna. Un şirag de oraşe răzleţe, fără legăturĭ esenţiale între ele — de şi de la o vreme se impune un zeŭ central maĭ tare —, fără ramificaţiĭ în interior, fără raporturĭ cu populaţia indigenă: Arvad saŭ Arad (Ruad), Gebal (Gebail de astăzĭ, Byblos al Grecilor), Barut (azĭ Beirut), Sidon, Tir, şi în jos, spre istm, Iafa, Ascalon, Acca şi altele. Regiunea din interior, ceia ce se numeşte azĭ în de obşte, cu un termin german, *hinterland*-ul, era locuită de Amoriţĭ.

Legătura dintre aceştĭ Amoriţĭ şi Fenicieniĭ de pe coastă era destul de asămănătoare cu legătura care a existat maĭ tărziŭ între Grecĭ şi strămoşiĭ noştri traco-ilirici, din cari s'aŭ alcătuit şi Macedoneniĭ luĭ Alexandru-cel-Mare, vechĭ rude ale noastre.

Un fapt noŭ, aceste oraşe feniciene? Rasa semită a creat oare aice, prin ramura eĭ „cananeană", ceva care nu maĭ fusese, în Egipt şi, maĭ ales, în regiunile sumero-acadiene ale Haldeiĭ? Mulţĭ par a zice: da.

De fapt însă între oraşele feniciene şi oraşele haldeene nu e nicĭo deosebire în ce priveşte principiul lor de viaţă. Fiecare oraş represintă locuinţa, altarul unuĭ zeŭ ocrotitor, unuĭ zeŭ onorat şi puternic, ca în fiecare din oraşele Mesopotamieĭ. Acum, oameniĭ la rigoare se maĭ pot suporta uniĭ pe alţiĭ, ceia ce înseamnă: viaţă socială, dar zeiĭ, cari nu ştiŭ ce e nevoia, nu se pot suporta nicĭodată: un zeŭ nu poate trăi liniştit între zeĭ; e dator a-l distruge. În Haldeia, eĭ s'aŭ distrus între sine până s'aŭ creat cele patru-cincĭ centre de zeĭ maĭ marĭ, am zice, cu un cuvînt trivial, maĭ ghiftuiţĭ de victorie, maĭ bine hrăniţĭ din prada zeilor maĭ micĭ, răpuşĭ. Pe cînd dincoace, în Fenicia, avînd oameniĭ de lucru maĭ ales pe Mare ca negustorĭ, şi teritoriul fiind mult maĭ puţin întins, s'a mulţămit zeul învingător să slăbească pe zeul învins, fără să-l distrugă cu totul. Şi numaĭ astfel de la un capăt la altul al linieĭ de coastă s'a produs şi aicĭ acea unitate divină, care nu resultă din rafinarea filosofică a ideiĭ, ci din circumstanţe de concurenţă armată între deosebitele divinităţĭ. Aşa ceva s'a petrecut, de altfel, şi în Iudeia, a căriĭ veche istorie nu e decît o luptă înviersunată între sanctuare: de la Hebron, de la Ierusalim, din Samaria. Dumnezeul unic al poporuluĭ iudaic, foarte deosebit în esenţa sa de Dumnezeul creştin, nu resultă, ca acesta, dintr'o mare mişcare de iubire, dintr'o pornire de îmbrăţişare între cer şi pămînt şi între tot ce se cuprinde

pe pămînt, unitate divină pornită dintr'un sentiment unic al omenirii întregi, ci Dumnezeul cel vechiŭ ebraic, trufaș și poruncitor, exclusiv și setos de răsbunare, iese dintr'o luptă feroce a zeilor celor maĭ vechĭ, a celor doĭ zeĭ din tradiție scrisă, carĭ pe un teritoriu maĭ mic s'aŭ mîncat între eĭ fără concurență, până ce zeul Iahve, zeul luĭ David, a învins pe cellalt[1].

La alțiĭ, Fenicieniĭ se înfățișează ca începătorĭ aĭ comerțuluĭ. Cît de greŭ este să întrebuințeze cineva cu siguranță de ce spune astfel de cuvinte marĭ, cum sînt: „începător", „inițiator", „descoperitor"... Omenirea știe unele lucrurĭ de așa de multă vreme, încît cuvîntul de descoperire nu se potrivește; putem zice numaĭ că un anume lucru îl constatăm noĭ, în fasa actuală a informațiilor noastre, la un anume popor. E sigur că Fenicieniĭ aŭ început nu prin comerțul cu monedă, ci prin comerțul de „troc", prin schimbul de obiecte, obișnuit în *Naturalwirtschaft*, căcĭ întrebuințarea banuluĭ, pe care Orientaliĭ îl topiră până tărziŭ, până la Turcĭ, pentru sume marĭ, este mult maĭ recentă. Schimbul acesta primitiv a trebuit să existe îndată ce cineva a avut prisos de anume lucrurĭ și a rîvnit să aibă ce avea până atuncĭ un altul. Populațiĭ pe malul Măreĭ aŭ existat doar din timpurile cele maĭ vechĭ, și la Nord de Fenicia, și nu se poate zice că vecinii lor din Asia Mică n'aŭ avut și eĭ un comerț asămănător. Aceiași mare, același term, aproape aceiași desvoltare culturală. Un lucru comun a trecut apoĭ în sama celor carĭ l-aŭ represintat maĭ stăruitor și maĭ bine.

Cum se vede, la Fenicienĭ trebuie să scădem din tradiție, și o să fie nevoie ca și la alțiĭ să scădem: numaĭ scăzînd orgoliul deosebitelor popoare, orgoliu al lor saŭ

---

[1] Asupra sensuluĭ în care pot fi înțelesĭ acești terminĭ, v. Winkler-Weber, în Helmolt, *o. c.*, II, p. 179; Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient*, p. 394.

pe care li-l atribuim noĭ, după atîta vreme, prin interpretările noastre anacronice, vom putea să înțelegem că nu e vorba în viața lumiĭ de desvoltărĭ răzlețe, ci de curente, care, trecînd asupra unor fenomene elementare de viață omenească,—unele din ele și eterne,—le fac cunoscute urmașilor și, în realitatea lor contemporană, le înviorează. Ele sînt ca undele de primăvară, care nu creiază grîul ce aștepta supt zăpadă, dar, cînd raza caldă de soare a creat curentul viŭ, ea înviorează prin el ceia ce fusese sămănat încă de cu toamnă: așa se întîmplă și cu istoria civilisațiilor omenești.

După Tutmose I-iŭ fiul luĭ, Tutmose al II-lea, și cel de-al treilea Tutmose continuă asemenea expediţiĭ în Siria. Ele sînt tipice. Se trece istmul cu care de războiŭ, cu un alaiŭ strălucit; se întîlnesc anume cetățĭ, care la fiecare expediție sînt din noŭ atacate, din noŭ cucerite și, după expediție, din noŭ pierdute, precum e cetatea Megiddo, care pe urmă a fost și în mînile Evreilor, jucînd în expedițiile egiptene un rol extraordinar, cum l-a jucat Ostenda în războiul de treĭzecĭ de anĭ saŭ cum îl joacă astăzĭ Przemyslul, Valona orĭ Salonicul. După sunetul imnurilor ce proslăvesc triumful, totul se întoarce însă la vechea stare. Egiptul nu distruge nimic și nu creiază nimic.

Atuncĭ s'ar întreba cineva: este cu putință să nu se poată îndeplini nimic, în rătăcirea aceasta militară, în cursul căreia Egiptenii nu întîlniaŭ o mare Putere organisată, ci numaĭ prinţĭ de Beduinĭ, șeicĭ așezațĭ în orașe răzlețe, micĭ prinţĭ semiţĭ — căcĭ puterea Evreilor nu se alcătuiește bine decît în timpurĭ maĭ noĭ, și n'a existat, de altfel, nicĭodată un imperialism iudeŭ în felul arătat de Biblie. Din partea lor, Hetiţiĭ se coboară numaĭ într'o fasă următoare a năvălirilor, și Asirieniĭ sînt stăpînĭ numaĭ în regiunile Tigruluĭ și Eufratuluĭ. De ce această neizbîndă

politică, și totuși în decurs de secole întregi repetarea necontenită a acelorași expediții?

Fiindcă, întâiŭ, Faraonii trebuiaŭ să dea ceva, să se legitimeze ca stăpîni prin ceva. *Aceasta* însă era ocupația Faraonilor. Era gloria ieftenă pe care fiece rege o putea realisa în condițiile cele mai comode. Dar în afară de aceasta — și aici stă explicația — cucerirea egipteană nu samănă cu o cucerire din zilele noastre. Faraonii n'aveaŭ a face cu conștiinți naționale, nici cu teritorii caracterisate, și am zice chiar că nu umblaŭ nici după tributul popoarelor supuse. Ei urmăriaŭ actele de omagiu, și atît. Omagiul acela dacă li era refusat de principii de acolo, se făcea războiul. Dacă el ar fi fost apoi acordat prea ușor, regele ar fi fost desolat. Lui îi trebuia resistență pentru a se putea cîștiga toată gloria pe care o rîvnia, pentru ca pe pereții mormîntului săŭ să figureze inscripții lungi de ieroglife frumoase.

Deci nici pentru pradă nu se făceaŭ asemenea războaie? Nici pentru pradă. Dacă-și închipuie cineva că regiuni desvoltate economic cît acestea și prădate la fiecare douăzeci-treizeci de ani pot să mai fie atrăgătoare din punctul de vedere al bogăților, se înșeală. Pe de altă parte, noi avem scrisorile de la Tell-el-amarna, din care se vede bine că nu regele cere bani de la supuși, ci toți Semiții aceștia, mici și lacomi, cer ei bani de la dînsul. Îi fac omagiu, îi oferă căsătorii între familia lor și aceia, mai mîndră, a Faraonului, numai să ia cît mai mulți bani buni din Egipt.

Seria aceasta de expediții, care nu întîlnește propriuzis un dușman *politic*, continuă până la isprăvirea dinastiei ce începe aceste războaie, supt Tutmose al IV-lea, care domnește de la 1420-1411, supt Amenhotep al III-lea, care visitează Sidonul, și supt Amenhotep al IV-lea.

Înnainte de a trece acum la o interesantă încercare de

revoluție religioasă în Egipt, în vremea acestuĭ Amenhotep al IV-lea, să vedem cum se înfățișaŭ în însușĭ graiul vechiŭ al Egiptuluĭ astfel de cuceriri. Iată, în traducerea luĭ Maspero [1], cum se laudă Tutmose al III-lea pentru succesele căpătate în Asia. Vorbește către el zeul Amon — eraŭ rude așa de aproape încît se confundaŭ: Faraonul aproape divin, zeul aproape „faraonic", uman. Și glasul de sus zice: „Am venit; îțĭ daŭ voie să zdrobeștĭ pe domniĭ din Zahi, îĭ arunc supt picioarele tale pretutindenea; îĭ fac să vadă măreția ta asemenea cu a unuĭ luceafăr, cînd strălucești asupra capetelor lor, asemenea cu icoana mea. Am venit; îțĭ daŭ voie să zdrobeștĭ pe barbariĭ Asieĭ, să ieĭ în robie pe căpeteniile semințiilor Rutunu (din Siria); îĭ fac să vadă măreția ta acoperită cu podoabele de războiŭ, cînd apucă armele, pe car. Am venit; îțĭ daŭ voie să zdrobeștĭ țara Răsăritului: Cafti (Fenicia) și Asi (Ciprul) sînt supt groaza ta; îĭ fac să vadă măreția ta ca pe un taur tînăr, cu inima tare, puternic în coarne, cărora nimenĭ nu li poate sta împotrivă. Am venit; îțĭ daŭ voie să zdrobeștĭ popoarele ce staŭ în porturile lor, și țerile Madon (Madian?) tremură supt frica de tine; îĭ fac să vadă măreția ta ca pe hipopotam, domnul de spaimă, pe ape, de care nimenĭ nu s'a putut apropia. Am venit; îțĭ daŭ voie să zdrobeștĭ neamurile ce se sălășluiesc în ostroave; acelea care trăiesc în sînul Mării sînt supt regatul tăŭ; îĭ fac să vadă măreția ta ca un răsplătitor ce se ridică pe spinarea jertfeĭ sale. Am venit; îțĭ daŭ voie să zdrobeștĭ pe Tahonu (Libienĭ); insulele Danailor sînt în puterea duhuluĭ tăŭ; le fac să vadă măreția ta ca pe un leŭ furios care se culcă pe leșurile lor de-a lungul văilor. Am venit; îțĭ daŭ voie să zdrobeștĭ țerile de la Mare; tot cuprinsul Mariĭ Zone a apelor e legat de pumnul tăŭ; îĭ fac să vadă măreția ta

[1] *O. c.*, pp. 202-3.

BIBLIOTECA MUNICIPIULUI BUCUREȘTI

ca pe șoimul care cuprinde într'o aruncătură de ochĭ ce-ĭ place. Am venit; îțĭ daŭ voie să zdrobeștĭ popoarele care staŭ în mlaștinĭ, să legĭ pe domniĭ nisipurilor în robie; îĭ fac să vadă măreția ta ca a șacaluluĭ din Miazăzi, domnul avîntuluĭ, care alergînd rătăcesti pe barbariĭ Nubieĭ; până la neamul din Put (Fenicia), totul e în mîna ta; îĭ fac să vadă măreția ta ca a celor doĭ frațĭ aĭ tăĭ, (zeiĭ) Hon și Siti, ale căror brațe le-am legat ca să-ți asigure puterea."

În fond, nu e nicio deosebire între acest buletin de stăpînire silnică și buletinele de crunt măcel pe care le dă, *în numele săŭ*, regele asirian. Egipteanul face să vorbească zeul-rege către dînsul ca om; Asirianul vorbește el însuși ca zeŭ: „Am umplut de leșurile lor prăpăstiile de munte. Li-am tăiat gîtul și am încununat cu capetele lor zidurile orașelor; am luat cu mine robĭ, pradă, comorĭ fără de număr. Șese miĭ din aĭ lor cari se desfăcuseră de supt puterea mea mi-aŭ îmbrățișat genunchiĭ și i-am primit robĭ... Căcĭ eŭ sînt Tugultipileșara, regele cel puternic, nimicitorul celor răĭ, acela care face praf oștile dușmane" [1].

Cum se vede, sîntem într'o lume așa de străină de noĭ și care ar fi și maĭ străină sufletește, dacă n'am fi obișnuiți cu lucrurĭ de acelașĭ fel în Biblie. Între buletinul Faraonuluĭ, al regeluĭ asirian și între ce spune Biblia despre cuceriri și războaie, nu este nicio deosebire. Aicĭ însă vorbește în numele luĭ Dumnezeŭ, nu regele, care nu e, nu poate fi un cuceritor, ci profetul, dar aceasta e indiferent, de vreme ce factorul unic și etern este Dumnezeŭ, într'un loc ca și în cellalt: Amon, regele-zeŭ al Asirieĭ, saŭ Iahve din Ierusalim. Să ascultăm pe Isaia; „Și aŭ zis Domnul: precum umblă robul mieŭ Isaia gol și desculț treĭ anĭ, treĭ anĭ vor fi semne și minunĭ Egip-

[1] *Ibid.*, pp. 295-6.

tenilor și Etiopienilor. Că așa va duce Împăratul Asirienilor robimea Egiptuluĭ și a Etiopienilor, pe tinerĭ și pe bătrînĭ, goĭ și desculțĭ, acoperiți cu rușinea Egiptuluĭ. Și se vor rușina Egiptenii, fiind biruiți împreună cu Etiopienii, spre cariĭ nădăjduiaŭ Egiptenii, pentru că li era lor mărire. Și vor zice locuitoriĭ ostrovuluĭ acestuia în ziua aceia: Iată, noĭ am nădăjduit să alergăm la eĭ spre ajutor, cari n'aŭ putut să-și mîntuiască de Împăratul Asirienilor, și cum ne vom mîntui?[1]".

Același egoism al zeuluĭ național, crud, „dă voie" popoarelor să se subjuge și să se omoare. Și tot așa este și Ieremia, și toți profeții ebraicĭ. Aceiași noțiune a zeuluĭ de cetate, care nu sufere alt zeŭ, care afirmă dreptul săŭ de a-l zdrobi și, odată cu zdrobirea luĭ, de a supune biruinței sale popoarele care aŭ fost supt el. Ce operă enormă a trebuit să facă umanitatea până să ajungă măcar la atîta toleranță de existența altuia, ca individ saŭ ca popor, cîtă este, dacă nu în vreme de războiŭ, cel puțin în zilele normale astăzĭ!

Din războaiele acestea, care s'aŭ purtat în Siria și de care am vorbit până acum, trebuia să se desvolte ceva. Era imposibil să se ajungă, în fasa lor de la început, a se apropia fie și pe cale războinică, care nu e numaĭ violență și ură. două cultùrĭ fără ca din aceasta să nu resulte ceva favorabil, ceva noŭ, și pentru o cultură și pentru cealaltă. Fenicieniĭ și elementul semitic de aicĭ aŭ adoptat pe zeiĭ Egiptuluĭ: Isis, Osiris, păreche de zeĭ din valea Niluluĭ într'o anume fasă și într'o anume regiune, zeĭ foarte marĭ, aŭ ajuns să fie și zeiĭ de adopțiune aĭ Sirieĭ, care mult timp a știut numaĭ de „baaliĭ" eĭ: Baal iea înfățișarea de Osiris, și Isis trăiește în Astarte înnălțată,

---

[1] Isaia, cap. 20; după Biblia din Petersburg

care la origine era Iştar haldeiana. În felul cum se înfăţişează maĭ tărziŭ Isis şi Osiris, nu este nicĭo deosebire faţă de modelul împrumutat din Egipt. Şi Egiptul va fi primit legendele alegorice din Siria, care pe urmă aŭ trecut şi la Grecĭ, ca aceia a luĭ Adonis iubitul Astarteĭ, care legendă nu este altceva decît cea d'intăiŭ formă a serbătoriĭ de primăvară, Paştile noastre: Adonis, „domnul", zeul stăpîn,—„adon" „adonim", în dialectul cananean—este sfîşiat de rival în chip de mistreţ şi învie peste cîtăva vreme[1].

Din Egipt i-a venit Sirieĭ de sigur o altă noţiune: forma maĭ bogată şi maĭ trainică a arhitecturiĭ, fără care nu s'ar fi ajuns la templul luĭ Salomon şi la meşteriĭ tirienĭ aĭ vecinuluĭ rege Hirom, la acel templu, de fapt redus, foarte mic, din care însă mîndria poporuluĭ luĭ Israel a făcut o operă uriaşă. Nu s'ar fi ajuns la toate aceste monumente dacă n'ar fi venit din părţile Egiptuluĭ, clasice pentru arhitectură, unde piatra era ieftenă şi la îndemîna oricuĭ, un curent spre zidirile monumentale închinate zeilor.

Dar din Siria şi din regiunile asiatice, în care se elaborase oarecum unitatea divinităţiĭ prin luptele maĭ lungĭ dintre zeiĭ cetăţilor, a trecut în Egipt un întăiŭ curent către monoteism. În adevăr ne trezim de-odată în Egipt, pe vremea luĭ Amenhotep al IV-lea, cu un zeŭ noŭ, unic, exclusiv, dominator, fără colegĭ, revoluţionar, care tinde să înlăture până şi pe acela care dăduse biruinţa Faraonuluĭ, pe Amon Rè. Zeul acesta noŭ e abstract. E un zeŭ elaborat, creat din noŭ, spre deosebire de zeul cel vechiŭ, care se formase odată cu poporul săŭ, care avuse aceiaşĭ viaţă — împreună cu tot complexul zeilor — ca şi poporul egiptean însuşĭ. E un zeŭ decretat, cum a fost, de altfel, şi Iahve, de la un timp zeul unic, de o singură tradiţie şi legislaţie, al Ierusalimuluĭ. Şi e abstract, su-

[1] Maspero, *o. c.*, p. 342.

pranatural, cum ajunsese şi acesta: căcĭ vechiul zeŭ din Israel era înfăţişat de multe orĭ supt figură de animale, în chip de şerpe (şerpele de aramă al luĭ Moise, din Biblie), ca fulger; el avea în toate părţile sanctuare, şi Iahve în forma cea veche din Iudeia primia colegĭ, tolera pe Baal (cf. numele de Işbaal al fiuluĭ luĭ Saul), în contra căruia strigaŭ maĭ tîrziŭ profeţiĭ; şi era un zeŭ căsătorit, nu solitar în maiestatea sa, cum a fost maĭ tărziŭ, ci avîndu-şĭ, ca Baal pe Astarte, soţia lîngă dînsul: numaĭ pe urmă, Dumnezeul unic al luĭ Israel — de unde prin revoluţia creştină s'a făcut Dumnezeul nostru, cu totul de altă esenţă, — s'a curăţit de toată familiaritatea cu animalele, de toată colegialitatea cu zeiĭ mărunţĭ, de toate legăturile de familie, care până atuncĭ îl ţinuseră în casă la dînsul, împiedecîndu-l de a stăpîni lumea.

Zeul acesta decretat de Amenhotep al IV-lea, Aton,—tot soarele, soarele cu raze şi regele scăldat de ele, în represintările grafice,—samănă, în felul cum a fost inventat şi impus — dacă nu cu esenţa noiĭ religiĭ a luĭ Haeckel —, cu acea *Déesse Raison*, pe care Revoluţia francesă, la un anume moment, a decretat-o în locul luĭ *Dieu* din vechiul regim, expulsat odată cu preoţiĭ luĭ, „Raison“ personificată o clipă pe stradele Parisuluĭ printr'o figurantă de la teatru, îmbrăcată în haine de circumstanţă. Dar, cum „Déesse Raison“ a trăit foarte puţin — căcĭ raţiunea îşĭ are locul eĭ şi divinitatea alt loc —, aşa s'a întîmplat şi cu divinitatea revoluţieĭ egiptene a luĭ Amenhotep al IV-lea. Religiile nu se decretează, ci se ivesc spontaneŭ, se impun de la sine prin luptele grele, cu asupritoriĭ uneĭ societăţĭ, purtate de ceĭ ce sufăr pentru triumful religieĭ nouă, şi astfel e ajung să corespundă, nu ideilor, ci sentimentelor uneĭ societăţĭ întregĭ. Şi, fiindcă fiecare zeŭ noŭ trebuia să aibă o cetate a luĭ proprie, s'a creat de Amenhotep şi o cetate anume: Acah-aton, care nu este altceva decît Tell-el-amarna. Şi Faraonul însuşĭ s'a numit de acum în-

nainte *Echinaton*, dînd și rudelor sale nume nouă în legătură cu zeul *său*.

Da, zeul *său*. Pentru întăia oară omul a făcut el un zeŭ, un zeŭ al căruĭ început se știe, al căruĭ cult se elaborează și se prescrie. Pentru întăia oară decĭ imnurĭ se vor alcătui pentru divinitatea care pănă atuncĭ dădea ea numaĭ poruncile eĭ: „Frumos strălucești în zare, Aton, ființă vie care cel d'intăiŭ aĭ avut viață. Cînd te ridicĭ în Răsărit, umpli toate țerile cu frumusețа ta. Frumos eștĭ, mare, luminos, sus de-asupra întregului pămînt...

De te plecĭ în Apus spre odihnă, pămîntul cade într'un întunerec ca al morțiĭ... Leiĭ iese din peștera lor și șerpiĭ mușcă. Vatra stă neagră, și lumea zace în tăcere [1].“

Dar în curînd preoțiĭ aŭ biruit; eĭ aŭ biruit pe rege. Zeul e *al lor*, și el numaĭ e regele. Rudele regale înseșĭ se leapădă de eresie, se pleacă, și numele care fuseseră alcătuite cu „aton“ aŭ fost și ele schimbate.

În lupta pentru zeul unic, în biruința preoțimiĭ, care evoluează spre o castă, vorbește însă spiritul noŭ al Asieĭ.

În curînd două dinastiĭ nouă, care domnesc de la 1315 la 1090, dinastia a XIX-a și a XX-a, reieaŭ războaiele siriene. Setoe I-iŭ începe o campanie împotriva Beduinilor. Îndată după aceasta, Ramses saŭ Ramese, după forma nouă admisă acum de egiptologĭ, se îndreaptă iarăși pe vechiul drum al Totmesizilor. Data aceasta, el întîmpină însă în calea luĭ pe Hetiți. Din regiunile unde odinioară se întîlnește poporul Mitani, se coboară acești „barbarĭ“ în munțiĭ Ciliciei și peste pasurile lor ajung să stăpînească toată Siria. Drumul lor se poate reconstitui prin monumentele lor speciale, foarte ordinare ca material și ca tip artistic, cum eĭ însișĭ, ca oamenĭ, aŭ un tip maĭ ordinar. Tovarășĭ cu Evreiĭ în ne-

---

[1] După traducerea germană din Helmolt, *o. c.*, III, pp. 288-9.

putința artistică — poporul evreŭ n'a lăsat în ce privește arta nicĭ cel maĭ mic monument deosebitor; nu e nicĭun produs de artă indigenă în toată istoria poporuluĭ luĭ Israel,— eĭ aŭ însă calităţĭ militare și politice marĭ. Apar, cu zeul lor special, adorat la Bogazchioiŭ de astăzĭ, Capitala, de seminția, care, pe la 1300, a ajuns să stăpînească Siria, Chatti. Supt doĭ-treĭ regĭ, între cari Șubiluliuma, eĭ aŭ dominat, cum dominaŭ Egipteniĭ, prin vasalitate, până ce la urmă s'a ridicat populația din Asia Mică: din Comagena (Cumucĭ, Caschi, Muschi), din Melitena, din Cilicia, și, unindu-se cu elementele semite nouă din părțile de către Babilonia și Asiria, Arameeniĭ, aŭ sfărîmat dominația Hetiţilor, care și dispare.

Întru aceasta am putea spune că Faraoniĭ înșiĭ aŭ folosit foarte puțin. Expedițiile lor aŭ fost lăudate enorm prin proclamațiile, în stilul îndătinat, ale Ramesizilor, Ramses al II-lea și maĭ ales Ramses al III-lea, care prin reclama sa războinică a desgustat și pe egiptologiĭ ceĭ maĭ zeloșĭ. În fond, ele se reduc la părăzĭ sterpe, din care scriitoriĭ oficialĭ, vechiĭ diecĭ aĭ Egiptuluĭ, fac marĭ și grele isprăvĭ războinice. Cu Hetiţiĭ s'a căzut la învoială. Avem și un tratat încheiat între Egiptenĭ și Hetiţĭ, săpat, pe vremurile acelea de mare solemnitate, pe o tablă de argint.

Tratatul acesta, între Ramses al II-lea, și regele hetit, care poartă numele de Hatușil fiul luĭ Murșil, „mare-prinţ", samănă cu un tratat medieval, ca acelea dintre regele Henric al II-lea al Angliei și contemporaniĭ săĭ francesĭ, prin care, de fapt se lasă lucrurile tot cum aŭ fost maĭ înnainte, fiecare îndatorindu-se să nu supere pe cellalt, să restituie pe fugarĭ, să nu sprijine pe rebelĭ, fără ca un singur punct să privească delimitația teritorială nouă[1].

Expedițiile mult lăudate ale luĭ Ramses al III-lea, care

[1] Resumat în Dyroff, în Helmolt, *o. c.*, III, pp. 298-9.

stăpînește de la 1200—la 1160 nu se deosebesc întru nimic de ale înnaintașilor săĭ. După el viața politică de expansiune a Egiptuluĭ slăbește. Ramses al III-lea însemnează o ultimă silință a uneĭ civilisațiĭ obosite, care se sacrifică pentru dorința de glorie, cu caracter religios, a șefuluĭ eĭ. Prêoțiĭ luĭ Amon încearcă pe capul lor coroana și o găsesc potrivită, pe cînd regiĭ de provincie vegetează în Deltă (dinastia a XXI-a). De aicĭ încolo regiĭ egipteni scoboară mereŭ. Fata unuĭ Faraon a fost astfel regină la Evreĭ. Legăturile de familie sînt modeste. „Bubastiziĭ", dinastia din care face parte Șeșonca (960—939), atacă, după Solomon, regatul evreiesc, ajutînd pe Ieroboam, pribeag la el, să creeze regatul luĭ Israel în fața moștenitoruluĭ legiuit, Roboam, care rămîne în Ierusalim ca rege de Iuda. După aceia vine o dinastie tanită (a XXIII-a), în luptă cu Etiopieniĭ, și Egiptul, sfășiat și de lupte interne, se poate zice, că pierde definitiv importanța sa prin aniĭ 900.

Precum pentru epoca Totmesizilor se poate zice că atingerea cu Asia Mică a produs fenomene noĭ: egiptene în Siria și asiatice în Egipt, tot așa se poate zice, supt raportul arteĭ, că, dacă nu modele din Asia Mică, cel puțin creșterea de vitalitate pe care o aduc războaiele, ciocnirile, încordările de apărare și cucerire a popoarelor, aŭ contribuit esențial să facă a se desvolta arta egipteană. Mă grăbesc să spun că arta egipteană nu are o evoluție în ceia ce privește spiritul. Tipul fixat cu miĭ de anĭ înnainte de Hristos, pe acela îl găsim până la sfîrșit. Aceiașĭ categorie de monumente, aceleașĭ înfățișărĭ ale oamenilor, aceleașĭ atitudinĭ. Nu s'ar risca un gest maĭ mult decît gestul care a fost represintat până atuncĭ. Dar este totușĭ un progres: în finețа execuțieĭ. Nicĭun Faraon egiptean nu e represintat cu un așa de fin meșteșug al săpăriĭ în piatră ca Ramses al III-lea. Arta egipteană n'a mers maĭ departe decît această fasă.

În momentul cînd Egiptul slăbește, prin anii 900, cînd o cucerire din partea luĭ nu maĭ e posibilă, cînd Etiopienii de la Napata se impun ca stăpînĭ aĭ Sudului și Asiria se gătește de un asalt cuceritor, el începe să fie năvălit pe încetul de dușmanii săĭ asiaticĭ. Încă supt Ramses al III-lea veniseră popoare din insule, în mare parte de origine arică — din Creta adînc înrîurită, în toate, de Egipt, sosiau ambasade în Egipt încă supt Tutmose al III-lea — să se așeze în Deltă, mișcărĭ care deschid drumul ce va duce la strămutarea civilisațieĭ elenice, represintată apoĭ prin Alexandru-cel-Mare, și la epoca Ptolemeilor. Am văzut că și Libieniĭ din deșert ocupă, trecător, părțĭ din Deltă, Egiptul liber devenind astfel încercuit, închis înlăuntru, pe ruinele mareluĭ săŭ trecut.

Dar marșurile egiptene în regiunile mărginașe trebuiaŭ să provoace până foarte departe mișcărĭ noĭ de cucerire. Cum Hicsoșii puseseră în mișcare pe Egiptenĭ, cari, liberațĭ, cad asupra popoarelor siriene și insulare, cum acestea li răspund prin mișcărĭ de strămutare în Deltă, așa ceva se petrece acum aicĭ, în Asiria, care tinde, la rîndul eĭ, spre orașele pe care le prădaseră adesea căpeteniile egiptene în Siria. Se trezesc din noŭ regiunile mesopotamiene, în care Asiria aceasta era, de la o bucată de vreme, ca amorțită. A trebuit lovitura de biciŭ a cuceririlor egiptene pe divina spinare a taurului asirian pentru ca el să bată din noŭ din aripile sale monstruoase.

Scrisorile din Tell-el-Amarna ni arată în ce fel se înfățișaŭ Asirieniĭ supt Asurnadinache față de Egipteniĭ luĭ Tutmose al III lea. Îșĭ scriaŭ între dînșiĭ Egipteniĭ Asirienilor și Asirieniĭ Egiptenilor, în limba Haldeiĭ, lucrurĭ de fiecare zi. Ba, de la o bucată de vreme, legăturile stabilite cu Egiptul prin pătrunderea-ĭ în Asia, până la hotarele Haldeiĭ, aduc ca limbă de modă în Egiptul însușĭ această limbă haldeiană. Se observă în inscripțiĭ schimbărĭ esen-

ţiale de stil: dacă nu se putea întroduce un termen haldeian în locul celuĭ egiptean, se adăugia măcar acestuia un sufix asiatic, ceia ce era tot aşa de ridicol ca şi caricaturile de limbă franco-romînă, în semn de protestare, ale luĭ Alecsandri [1]. Astfel Egiptul cuceritor nu este numaĭ invadat de învinşĭ ca locuitorĭ, ci şi de spiritul însuşĭ al învinşilor, de limba lor, de tradiţia lor, de modele lor. Îmbrăcămintea asiatică, haldeiană a fost poate adoptată în clasele de sus de la o bucată de vreme. E întocmaĭ cum, maĭ tărziŭ, Greciĭ aŭ schimbat, interior şi exterior, pe Romanĭ saŭ cum în Imperiul Roman decăzut elegantele din Roma purtaŭ perucĭ blonde ca să semene cu Germanele şi haina de războiŭ germană înlocuia vechiul veşmînt roman, în mijlocul protestărilor zădarnice ridicate de moraliştiĭ timpuluĭ.

Dar atuncĭ, în legătură cu acest contact războinic, fie şi mediat, între Egipt şi regiunile haldeiene, lumea rustică, războinică din Nordul Mesopotamieĭ din Asiria, învie Spiritul de luptă se trezeşte totdeauna la ecoul victorieĭ altuia. Vechile tradiţiĭ asiriene răsună de zgomotul carelor de războiŭ ale Faraonilor. Însă, natural, Asiria, care avuse un trecut de cuceririĭ, întinzîndu-şĭ, trecător, stăpînirea de odinioară şi asupra Babilonuluĭ, pe care-l pierduse răpede, nu putea să pornească spre Vest până nu reîntemeia, nu crea din noŭ unitatea politică în Haldeia şi Mesopotamia, până nu anexà din noŭ dinastieĭ şi claseĭ sale militare — căcĭ *atîta* era Asiria — Babilonul. Cel d'intăiŭ pas trebuia să fie coborîrea de la munte la şes, înnainte de a pleca din regiunile Eufrateluĭ-de-jos către Mările Apusuluĭ: întăiŭ Golful Persic şi apoĭ Mediterana.

Am urmărit maĭ sus [2] progresele Asirieĭ în aceste re-

---

[1] Amănunte, în Maspero, *o. c.*, pp. 357-8.

[2] Pp. 45–6.

giunĭ, de la Asurubalit până la Tucultiapileşara. Vom adăugi aicĭ numaĭ întrarea în Babilonia, pe la 830, a luĭ Şulmanaşarid al III-lea, chemat de Haldeianul Marducnadinşum.

Babilonul însă, am spus-o, n'a fost nicĭodată complect cucerit şi nu putea să fie. Explicaţia acestuĭ fapt e foarte uşoară. De şi regiĭ Egiptuluĭ aŭ făcut în curs de maĭ multe dinastiĭ expediţiĭ în Siria, Siria trebuia să fie cucerită din noŭ la fiecare moment. Fiindcă era vorba numaĭ de o impunere de vasalitate, care dispărea îndată cu acela care o impusese, ba odată cu întoarcerea oştirilor luĭ. Tot aşa şi cu legăturile dintre Asiria şi Haldeia. Aceleaşĭ motive, acelaşĭ fel de „stăpînire", aceiaşĭ „glorie", aceiaşĭ netrăinicie. Cu adausul că *Asiria nu e un Stat şi nu e un popor, ci numaĭ o casă şi o dinastie.* Aşa că să nu se mire nimenĭ că din Haldeia propriu-zisă, locuită de elemente semitice maĭ nouă [1], se ridică o nouă înflorire babiloniană, că prin aniĭ 850 existaŭ în vechea cetate stăpînitorĭ asiguraţĭ, ca Nabupalidin (+ 854). Aceştĭ regĭ haldeienĭ, al căror şir începe încă de pe la 1000, nu aŭ însă pretenţia de a represinta cucerirea. Asirieniĭ o ieaŭ asupra lor şi pleacă spre Marea Apusuluĭ. Aceasta este opera pe care o începe pe la 880 Asurnasirpal al II-lea Acesta pătrunde în Fenicia la 877, întră pentru întăia oară în legăturĭ cu regatul noŭ *arameian* al Damasculuĭ (Dimaşchi) şi dă peste vasaliĭ luĭ, Evreiĭ din Israel, unde se întemeiase noua dinastie a luĭ Omri (886), al căruĭ fiŭ Ahab va lua pe o princesă din Tir, tragica Iezabel a Biblieĭ.

Să amintim desvoltarea acestuĭ regat de contrafacere babiloniană, din care uniĭ aŭ vrut să facă un Imperiu.

Evreiĭ trăiseră, ca Arabiĭ din timpurile noastre, în triburĭ răzleţe: Biblia le înfăţişează. Triburile aveaŭ în fruntea lor şeicĭ, fiecare din eĭ cu altarul săŭ, cu locul sacru

[1] Winckler-Weber, *l. c.*, p. 21.

unde se adunaŭ aĭ luĭ din vreme în vreme și făceaŭ sacrificiĭ. Ele s'aŭ păstrat: templul luĭ Solomon avea o odaie a sacrificiilor, și astfel el nu se va fi deosebit prea mult de o primitivă măcelărie galițiană din timpurile noastre, căcĭ cărnurile se tăiaŭ, se cercetaŭ și se ardeaŭ acolo, iar în mirosul acela de sînge și de pîrlit se cîntaŭ imnurile către Dumnezeul luĭ Israel: o lungă cale a trebuit să străbată omenirea ca să ajungă la Dumnezeul de bunătate, de milă, de înfrățire al creștinilor, pornind de la acela care-și cerea oile și vitele din templul care răsuna de strigătele victimelor!

De-odată din mijlocul vieții înguste de trib se ridică un rege unitar, Saul, din tribul Veniamin. Concepția sa deosebită, superioară a creat Iudeia. În jurul triburilor era, la străinĭ, unitatea politică imperială. Se vedea un Egipt întreg, fusese un Stat hetit întreg; era natural să se strîngă și Evreiĭ cananeĭ laolaltă, constrînșĭ la aceasta și de dușmaniĭ din pustiŭ, Moabiții, Edomeiĭ și maĭ ales Filisteniĭ. Celelalte triburĭ nu-l primesc pe Saul. El se luptă înnainte cu Filisteniĭ, și cade. Din deșert, prin cucerirea tribuluĭ Iuda, se ridicase David, care nu era la început nicĭ măcar un șeic, asemenea cu ceĭlalți. David biruie pe șeicul încoronat, iea Ierusalimul, „Urușalimul“ Egiptenilor, unde până atuncĭ stăpîniseră alte semințiĭ, de altă origine, și stabilește acolo cultul Dumnezeuluĭ luĭ Iuda, silind pe toți ceĭlalți să lase altarele pe care le aveaŭ ca să se închine regalității prin adoptarea zeuluĭ pe care-l represinta și care-ĭ dăduse legalitatea luĭ[1]. Solomon, încunjurat de oarecare prestigiu de artă și civilisație, urmează la tron tatăluĭ săŭ David, pentru ca, pe urmă, să se producă scisiunea de care a fost vorba (p. 65), Ieroboam întemeind regatul luĭ Israel, iar celălalt regat, al luĭ Iuda, rămîne fidel luĭ Roboam, fiul luĭ Solomon. Evident că aceste două regate, nemaĭ fiind

[1] V. și maĭ sus, p. 24.

unite, aŭ sfîrşit — cum vom vedea — prin a slăbi aşa de mult, încît regatul luĭ Israel a fost supus de către Şaruchin, regele Asirieĭ (722), iar regatul luĭ Iuda de către Nabucuduriusur Haldeianul, cu un veac şi maĭ bine pe urmă.

Evreiĭ vechĭ aŭ fost fără îndoială un neastîmpărat şi nemulţămit popor, până la sfîrşit, din frămîntările căruia a resultat însă o vitalitate desordonată, care izbucneşte în strigăte de blăstăm, de imprecaţie, de aprinse cererĭ către Dumnezeŭ. Maĭ mult strigăte de negaţie şi de revoltă decît strigăte de afirmaţie şi de pacificare în Vechiul Testament. Acesta este „poporul luĭ Israel", de fapt: de Israel şi Iuda, fiecare din aceste părţĭ avînd aceiaşĭ limbă, dar alt zeŭ şi altă ordine politică în istorie. El e, de fapt, cu mult maĭ puţin decît în Biblie. Inferior cu mult regatuluĭ din Damasc, de care a atîrnat „Statul" evreiesc îşĭ datoreşte locul în istoria politică autoglorificăriĭ din Biblie şi locul în istoria culturiĭ omeneştĭ uneĭ revoluţiĭ care, distrugîndu-l în esenţa sa, i-a purtat fragmentele literare într'o „Carte" religioasă nouă, dominată de alt spirit.

Asirieniĭ, cari fură reţinuţĭ mult timp prin lupte în Ţinutul nordic Urarthu, corespunzînd oarecum Armenieĭ, aŭ trecut foarte uşor şi peste regatul evreiesc. Samaria a fost ameninţată, regatul luĭ Iuda adus în dependenţă, şi după aceia oştirile biruitoare ale regilor Asirieĭ se puteaŭ îndrepta, supt urmaşiĭ luĭ Şulmanaşarid al III-lea (858-24), urmaş el însuşĭ al luĭ Tucultiapileşara [1], spre graniţa Egiptuluĭ. Damascul a fost supus la tribut, de Tucultiapileşara al IV-lea (745-28), pe la 730. Îndată după aceasta, supt Şaruchin, urmaşul cuceritoruluĭ, se fortifică basa de Nord, se iea Urarthu, Comagena, Melitena. La 670 şi Tirul plăteşte tribut: Siria e asiriană. Acum în sfîrşit trupele „imperiale" se vor putea îndrepta, prin istmul de Suez, asupra Egiptuluĭ.

---

[1] V. p. 68.

Vechea Impărăţie a Faraonilor cade din două mărĭ lovituri: întăia i se dă de Asurachidin, aşa că prin aniĭ 670 Egiptul nu maĭ formează o putere sigură de sine; regele Taharca, un Etiopian, e şi el vasalul „Împăratuluĭ“ Asieĭ. Decĭ s'a mutat atuncĭ Asiria în Egipt, s'aŭ aşezat funcţionarĭ asirienĭ, aŭ lucrat ca administratorĭ generalĭ asirienĭ, ca şefĭ în oraşele Egiptuluĭ? Nu; precum Egiptul a cucerit Siria, dar n'a stăpînit-o, precum Asiria a cucerit Haldeia şi apoĭ şi Siria, dar nu le-a stăpînit, tot aşa Asiria a cucerit Egiptul, dar nu-l stăpîneşte. Nicĭ n'a avut-o în gînd. Ar fi o ideie anacronică. Îndată ce Egiptul este învins' s'a atins scopul; şi atîta trebuia. Autoritatea regală dispare un timp, şefiĭ de provinciĭ, de *nome* — ziceaŭ Greciĭ — îşĭ împart puterea; vre-o douăzecĭ de stăpînitorĭ se întîlnesc în aceste regiunĭ, fără a maĭ vorbi de Sud, de Teba, care e a luĭ Amon, „a luĭ Dumnezeŭ“, ca Roma a Sfîntuluĭ Petru; se întîmplă ca şi cu prinţiĭ ruşĭ supt Tatarĭ, după zdrobirea Statuluĭ din Chiev. Şi va trebui foarte multă muncă, supt o nouă dinastie egipteană, a luĭ Psametic (de la 663), ca să se restabilească acea unitate a Egiptuluĭ, odată sfărîmată, dar nu numaĭ de Asirienĭ.

Ne oprim la această dată. Şi, de oare ce Împărăţia luĭ Asurbanipal ţine până la 626, putem zice că ne-am oprit la anul 600. E fără îndoială o dată foarte importantă în istoria veche, din maĭ multe puncte de vedere. Monarhia veche a Egiptuluĭ nu maĭ are nicĭ prestigiul, nicĭ puterea de odinioară. Egiptul a căzut pentru totdeauna E într'o situaţie tributară politică, militară saŭ culturală, faţă de alte naţiĭ: restauraţia unuĭ Necho, de care va fi vorba îndată, n'a avut urmărĭ. Asiria ea însăşĭ, prin sforţările marĭ pe care le-a făcut ca să ajungă până în Egipt, până la „capătul lumiĭ“, păţeşte ce păţise Egiptul luĭ Ramses al III-lea prin ultimele-ĭ sforţărĭ marĭ spre a stăpîni Siria. Ea va cădea, trăgînd în ruina eĭ Babilonul vasal. Hetiţiĭ

de multă vreme n'aveaŭ nicio putere. Şi, atuncĭ, în golul de stăpînire pe care ruina presentă a Egiptuluĭ, ruina apropiată a Asirieĭ şi cea, maĭ tărzie, a Haldeiĭ îl fac în spaţiul întins de la deşertul Sahareĭ până la Ind, neamurĭ micĭ şi vioaie încep să se coboare din Nord, acele popoare care sînt strămoşiĭ noştri de rasă. Cu zeiĭ Indieĭ: Indra, Vişnu, Agni (latineşte: *ignis*, foc), apar popoare care cunosc soarele supt alt raport decît cel egiptean, apar limbĭ bogate în vocale, apar feţe albe care nu se maĭ văzuseră niciodată în aceste regiunĭ, apar noĭ feluri de luptă, apare o civilisaţie măruntă şi vivace, individualisată, în grupe micĭ, de o vitalitate extraordinară şi roditoare prin necontenita rivalitate între represintanţiĭ eĭ. Apar Meziĭ luĭ Deioche şi aĭ luĭ Fraorte şi, lîngă eĭ, Perşiĭ, după popoarele mixte ale Lidieĭ, Frigieĭ şi altor provinciĭ din Asia Mică, după Danaiĭ din insule, pe cari i-am întîlnit şi în legătură cu Egiptul.

E ca o transformare a lumiĭ: totul se schimbă; până şi lumea animală, care încunjura pe stăpîniĭ ceĭ vechĭ şi care e înlocuită de o altă lume animală, venind cu stăpînitoriĭ ceĭ noĭ. Boiĭ enormĭ aĭ Asirieĭ, crocodilul şi hipopotamul Egiptuluĭ fac loc animaluluĭ de războiŭ, vioiŭ şi el şi nobil, ca omul ce se serveşte de el, calul de munte al Mezilor şi Perşilor, înnaintea căruia stăteaŭ oameniĭ din Sud cu aceiaşĭ mirare cu care aŭ stat Pieile Roşiĭ cînd pătrunseră cuceritoriĭ spaniolĭ aĭ luĭ Cristofor Columb, Pizarro şi Almagro. Pe „măgarul munteluĭ“, Medul venia să îndeplinească o nouă cucerire.

III.

Apariția cuceritoare a raseĭ arice: Mezĭ, Perșĭ, Indienĭ și Grecĭ.

Ajungem astfel la epoce maĭ interesante, care represintă rasa noastră, concepțiile și sentimentele, ideile noastre. Întrăm în epoca ariană a istorieĭ universale. Am avut a face pănă acum cu rase indistincte, incolore, cu privire la care etnografiĭ nicĭ nu s'aŭ pronunțat, nicĭ nu se pot pronunța, așa de puține sînt documentele grafice, nu cele scrise, săpate în piatră; orĭ am avut a face cu epoca semitică din istoria omeniriĭ De acuma din ce în ce rasa arică o să joace un rol maĭ mare, ea o să impuie istorieĭ lumiĭ caracterul săŭ propriu saŭ, maĭ bine zis, îșĭ vor impune caracterul lor propriu popoarele de căpetenie care fac parte din această rasă. Se va ajunge astfel, prin năvălirile și cuceririle Mezilor și ale Perșilor, la o eră grecească, și de la această eră grecească se va trece la era romană, fără ca pentru aceasta — cum o știe toată lumea — era grecească să fie de o parte, iar cea romană de alta, ci manifestările, în toate domeniile, ale Grecilor și ale Romanilor merg, dacă nu în tot timpul, cel puțin în cea maĭ mare parte din timp, paralel, influențîndu-se reciproc.

Pornim de prin aniĭ 600 înnainte de Hristos pentru a străbate un veac, maĭ mult nu, şi a se opri pe la aniĭ 490-480, începutul veaculuĭ al V-lea înnainte de Hristos.

Înnainte de a spune ce putem observa în acest secol de marĭ schimbărĭ să fixăm cele două evenimente care se petrec în acelaşĭ moment, însemnînd sfîrşitul epoceĭ de care e vorba aicĭ.

La 480 se daŭ două lupte de cea maĭ mare importanţă. Putem zice că una din ele apără în folosul raseĭ greceştĭ basinul răsăritean al Mării Mediterane şi cealaltă liberează în folosul tot al acesteĭ rase greceştĭ, care represintă în forma cea maĭ înnaltă spiritul noŭ al raseĭ arice, basinul occidental al aceleiaşĭ Mărĭ. La 480, cum se ştie, se dă lupta de la Salamina, unde, pe Mare, Greciĭ biruiesc pe Perşĭ, definitiv, aşa încît primejdia uneĭ cuceriri de către aceştia a regiunilor elenice este înlăturată odată pentru totdeauna. Basinul răsăritean al Mării Mediterane rămîne astfel liber pentru cultura Grecieĭ. De sigur, în această luptă, tot Arĭ şi uniĭ şi alţiĭ. Dar Persul înseamnă Arianul străbătut şi dominat de ideile vechilor civilisaţiĭ semite saŭ hamite, pe cînd Grecul e Arianul care întemeiază acuma el de la el, influenţat, dar nu dominat de alţiĭ, o cultură. care răspunde spirituluĭ *săŭ*; Persul este tradiţionalist, Grecul creator; unul este ultimul termin al civilisaţiilor asiatice, cellalt, întâiul termen al civilisaţiilor europene: vioaie, capabilă de desvoltare. Şi se va vedea îndată care este sensul culturii greceştĭ, *umane*, faţă de al culturiĭ, *divine*, a regalităţilor şi Imperiilor asiatice.

În acelaşĭ an avem lupta de la Himera, în care Cartaginesiĭ sînt învinşĭ de elementele greceştĭ aşezate în Sicilia, care scapă astfel de influenţa Semiţilor africanĭ, a coloniştilor fenicienĭ de pe coasta de Nord a Africeĭ, ocupînd şi o parte din Sicilia, din Corsica şi Sardinia şi

tinzînd să acapareze toată lumea aceasta maritimă apuseană. Mediterana e acum deschisă libertăţii comerţuluĭ, colonisăriĭ şi fructificăriĭ elenice.

E o liberare de trecut, dar nu o părăsire a acestuia, ceia ce ar fi fost o împuţinare şi o greşală. E o poartă deschisă către viitor.

Anul 608 saŭ 607 înnainte de Hristos înseamnă cucerirea de către Mezĭ a Niniveĭ, capitala Asirieĭ, prin urmare sfărîmarea definitivă a rosturilor asiriene

Mezii, popor de origine arică. aşezat în părţile nordostice faţă de Asiria, distrug astfel, uniĭ zic: civilisaţia asiriană, alţiĭ Statul asirian. Noĭ am zice însă altfel, definind maĭ bine terminiĭ. Nu e vorba de o civilisaţie, care în chip caracterisat n'a existat — căcĭ, dacă nu se întîlnesc în Haldeia aceleaşĭ tipurĭ în artă, aceasta nu dovedeşte că este şi o altă artă, ci numaĭ că, în legătura cu altă formă politică, s'a desvoltat şi cîte un alt tip, pe care-l cereaŭ nevoile acesteia; arta, însă nu consistă în subiecte, ci în felul de tratare, în spiritul individual saŭ de rasă care o domină şi o caracterisează în toate subiectele: tratarea este esenţialul; încolo, în ce priveşte subiectele, e plină lumea de ele, şi cele maĭ neînsemnate sînt de multe orĭ cele maĭ fecunde... Dacă e vorba de arta asiriană saŭ cultura asiriană, aşa ceva nu exista. Şi nu e vorba nicĭ de o rasă asiriană, pe care nu ştiŭ cine ar putea-o defini. Înnaintarea spre Sud a Asirieĭ înseamnă ce a însemnat în viaţa medievală a Peninsuleĭ Balcanice apariţia şi stăpînirea Bulgarilor: aceştia n'aŭ fost decît o ceată războinică şi o dinastie, voiaŭ să fie Împăraţĭ în Constantinopol, şi, dacă ar fi izbutit eĭ, s'ar fi contopit în viaţa bizantină întocmaĭ cum s'aŭ contopit atîtea alte popoare. Eraŭ *aparenţele* unuĭ Stat, şi oameniĭ nedeprinşĭ, fie şi istoricĭ, zic: în evul mediu s'a luptat „Imperiul bulgar“ cu „Imperiul bizantin“, ca şi

cum Imperiile se fabrică, se improvisează, ele care represintă o sforţare aşa de colosală a spirituluĭ de organisaţie umană. încît odată fixat un tip, el se continuă cu alte dinastiĭ şi cu alte frînturĭ de popoare, rămînînd în esenţa sa acelaşĭ lucru. S'a întemeiat în Asia străveche un Imperiu în Egipt şi unul în Mesopotamia, legate poate în trecut esenţial, legate chiar fără a putea urmări lucrul. Decĭ, îndată ce în părţile Mesopotamieĭ s'a fundat maĭ sus de regalităţile divine un Imperiu de concentrare a zeilor şi oamenilor, naţiile vor veni pe rînd să represinte cu forţele lor şi supt numele lor acest Imperiu. Astfel şi Asiria nu înseamnă altceva decît familiĭ maĭ din Nord, ostaşĭ maĭ din sus carĭ vin în regiunile babiloniene, dînd interpretarea trecătoare, „asiriană“ Imperiuluĭ care fusese întemeiat de Babilonienĭ. Şi, prejudecînd asupra lucrurilor ce vor veni pe urmă, vom spune că Alexandru-cel-Mare, care ar răsări din lumea grecească represintînd-o pe dînsa, nu arată prin gloria luĭ de cuceritor macedonean decît un lucru: că vechile Imperiĭ se continuă, Babilonienĭ, Asirienĭ, Mezĭ, Perşĭ, Alexandru-cel-Mare toţĭ nu sînt decît forme efemere, prin alte dinastiĭ cu alte oştirĭ ale aceleiaşĭ vechĭ noţiunĭ fundamentale ale Imperiuluĭ asiatic de origine divină şi cu caracter, până la sfîrşit, divin. Schimbările aparente nu pot impresiona cugetarea matură pentru a o face să se creadă că un capriciu putea crea un Imperiu pe care o răpede conrupţie-l dădea jos în cî'eva deceniĭ.

Pe coasta de Răsărit a Golfuluĭ Persic se întindea în vremurile cele maĭ vechĭ o vastă regiune, care se numeşte Elam, despre care nu s'a vorbit până acum şi nicĭ nu era necesar să se vorbească fiindcă, în sistemul de a înfăţişa dinamic istoria universală, fiecare factor se presintă în momentul cînd el exercită influenţa sa saŭ cînd expunerea trecutuluĭ saŭ este necesară ca să se în-

ţeleagă faptele noĭ care se desfac din el. Ce era acest Elam misterios? Din cîte le ştim — şi ştim multe despre el, şi printr'o sumedenie de monumente, care nu poartă însă pecetea alteĭ arte decît arta haldeiană şi asiriană, nicĭ nu desvăluiesc o rasă limpede caracterisată faţă de rasele vecine,—iată cum ne deslușim cu privire la trecutul Elamuluĭ.

S'a spus că Babilonia s'a întemeiat prin amestecul a două rase, care s'aŭ înlocuit între sine, una din ele amorţind un timp ca să învie în momentul următor: o rasă veche, esenţială, cu prestigiu, rasa sumeriană, care nu era semită, şi rasa acadiană, care, aceasta, aparţinea familieĭ semite.

Este netăgăduit că Elamiţiĭ nu eraŭ Semiţĭ, şi nimic nu dovedeşte că ar fi venit din regiunĭ maĭ adîncĭ ale Răsărituluĭ, că n'ar fi aborigenĭ. Eĭ eraŭ Sumerienĭ. În momentul cînd Semiţiĭ acadienĭ aŭ înlăturat pe aceĭ Sumerienĭ din rosturile lor de la început, s'a produs o migraţie spre coasta răsăriteană a Golfuluĭ Persic. Prin urmare vechea rasă creatoare de civilisaţie, — fiindcă civilisaţia babiloniană este în mare parte produsul raseĭ Sumer, şi nu al raseĭ Acad —. s'a strămutat în parte şi, conştientă de drepturile sale, ea a încercat apoĭ totdeauna. supt numele acesta al Elamuluĭ, să-şĭ capete sălaşurile primitive. Se poate admite că de aceia Elamul s'a luptat două miĭ de anĭ împotriva vecinilor usurpatorĭ din Apus. Şi prin aceasta se introduce un element de dramă naţională, care altfel lipsia, fiind vorba de un popor izgonit din vetrele sale, care nu pierde nicĭodată speranţa de a le recăpăta şi face dintr'însa însăşĭ raţiunea sa de a fi. Căcĭ toată viaţa Elamuluĭ nu înseamnă altceva decît această continuă sforţare care nu este, în definitiv, fericită.

La început Elamiţiĭ întîlnesc în calea lor pe Acadienĭ, cari-şĭ apără cucerirea, pe urmă, după ce Asiria se coboară în regiunile acestea, resistenţa o opune aceasta însăşĭ, apărînd cu îndărătnicie şi cu succes ceia ce dobîndise în

lupte grele. Şi, astfel, până în apropierea momentuluĭ cînd se înfăţişează rasa nouă a Mezilor, întîlnim Elamul ca duşmanul natural, milenar al Haldeiĭ şi al Asirieĭ, pe ţermul răsăritean al Golfuluĭ Persic.

Elamul îşĭ avea drept centru Susa saŭ Şuşa, şi numele zeiţeĭ care stăpînià—căcĭ, am spus-o, zeiĭ şi stăpîniaŭ pe vremea aceia, de fapt, maĭ mult decît oameniĭ —, este în legătură cu numele Capitaleĭ: o chema Şuşinac —, zeiţă de oraş, apoĭ fundatoare şi apărătoare a unuĭ întins „regat". Şi unul din vechiĭ „preoţĭ-regĭ", a căruĭ statuie o avem, se numeşte Başaşuşinac.

Încă de pe la anul 2800 neamul zeiţeĭ Şuşinac porneşte campaniile pentru recucerire. Şi Biblia cunoaşte pe Elamiţĭ. Ea nu ni vorbeşte despre acel Cuturnahundi, care, în mod trecător, pe la anul 2300 înnainte de Hristos, a izbutit să se aşeze în Babilonia, pentru ca, altă dată, Susa să fie ocupată de Babilonienĭ, nicĭ despre Cuturmabuc, urmaş al săŭ, dar ea cunoaşte — prin tărziĭ adausurĭ — pe Chedorlaomer, care a avut atingerĭ cu poporul evreiesc. Avem apoĭ pe Hamurabi, represintantul reacţiuniĭ babilonice împotriva tendinţelor de cucerire care veniaŭ din părţile Elamuluĭ, legile luĭ fiind alcătuite în zile de triumf şi siguranţă. Dar Elamul nu se lasă. S'a văzut (p. 45) că asupra Babilonieĭ pe la 1700 stăpîneşte o dinastie străină, dinastia Casiţilor, a căriĭ origine este nelămurită: după ultimele cercetărĭ, se admite că aceştĭ Casiţĭ aŭ putut fi, în întreg saŭ în parte, Elamiţĭ

Într'o nouă perioadă de lupte, către anul 1000, Babilonieniĭ aŭ din noŭ un rege originar din Elam, pentru ca pe urmă (de pe la 750) să pornească acele lupte cu Asiria, de care am maĭ vorbit. Vechiul duşman asistă însă neputincios, în 689, la luarea în stăpînire a regiunilor babiloniene de către acest noŭ adversar, care s'a coborît din Nord. Asirianul, maĭ proaspăt, maĭ ţeran decît uniĭ şi alţiĭ, represintînd, va să zică, un element ce deţine maĭ

multe din forțele naturale, prin noutatea sa, decît elementele îmbătrînite din această regiune, se așează și stăpînește malurile bogate ale Tigruluĭ și Eufrateluĭ, prin care Mesopotamia intră în legăturĭ, la Golful Persic, cu lumea.

Cu toate acestea Elamul continuă și după aceasta să se războiască cu regiĭ învingătorĭ, prin domnĭ al căror nume are un caracter noŭ. S'ar părea că se schimbă rasa. Pe cînd la ceĭ vechĭ — și până la Șuturnahundi, la Cuturnahundi al III-lea, din al VIII-lea și al VII-lea veac,—se vedea totdeauna alăturĭ de numele deosebitor numele comun de *cutur*, care însemna, probabil ceia ce înseamnă numele de Carol la Francĭ saŭ de Caesar la Romanĭ, la dinastiile acestea noĭ, numele sînt formate cu același cuvînt: „uman“ (hordă?) (Umanmenanu, Teuman, Umanaldaș). Acești regĭ luptă multă vreme împotriva regeluĭ asirian năvălitor, Asurbanipal, fără a-l putea birui. Din potrivă, regele Umanaldaș, definitiv învins și gonit chiar de aĭ săĭ, e dus pe la 630, la Ninive. Și, atuncĭ cînd Elamul și-a isprăvit toate puterile sale, cînd nimic nu se maĭ putea aștepta de la el, iată că apar, *continuatorĭ aĭ aceleiași tradițiĭ locale*, Meziĭ.

Centrul Mezilor nu se găsește însă la Susa, de unde vor domni Perșiĭ maĭ tîrziŭ, ci la Agmatana saŭ Ecbatana, cum i-aŭ zis Greciĭ. Dar e tot lumea răsăriteană, care atacă lumea central-asiatică a Tigruluĭ și Eufrateluĭ. Față de Elam însă Medul represintă ceia ce față de Babilonia represintase Asirianul. Țeran mîndru, aparținînd alteĭ rase, avînd decĭ, nu numaĭ noutatea ocupațieĭ sociale, dar și noutatea sîngeluĭ, el presintă și o întreagă familie de neamurĭ care pentru întâia oară se ivesc pe scena istorică.

Ar fi însă o foarte mare greșeală dacă s'ar crede că forțele cîtorva triburĭ de munte—căcĭ *acești* eraŭ Meziĭ — ar fi fost suficiente ca să răstoarne lumea, să-ĭ schimbe condițiile de viață.

Cine se uită maĭ bine, vede, încă din aniĭ 660-30 înnainte

de Hristos, o mare mişcare de neamurĭ, care se petrece la 1200 de anĭ după cealaltă mişcare, ce a dat Egiptul pe mîna Hicsoşilor. De atuncĭ nu maĭ fusese o aşa de mare circulaţie de popoare scoase din rosturile lor şi influenţînd prin năvălirĭ şi prădăciunĭ asupra vecinilor, cum se întîlneşte, timp de vre-o treĭzecĭ de anĭ, la aceastălaltă dată.

Apar Cimerieniĭ, a căror rasă s'a întins şi asupra regiunilor europene, unde avem acum însă o regiune, care li păstrează numele: Crimeia, Crîmul, cum ziceaŭ înnaintaşiĭ. Eĭ năvălesc, distrug Frigia luĭ Midas, ard Magnesia de pe Meandru, oraş grecesc. Constatăm că, încă de pe acum, de cîte orĭ se va mişca o rasă, ea trebuie să lovească pe Grecĭ, carĭ staŭ în calea tuturor, fundaţiunile lor noĭ tăind toate drumurile în tendinţa de a lua în stăpînire toate mijloacele de cîştig şi de influenţă ale lumiĭ.

În calea Cimerienilor se ridică însă şi un alt popor noŭ, în care uniĭ văd pe Sciţĭ, pe cînd alţiĭ îĭ numesc, cu numele întîlnit în monumente orientale contemporane, Aşcuza, — şi aceştia Arienĭ, venind de la locul Van. Prădăciunile exercitate de Cimerienĭ şi de Aşcuza aŭ fost înspăimîntătoare; timp de cîteva deceniĭ, oraşe aŭ dispărut, provinciĭ aŭ fost total ruinate, Împărăţiĭ săpate în temelia lor.

Şi, dacă observăm momentul acesteĭ imense convulsiunĭ etnografice, atuncĭ înţelegem de ce Meziĭ aŭ putut să distrugă Ninive şi de ce apoĭ, după trecerea de cîteva deceniĭ, Perşiĭ aŭ putut, la rîndul lor, să distrugă Babilonul. Împărăţiile acestea vechĭ nu se ţineaŭ prin forţe naţionale, cum nu s'a ţinut nicĭ, în alte vremĭ, Bizanţul, ci, ca şi acesta, veacurĭ întregĭ, prin duşmanĭ chiar. Duşmanul cel vechiŭ servia pe Bizantinĭ, totdeauna, contra duşmanuluĭ celuĭ noŭ, care şi duşmanul acesta noŭ nu doria nimic maĭ mult decît să devie auxiliarul Bizanţuluĭ

împotriva unuĭ concurent care ar veni maĭ tărziŭ. Civilisațiĭ de o dibăcie extremă, civilisațiĭ politice parasitare, care ieaŭ viața menită să le distrugă pe ele în folosul uneĭ vieți inferioare supt raportul energieĭ. Dar, odată ce neamurile sălbatece năimite, gata să servească pe banĭ, neamurile de robĭ și de ostașĭ angajațĭ, odată ce neamurile acestea se frămîntă *pe sama lor*, Împărățiile cele vechĭ sînt ruinate, prin aceia că slăbesc elementele lor de forță, de întrebuințare curentă, omul activ, care luptă în ele, și care, acum, circulă în largul lumiĭ, prădînd, ocupînd ucigînd, *pentru el.*

Și, atuncĭ, Meziĭ nu maĭ represintă un element singuratec, ci unul din elementele acestea marĭ războinice rătăcitoare, care, *în astfel de împrejurărĭ*, natural că aŭ putut distruge Asiria. Dar Mezilor nu li-a trecut prin minte, cum s'ar crede din cărțile scrise astăzĭ, — Maspero însușĭ zice „l'Empire mède“ —, să facă un „Imperiu“. Nu eraŭ mijloacele lor de așa natură. Dovadă că, distrugînd Ninive, eĭ aŭ păstrat Babilonia „aliată“. S'aŭ încheiat chiar legăturĭ de familie între uniĭ și alțiĭ. Ciaxare (Cvacșara), regele Mezilor, se încuscrește cu noua dinastie a Babilonieĭ, fata luĭ luînd pe fiul regeluĭ de acolo, Nabupalasar, care fiŭ (rege el însușĭ de la 604 la 562) a fost Nabucuduriusur, acea persoană pe care Biblia, poate în amintirea regilor înfățișațĭ cu trup de taur, o presintă la bătrîneță păscînd iarbă pentru păcatele sale. Nabupalasar și Nabucuduriusur stăpînesc astfel o bucată de vreme ca regĭ siguri de sine în vechea Babilonie. S'ar zice: aŭ fost isteți în diplomația lor Meziĭ: eĭ aŭ distrus Asiria, care era maĭ vînjoasă, și aŭ creat un Stat clientelar al Babilonieĭ. Ar fi să uităm că Asiria și Babilonia sînt, în cea maĭ mare parte din timp acelașĭ lucru, cu alte dinastiĭ și alte nume. „Alianța“ aceasta a Mezilor nu înseamnă că o discordie folositoare a fost introdusă

cu dibăcie de dînşiĭ, ci înseamnă numaĭ că Meziĭ aŭ prădat, aŭ distrus, pentru a se întoarce înnapoĭ acasă, în munţĭ, cum se întorc Curziĭ din timpurile noastre, după ce aŭ distrus o provincie întreagă armenească, înnecînd-o în sînge şi arzînd-o cu foc. Fiind distrusă Ninive, odată cu Capitala a murit şi forma de Stat a Asirieĭ; dar este o cetate a zeuluĭ Bal (Baal), şi decĭ Babilonia există. Aceiaşĭ viaţă de amintirĭ, acelaşĭ imperialism tradiţional, acelaşĭ drept se grupează acum, încă odată, în jurul Babilonieĭ.

Dar, îndată ce un astfel de Stat asiatic există, îndată ce este asigurat, el trebuie să se întindă. Zeul îl chiamă la lupta luĭ cu alţĭ zeĭ. Acelaşĭ imperialism care se observă întâiŭ în Egipt, după scăparea de supt stăpînirea Hicsoşilor, pune arma în mînile luĭ Nabucuduriusur. El are, de altfel, la îndemînă pe barbariĭ acum potoliţĭ, carĭ nu maĭ pradă, ci se pun în solda luĭ, a „Împăratuluĭ“, întocmaĭ cum, în Franţa secoluluĭ al XV-lea, „les grandes compagnies“, după ce prădaseră o bună bucată de vreme, se pun în serviciul luĭ Ludovic al XI-lea şi luptă pentru regalitatea absolută francesă. Cimerieniĭ, „Sciţiĭ“, toţĭ aceştia nu s'aŭ făcut nicĭ „oamenĭ de ordine“, nicĭ nu s'aŭ stins, ci aŭ rămas tot aşa de turburătorĭ ca şi înnainte, tot aşa de lacomĭ de sînge ca şi înnainte, numaĭ cît ceia ce fac de azĭ înnainte, o fac pe sama regeluĭ Babilonieĭ, a „Împărăţieĭ“.

Şi, în acelaşĭ timp, Egiptul însuşĭ porneşte la cuceririĭ. Precum, în ordinea geologică, cu ocasia cutremurelor de pămînt, alunecă o pătură şi păturile celelalte îşĭ caută prin zguduirĭ, în formă nouă, un noŭ echilibru, tot aşa în ordinea politică a anticităţiĭ orientale alunecase pătura asiriană şi acum toate păturile vecine se frămîntaŭ să găsească o formă durabilă a echilibruluĭ noŭ. Atuncĭ, regele Necou (Necho) trece Istmul, ocupă Pales-

tina și trece maĭ departe, spre Babilonul rival. La 605, el ajunge la Eufrat, și aicĭ se dă o luptă mare, lîngă Gargamiș (Carchemis), veche cetate hetită și mare vad de caravane[1], — de fapt pentru moștenirea dinastieĭ asiriene. În lupta aceasta, Nabucuduriusur învinge. Egipteniĭ nu vor maĭ reveni; aceste sforțărĭ, de datorie față de o mare tradiție, nu se maĭ repetă.

După aceasta Babilonianul învingător caută să dea o formă întru cîtva definitivă *supremației* sale „împărătești". Fiindcă nu e vorba decît de o stăpînire prin vasalitate, nu de o stăpînire directă; e vorba de un omagiu al în vinsuluĭ, nu de o distrugere a aceluia. Nabucuduriusur sfarmă, după un lung asediu (586), regatul de Iuda, el asediază Tirul Fenicienilor, prea puternic pentru ca să poată fi cucerit atît de ușor. Și, în sfîrșit, el pornește expediția luĭ împotriva Egiptuluĭ pentru a se afirma și acolo printr'o călătorie înarmată, ca a Cesarilor germanĭ din evul mediu. O expediție este îndoielnică, o alta, împotriva luĭ Ahmose, la 568, este reală. Egiptul e convins de inferioritate fără să fie învins și sfărîmat.

Dar, din sforțările pe care le făcuse Egiptul împotriva Babilonieĭ, din sforțările Babilonieĭ împotriva Egiptuluĭ resultă totala stoarcere a acestor două State. Două bătrîne State hărțăgoase s'aŭ prins în ultima sforțare și aŭ căzut împreună la pămînt, lăsînd loc deschis pentru o fasă nouă în istoria omenirii. Atuncĭ e o decădere fulgerătoare și în Babilonia. Treĭ regĭ fără însemnătate, Avil-Marduc, Nergalșarusûr și Labași-Marduc, aduc Imperiul acesta babilonian în incapacitate definitivă de a se luptă. Apoĭ un rege erudit, Nabunaid, care strînge inscripțiĭ din toate părțile, care se ocupă de trecutul divin și religios, în general, al acestor regiunĭ, stă fără nicĭo dispoziție

1 Maspero, *o. c.*, p. 180.

de războiŭ înnaintea noilor triburĭ venite din Răsăritul aric, înnaintea Perşilor.

Pe Perşĭ îĭ cunoaştem după legendele pe care, într'un frumos stil grecesc din vremea clasică, ni le-a transmis Herodot În ce priveşte temeiul ce se poate pune pe povestirile acestuia, ar fi, întăiŭ, o mare greşală să se creadă că toate popoarele cugetă şi se exprimă în acelaşĭ fel. Deprinşĭ cu aspra disciplină, cu acea reservă, onestitate şi discreţie de cugetare şi de expresie pe care ni-aŭ dat-o Greciĭ şi cu deosebire, maĭ tîrziŭ, Romaniĭ, noĭ nu putem înţelege în esenţa şi adevărul lor lucrurile scrise înnaintea disciplineĭ artistice greceştĭ şi înnaintea disciplineĭ militare romane. Dar oameniĭ carĭ n'aŭ primit influenţa uneĭ civilisaţiĭ superioare nu vorbesc nicĭ astăzĭ despre lucrurĭ prin notaţiunea lor abstractă, familiară nouă, ci prin simbole viĭ, care joacă la eĭ acelaşĭ rol ca şi la noĭ expresia ştiinţifică adecvată, perfect definită; este încă o lume care crede în visurĭ, care aşteaptă minunĭ în fiecare moment, care inventează vorbind, nu neonest, dar dintr'o nevoie a spirituluĭ. Unde nu ştie, născoceşte, unde nu-şĭ aduce aminte, creiază, orĭcum, adauge, căcĭ i se pare nuditatea cugetăriĭ tot aşa de necuviincioasă cum ni se pare nouă necuviincioasă nuditatea corpuluĭ. Herodot inventează, de sigur, o sumă enormă de poveştĭ, care nu corespund nicĭunuĭ adevăr; *sensul* acestor poveştĭ este totuşĭ sensul lucrurilor care s'aŭ întîmplat, şi greşeala scriitorilor istoricĭ de maĭ tărziŭ este că aŭ luat povestea fără sens, pe cînd trebuiaŭ să iea sensul fără poveste. Povestea ştie despre Astiage (Aştuvega), regele Mezilor, despre Mandana, fata luĭ măritată cu Persul Cambise. Ea spune că Astiage luase măsurĭ ca nu cumva din căsătoria fiiceĭ sale cu Cambise să răsară acela care va distruge — după un vis al luĭ — Statul persan. Vrea să omoare copilul, dar acesta scapă. Căcĭ totdeauna este o

providență pentru întemeietorii de Imperii: trebuie să treacă printr'o mare primejdie, și Providența divină apare pentru a-i scăpa. Dacă n'ar fi primejdia, n'ar fi eroul. iar, dacă el n'ar scăpa, n'ar fi dovada binecuvîntării lui Dumnezeu. Simbolul așa cere, Și, atunci, Cir, fiul Mandanei, vine, nu în numele tatăluĭ săŭ, ci în al mameĭ sale, în numele buniculuĭ săŭ regal și, înnainte de toate, în numele zeilor, cari l-aŭ ținut în viață; el vine și distruge Statul luĭ Astiage, pentru ca maĭ tărziŭ să distrugă și orĭce altă putere politică îĭ va sta în cale.

De fapt, Cir (Curuș, în limba sa) este mult maĭ simplu decît atît. Îl putem cunoaște direct: avem chipul luĭ în monumentele comandate de el, chip de o exactitate evident simbolică, căcĭ nu numaĭ veșmîntul luĭ e tipic și aripile simbolice. ci toate elementele figuriĭ luĭ sînt idealisate[1]. Buletinele luĭ de victorie le putem ceti; genealogia luĭ oficială pomenește doĭ alțĭ regĭ, înnaintea luĭ; el nu face parte din dinastia Ahemenizilor, care începe numaĭ cu Darĭŭ.

Viitorul „Împărat“ dintr'un noŭ trib aric a avut, de sigur, debuturĭ foarte obscure. Plecat din regiunile acestea vecine cu Babilonia în care trăia datoria revanșeĭ elamite, el nu represintă o ideie politică a sa, orĭ a tatăluĭ săŭ, orĭ a strămoșilor săĭ, ci ideia de datină în teritoriul pe care s'a născut și care l-a încunjurat de la început cu amintirile unuĭ vechiŭ popor, prefăcute apoĭ de dînsul în realitate istorică nouă. E un eroŭ representativ, cu atît maĭ vrednic de a fi numit eroŭ, cu cît represintă maĭ mult prin adausul pe care-l dă personalitatea sa.

De aceia am vorbit de Elam, la început, fiindcă fără Elam, fără tradiția acesteĭ țerĭ, fără amintirile Suseĭ nu se poate înțelege personalitatea luĭ Cir. El pornește decĭ,

---

1 V. Helmolt, *Weltgeschichte*, II, p. 87.

strîngînd elementele pe care le avea la dispoziție, — aĭ săĭ, maĭ puținĭ, neapărat, o aristocrație de războinicĭ —, și pe toțĭ aceĭ barbarĭ luptătorĭ, diseminațĭ supt toate steagurile, cari se strîngeaŭ la un moment dat supt cel care asigura maĭ mult izbînda. Înnainte de a ataca pe Belșarusur (Baltazar), regentul, fiŭ de rege, din Babilon, el lovește Lidia prădată supt Gyges (Gugu) de Cimerienĭ și care acum se lăuda totuși cu bogățiile luĭ Cresus (Kroisos) (547-6), pentru ca îndată să înceapă desfacerea organisațieĭ babiloniene. La 539 Babilonul este luat de Gobryas al luĭ Herodot, care este Ugbaru al Perșilor.

Cucerirea persană a fost acceptată cu cea maĭ mare resemnare, ba, de la o bucată de vreme, chiar cu mulțămire, împărtășindu-se, ca de obiceiŭ, și supușiĭ de gloria stăpînitoruluĭ celuĭ noŭ. Dar, se va zice, nu era antagonism de rasă? Rasa n'avea însă nicĭun fel de interes și nicĭun fel de valoare pe vremea aceia. Odată ce noul domn primia toate tradițiile imperialiste ale trecutuluĭ, odată ce se închina la aceiași zeĭ, concentrațĭ ca prisonierĭ în capitala sa, el căpătase, prin aceasta chiar, o deplină încetățenire 'n lumea babiloniană, și prințul de „Anzan", cum îĭ ziceaŭ Babilonieniĭ provincieĭ luĭ sărace de dincolo de Elam, a devenit acum rege de Sumer și de Acad, Împărat de drept divin și singurul cu acest drept.

Luînd toate tradițiile Babilonieĭ pe sama luĭ și îndeplinindu-și datoria împărătească, el se face recunoscut în acel Vest asiatic spre care se îndreptase Nabucuduriusur, și, la capătul carieреĭ sale, urmînd acum tradițiile locale din „Anzan" — un Iran încă sălbatec, în luptă cu și maĭ marea sălbătăcie a stepeĭ turcomane —, el se încaieră cu acel popor de Sciți, carĭ aveaŭ Arĭ numaĭ ca șefĭ și regĭ. Cum se știe, Herodot povestește scene din acest războiŭ care i-a fost fatal: lupta luĭ cu fiul regineĭ Tomiris, care

se omoară, pornirea reginei ca să-şi răsbune fiul, biruinţa ei, care, ucizînd pe Cir, îi aruncă nesăţiosul cap într'o oală plină cu sînge. „Şi, suduind mortul, zicea: „Tu, fiind eŭ vie şi biruind cu războiul, mi-aĭ omorît feciorul, prinzîndu-l cu vicleşug; iar eŭ pre tine, după cum m'am lăudat, te voiŭ sătura cu sînge“ [1].

Oricum, la 530 Cir moare, şi atunci, ce nu putuse isprăvi el, ca urmaş al luĭ Nabucudurjusur, pe care căuta, ca Împărat, să-l repete, face urmaşul luĭ, Cambyse (Cambugia). La 525 acesta întră în Egipt, care este cucerit, şi pătrunde până în Nubia. Şi Egiptul nu consideră stăpînirea aceasta ca o usurpare. Din contra, se spunea bucuros că, de fapt, Cambise e rudă cu vechiĭ regĭ, că este odraslă de Faraon, că-l aşteptaŭ de multă vreme şi, cu cît era maĭ mare, cu atît li părea maĭ bine. Nu eraŭ atuncĭ durerile pe care le simte astăzĭ într'un Stat naţional un popor pe care nenorocirea-l aruncă în stăpînirea străinuluĭ, cea maĭ groaznică suferinţă pentru fiecare individ, din cîte pot să atingă pe oamenĭ. Cuceritorul e rechemat apoĭ în ţerile luĭ, în „Persia“,—în ceia ce numim Persia, dar care nu era o realitate în vastul săŭ Imperiu asiatic —, prin răscoala unuĭ „Mag“, Gaumata, care pretindea că este fratele luĭ Cambise, frate omorît de acesta — după o datină pe care aŭ luat-o şi Turciĭ otomanĭ,— cu cîtva timp înnainte. Plecînd ca să pedepsească această răscoală, Împăratul amînduror lumilor antice se răneşte şi moare (522). Sinucidere saŭ accident, — sînt lucrurĭ puţin importante pentru o expunere cu caracterul acesteia. Iar apoĭ, după ce stăpîneşte cîtăva vreme înşelătorul, falşul Smerdes (Pseudo-Bardiia), o răscoală a nobilimiĭ din Persia aduce pe Darîŭ saŭ Dariavuş, în greceşte: Dareios. Şi supt acesta, care zdrobeşte încercările provinciilor de

[1] Traducerea românească din 1649; *Herodot*, traducere românească, publicată după manuscriptul găsit în mănăstirea Coşula, de N. Iorga, Văleniĭ-de-Munte, 1909, p. 88.

a se desface odată cu încetarea dinastieĭ legitime. se pornesc luptele acelea de o importanță epocală pentru lumea întreagă care se chiamă Războaiele Medice și al căror sens trebuie căutat în deosebĭ.

Deocamdată trebuie să se arăte un lucru: Ce eraŭ față de regiunile „imperiale“ asiatice: babiloniană, asiriană, medă și persă, regiunile locuite de Arĭ, înnainte de a li se fi dat putința de a-și manifesta originalitatea lor de rasă? Cum s'a pregătit pentru marele conflict cu civilisația asiatică în toată grandiositatea eĭ, strivitoare, dar mucedă, elementele raseĭ arice? Și înțelegem: nu fasele unuĭ popor, poporul grecesc, ci fasele firești de desvoltare ale raseĭ, în toată întregimea eĭ.

Ariĭ, în afară de Mezĭ și Perșĭ, se întîlnesc în două regiunĭ vecine cu civilisațiile marĭ asiatice: în regiunile grecești de la Apus și în cele indiene de la Răsărit. Era odată o teorie care făcea să plece rasa arică dintr'un fel de lagăr comun, Platoul Pamir. Cîte generațiĭ aŭ crezut în Platoul Pamir! De acolo ar fi roit toate popoarele acestea care aŭ un graiŭ asemănător și noțiunĭ culturale comune. Unele se pierd către Indus, altele trec spre Europa, altele, Meziĭ și Perșiĭ, rămîn în regiunile centrale până ce aŭ putut să exercite influența lor culturală și politică asupra regiunilor asiro-babiloniene. Astăzĭ nu se maĭ crede așa. Asămănarea de limbă e incontestabilă, și această asămănare de limbă presupune și legăturĭ culturale comune, de sigur. Dar cine ar putea astăzĭ, după resultatele săpăturilor făcute în diferite țerĭ, să admită teoria într'o formă așa de simplistă, bună pentru uniĭ filologĭ — căcĭ teoria a fost întăiŭ exprimată de filologiĭ Pictet și Bopp —, carĭ, trăind în abstracțiunĭ luate din realitate, sînt maĭ puțin deprinșĭ cu respectarea cerințelor grele ale realității înseșĭ? Nimenĭ nu maĭ crede astăzĭ că toate aceste popoare s'aŭ distribuit cum se distribuie de la o

tabără centrală în războiul universal deosebitele unităţĭ care vor să meargă pe cutare saŭ cutare front, în basa uneĭ pregătirĭ anterioare. Astăzĭ se ştie că Greciĭ n'aŭ avut nimic a face cu Platoul Pamir, că această ramură arică a plecat din Europa de sus pe la anul 3000 înn. de Hr., că s'a coborît în jos, încet, încet, făcînd popasurĭ îndelungate de secole, până a ajuns, peste regiunile ilirice şi tracice, peste teritoriul pur elenic de maĭ tărziŭ, în insule, care şi ele, la început, eraŭ ale altora. Şi, tot pe această vreme, din regiunĭ centrale asiatice elemente arice au plecat către Pengiab, către regiunile Induluĭ.

Foloseşte pentru o înţelegere maĭ largă să se înfăţişeze paralel desvoltarea acestor două elemente de căpetenie, în sens nobil şi artistic creatoare, care sînt Greciĭ, de o parte, Indieniĭ, de alta. Ele merg pe aceleaşĭ drumurĭ, cu deosebire că, pe cînd limpezile ape ale vechiĭ Indiĭ de la un timp s'aŭ pierdut în nisipul tradiţiilor de imobilitate religioasă, de teocraţie incapabilă şi exploatatoare, Greciĭ, cari aŭ scăpat de opresiunea uneĭ divinităţĭ ce nu permitea omuluĭ să se manifeste nicĭ într'un rost, n'aŭ trecut din mînile zeilor în acelea, cu mult maĭ aprige în stăpînire, ale preoţilor. Sfîntul sacerdoţiu al Brahmanilor a distrus izvoarele de viaţă ale poporuluĭ indian, pe cînd Grecul a trecut de la vechea robie divină la ştiinţa întregiĭ frumuseţĭ a corpuluĭ uman, la încrederea în spiritul liber, cuceritor de ceruri, al omuluĭ, ceia ce a dat arta grecească şi ceia ce a dat filosofia grecească. Dar deocamdată ne interesează numaĭ paralelismul, maĭ vechiŭ, între aceste două civilisaţiĭ.

Şi uniĭ şi alţiĭ pleacă din Nord într'un stadiu maĭ mult păstoresc, care nu exclude însă ocupaţia, simultană, cu agricultura. În aceiaşĭ fasă economică a schimbuluĭ în natură fără capitalisare, eraŭ Ioniениĭ, Dorieniĭ, Ahaieniĭ, Eolieniĭ ca şi Indieniĭ ceĭ vechĭ, cînd s'aŭ coborît către regiunile care eraŭ să fie patria lor. O arată foarte bine

vocabulariul primitiv. Aŭ întîlnit în calea lor, și uniĭ și alțiĭ, elemente maĭ vechĭ, aparținînd, pentru Indienĭ, uneĭ rase care se manifestă și astăzĭ tot așa, aceĭ Dasiu, „ceĭ de jos“, cari vorbesc dialecte dravidice, — ba în Sudul peninsuleĭ trăiesc și acum treĭ milioane de oamenĭ, Colariĭ, cari sînt asămănătorĭ cu aceștia, dar a căror limbă are totuși un caracter cu totul special, un vocabular deosebit. Rasa supusă din India, care se păstrează și astăzĭ neasimilată complect cu ceĭlalțĭ, ca bloc etnic eterogen, presintă oamenĭ maĭ mărunțeĭ, cu nasul strivit cu părul învălurat, — ceia ce arată cine știe ce legăturĭ, indescifrabile pentru istoriciĭ de astăzĭ, cu seminția negre Superstiția, credința în minunĭ, magia îmblînzitoare de fiare, toată partea supranaturală din cugetarea indiană de astăzĭ vine de la dînșiĭ. Rasa aceasta a fost cu totul supusă. În cîntecele cele marĭ ale Indienilor răsună încă luptele de la început.

Dar așa s'a întîmplat și cu Greciĭ Cînd aŭ venit din Nord, eĭ aŭ întîlnit o rasă indigenă, neagră, măruntă, cu părul creț, cu aceiașĭ înfățișare care ne trimete maĭ mult la regiunile africane. Rasa aceasta locuia în toată Grecia peninsulară și în toate insulele „Dasiĭ“ ceĭ vechĭ eraŭ influențațĭ fără îndoială de civilisația elamită, asiriană; vechiĭ locuitorĭ aĭ insulelor grecești și aĭ Peloponesuluĭ eraŭ influențațĭ și eĭ de civilisația egipteană, trecută prin mijlocul Fenicienilor. Noĭ știm astăzĭ foarte bine ce aŭ isprăvit în cultură vechiĭ locuitorĭ aĭ Grecieĭ și aĭ insulelor grecești înnainte de Grecĭ. S'aŭ făcut săpăturĭ care aŭ dat la iveală pe continent așa-numita civilisație miceniană. Palate întinse, morțĭ cari se îmbălsămaŭ ca în Egipt, măștĭ de aur, care înfățișaŭ chipul lor, — toate acestea ni arată o adîncă înrîurire a civilisațiilor orientale. E o bogăție în podoabele de aur, un lux exotic extraordinar, complect opus sobrietățiĭ armonioase a culturiĭ grecești de maĭ tîrziŭ. Și, pe de altă parte, Creta dă necon-

ţenit comorĭ întregĭ de artă, care nicĭ aceasta nu e grecească. De pe la anul 2900 se întinde aicĭ aşa-numita epocă minoică. care înseamnă epoca de influenţă egipteană asupra uneĭ rase primitive care nu este grecească. Din pămîntul adînc răscolit aŭ ieşit scene de vînătorĭ, în care apar jaguarĭ orĭ pantere, fiare care nu se întîlnesc în părţile acestea, florĭ de rîŭ ca ale Niluluĭ, păsărĭ marĭ de apă, lucrurĭ toate care samănă foarte bine cu chipurile pe smalţ din aleia de triumf a Haldeienilor; apoĭ lupte desfăşurate pe maĭ multe registre, ca în Asiria, vase de aur de-o formă particulară, cu delicate amănunte: şi sînt gîndacĭ ca aceia cari în Egipt eraŭ amulete. În general, constatăm un deosebit talent pentru represintarea animalelor şi la Micene şi în Creta, şi se ştie că puterea arteĭ orientale, în legătură cu cultul animalelor, este represintarea admirabilă a acestora cari-şĭ aŭ „animalierĭ“ aşa de perfecţĭ cum nu i-a văzut civilisaţia modernă până în timpul luĭ Landseer, a luĭ Barries şi alţiĭ. Minos, zeul Creteĭ, din care s'a făcut pe urmă numaĭ un rege, locuia într'un mare palat de stil egiptean, Labirintul. El e înfăţişat ca un boŭ, de pus alăturĭ de boul Apis al Egiptuluĭ, de acel zeŭ taur al Asirieĭ, care a dat apoĭ maiestatea sa masivă regeluĭ, Împăratuluĭ.

Ca şi la Indienĭ, la Grecĭ se dă o luptă între năvălitoriĭ, maĭ nobilĭ, şi aborigenĭ, cari lasă numele de localităţĭ şi elemente de cultură practică, plus basa milenară a superstiţiilor viitoare. Învinşiĭ devin supuşĭ: uniĭ cad în situaţia de robĭ, alţiĭ ajung în aceia de ţeranĭ prinşĭ de brazda lor: paria şĭ în India, hiloţĭ în Sparta Biruitoriĭ se alcătuiesc întâiŭ supt o clasă de „cavalerĭ“, am zice noĭ. de „vitejĭ“. În India eraŭ la început numaĭ două caste, a învingătorilor şi a învinşilor, pe urmă s'aŭ creat grade noĭ în această întemniţare a oamenilor, după ocupaţiĭ, în categoriĭ, în curînd şi în hotare religioase, din care n'avea voie să maĭ iasă nimenĭ; dar, îndată după cucerire, bi-

ruinţa asupra populaţieĭ indigene crease numaĭ clasa războinicilor, a *cşatriaşilor*. O clasă asămănătoare o putem vedea şi în Atena, dar maĭ ales în Sparta, unde în frunte staŭ doĭ regĭ, supraveghiaţĭ maĭ apoĭ de eforĭ, adunarea poporuluĭ formînd un factor de unitate. Şi aicĭ fiecare om este un ostaş, femeia e privită cu despreţ, pentru că nu se poate luptà; copilul care nu se arată zdravăn de la început este osîndit la moarte.

După ce se cîştigă biruinţa, porneşte, întăiŭ prin episoade locale, legate de eroĭ specialĭ, de zeĭ tutelarĭ, poesia epică. Aşa era şi natural: în evul mediu, după ce Germaniĭ aŭ supus elementul roman, s'a creat cîntecele de victorie şi dominaţie din Beovulf şi *Niebelungenlied* apoĭ eposul luĭ Carol-cel-Mare şi al luptătorilor luĭ, spre glorificarea credinţeĭ creştine, în legătură cu Cruciatele. Şi vremurile acestea vechĭ ale Indieĭ şi ale Grecieĭ şi-aŭ avut, odată cu cavalerii, cîntecele de vitejie, şi aŭ avut — cel puţin la Grecĭ — şi expediţiile care aŭ pornit din acest spirit, „cruciatele“ lor. Atuncĭ s'aŭ produs pentru Indienĭ Ramaiana şi Mahabarata, admirabilele poeme de luptă între două rase. Şi, pentru a înnălţa o altă biruinţă ca aceasta, şi la Grecĭ s'aŭ produs Iliada şi Odiseia, de şi nu chiar în acelaşĭ timp, cea d'intăiŭ înfăţişînd simbolic lupta între rasa veche, cuprinsă supt rubrica Troienilor, şi rasa nouă, represintată prin Ahile, Agamemnon, Menelaŭ şi toţĭ eroiĭ Grecieĭ.

După ce, astfel, clasa luptătoare şi-a cîntat cîntecul, după ce a dat expresia vitejieĭ sale, cuprinsă în formele nemuritoare ale arteĭ, pe urmă a venit momentul de crisă. Acest moment pentru Indienĭ a produs înlocuirea claseĭ războinicilor prin clasa preoţilor, Brahmaniĭ, cari, prelucrînd credinţa în vechiĭ zeĭ aĭ elementelor, Indra, Suria (soarele), Agni (focul), Şiva, Asura (Ormuzul-Ahuramasda al Perşilor), încep să vorbească în numele luĭ Dumnezeŭ, care Dumnezeŭ nu e altul de cît un „Brahman“

ideal, cuprinzînd în el noțiunea divină pură, întrupată apoĭ și în toțĭ preoțiĭ. Preotul nu ar maĭ fi Sfinția Sa, ci Divinitatea Sa; cel din urmă purtător de cădelniță este prin urmare zeul, înnaintea căruia întreaga societate trebuie să cadă la pămînt. Pentru India aceasta însamnă însă moartea. Nu era la eĭ marea vie, care să-ĭ îndrepte pe drumurile largĭ ale lumiĭ, marea vie a Grecilor, coasta lor ispititoare la drumurĭ, lîngă îngustimea unuĭ continent care nu putea să dea el bogăția și nu putea să atragă prin valoarea luĭ stăpîniĭ noĭ și să-ĭ mențiе.

Dar și religiile celor două marĭ popoare arice oferă asămănărĭ, care, e drept, la Indieniĭ fără mărturiĭ istorice databile nu se pot urmări decît cu greŭ. La popoarele orientale divinitatea n'are nevoie de rugăciune. Zeul este neinfluențabil; el știe tot, vede tot, face tot: nimic nu-ĭ poate schimba hotărîrea. Ariĭ, prin imnurile vechĭ din Vede („știință", *Wissen)*, ca și prin cele d'intăiŭ imnurĭ ale Grecieĭ, represintă o revoluție formidabilă în concepția legăturilor dintre divinitate și om. Omul vorbește față de zeŭ, omul poate determina hotărîrea zeuluĭ prin rugăciune. El, care, prin mitologie, îșĭ împodobește apoĭ artistic ideia însăși a divinității și prin filosofie o determină abstract, capătă, prin rugăciune, dincolo de acțiunea luĭ pe acest pămînt, un amestec necontenit și un rol hotărîtor în cerul însușĭ, de unde pleacă destinele sale. Omenirea nu numaĭ că e stăpînă pe pămînt, dar prin brațul puternic al rugăciuniĭ silește pe zeĭ să îndeplinească lucrurĭ potrivite cu concepțiile sale.

IV.

„Elada“ în fața războaielor medice.

Istoria Grecieĭ vechĭ am considerat-o până acum numaĭ în legătură cu cele d'intăiŭ liniĭ de desvoltare ale raseĭ arice și nu supt raportul curat grecesc. Acum trebuie să fie vorba de ceia ce a făcut rasa arică pe teritoriul acesta elenic, însuflețită de ideile care, orĭcum, în liniĭ generale, conduc de la început până la sfîrșit poporul grecesc. Se impun și aicĭ explicațiĭ, fiindcă, încă odată, nu-mĭ trece cîtușĭ de puțin prin minte să înfățișez supt raportul pragmatic vremurĭ așa de vechĭ pe basa unor izvoare așa de atrăgătoare, dar unice, și nu directe, și, afară de inscripțiĭ, nicĭodată imediate, documentare, în sensul strict al cuvîntuluĭ. Maĭ sînt încă de părere că orĭce încercare de a preface povestirea izvoarelor contimporane în stil *actual* este o greșală, că, dacă ar fi vorba de o expunere narativă, ea ar trebui să reproducă din Herodot, din Tucidid, paginile pe care eĭ, contimporaniĭ, le consacră lucrurilor întîmplate. Orĭce tentativă din partea noastră de a înlocui acel stil, care oglindește perfect felul de a cugeta și simți al uneĭ epoce, prin stilul nostru, care, orĭcît l-am tortura pentru a-l adapta la lucrurĭ așa de vechĭ, reproduce totușĭ felul nostru

deosebit de a cugeta şi simţi, este greşită. Cade cineva uşor în locurĭ comune, cu atît maĭ mult, cu cît este vorba de lucrurĭ care de atîtea orĭ s'aŭ spus, aşa încît adesea este numaĭ un ecoŭ cules de pe toţĭ păreţiĭ, goĭ saŭ plinĭ, şi nu maĭ cuprinde nimic din caracterul autentic al sufletuluĭ primitiv. Tablourile eroice, Marathon (490), Salamina (480), Plateiai, Micale (479), tot ce se întîmplă în luptele dintre Perşi şi Grecĭ, între acea parte, mică, din Grecia, care se luptă, din motive ce sînt adese orĭ deosebite la uniĭ şi la ceĭlalţĭ, împotriva Perşilor, în curs de vre-o douăzecĭ de anĭ din istoria ţeriĭ, în chip esenţial, şi din istoria Orientuluĭ, numaĭ în chip secundar, va lipsi, cu toţĭ eroiĭ: Miltiade şi Leonida, Temistocle şi Cimon. O încercare de a înfăţişa luptele acestea supt raportul militar ar fi nepotrivită şi cu pregătirea povestitoruluĭ şi cu genul particular de curiositate istorică pe care-l aduce auditoriul, iar o încercare de a le înfăţişa supt raportul pur artistic se înlătură prin aceia că nu emoţiile artistice în primul rînd se caută la un curs de istorie, ci explicaţia deplină a lucrurilor, care se presintă apoĭ într'o formă cît maĭ convenabilă de către acela care vorbeşte.

Ceia ce şi în luptele acestea ne interesează sînt resorturile interioare: ce a făcut pe uniĭ într'un fel, pe alţiĭ într'alt fel, ce aŭ înţeles uniĭ din luptă, ce aŭ putut înţelege alţiĭ, care a fost ţinta pe care aŭ urmărit-o uniĭ şi care a fost aceia pe care aŭ urmărit-o ceĭlalţĭ, care a fost apoĭ starea de spirit în care lupta a lăsat pe Perşĭ şi care a fost starea de spirit în care lupta a lăsat pe Grecĭ. Fiindcă istoria omeniriĭ, istoria civilisaţieĭ omeneştĭ este, la urma urmelor, istoria sufletuluĭ omenesc, considerat, fie în opere de artă, fie în manifestările acelea brutale, fără îndoială, dar hotărîtoare, care sînt realităţile războinice, luptele.

Se cere întăiŭ să căutăm a ni da sama de însăşĭ esenţa spirituluĭ grec înnainte de marele conflict şi de fe-

lul cum acest spirit grec s'a format din elementul de cetate, pe care-l aflarăm la început. Cetăţi deosebite, între ele, cu tradiţiĭ absolut divergente şi chiar duşmane care se excludeaŭ între ele. Ce s'a petrecut dar în cetăţile acestea greceştĭ de la început de s'aŭ putut strînge laolaltă ca să formeze, prin conştiinţa comună, o forţă comună. care a ajuns, măcar în mod trecător, luptătoare şi biruitoare în numele uneĭ rase?

În felul obişnuit de a se presinta istoria poporuluĭ grecesc, de scriitorĭ. foarte marĭ une orĭ, aceia cu cari şi generaţia mea a fost deprinsă cînd cetia cu pasiune pe Grote şi pe Curtius,—fără a maĭ vorbi de studierea atentă a manualelor de arheologie consacrate. maĭ mult instituţiilor greceştĭ, maĭ tîrziŭ şi arteĭ greceştĭ, ca ale luĭ Salomon Reinach,— domină o părere, pe care noĭ astăzĭ n'o maĭ putem primi nicĭ în materie de istorie grecească, cum nu o vom primi nicĭ în materie de istorie romană, de şi, o spunem încă de acum. în domeniul acesteia s'a făcut prin însemnate lucrărĭ maĭ noĭ o revoluţie, care în domeniul istorieĭ greceştĭ maĭ vechĭ nu s'a făcut încă, din respect faţă de arta elenică, de spiritul elenic.

Se spunea că taina acesteĭ activităţĭ de civilisaţie care e unică, stă în faptul că Greciĭ eraŭ o rasă deosebit de favorisată de natură, trăind într'un mediu neasămănat cu alte mediĭ, că răsuflarea însăşĭ a aieruluĭ grecesc era aproape suficientă ca să producă anumite fenomene sufleteştĭ superioare în puterea lor de creaţiune. N'are decît să se gîndească însă cineva că aierul acela se răsuflă de multă vreme de multe popoare care nu reproduc nimic din fenomenele culturale ale sufletuluĭ omenesc, ce s'aŭ produs acolo odinioară Nu tăgăduim nicĭ rasa extraordinară. nicĭ natura — să zicem — fără păreche; cunoaştem şi apreciem împrejurările speciale în care s'a desvoltat această rasă şi admitem şi că mediul a creat

supt o stea fericită, într'un anume moment, o altă viață pentru omenire, viața pe care o resumam în formula că înnainte de aceasta omul trăise prin zeŭ, pe care-l face frumos în marmură și-l înnalță în imnurĭ orĭ îl interpretează în dramă, iar acum el îndrăznește a trăi prin el și pentru el. Toate lucrurile acestea sînt adevàrate, dar maĭ este adevărat un lucru, că, dacă străbate cineva puțin maĭ adînc în istoria așezămintelor grecești și în studierea chiar a desvoltăriĭ politice a raseĭ, o să întîlnească forme întru totul asămănătoare cu formele cu care ne-am deprins în cercetarea civilisațiilor asiatice, cuprinzînd și Egiptul. Astfel Greciĭ n'aŭ răsărit deodată altfel; ci eĭ aŭ ajuns să fie altfel într'un moment maĭ tîrziŭ. Pe lîngă elementul de rasă extraordinară, așezat într'o natură fără păreche, a fost, din cele d'intîiŭ momente cînd plămînii Elinuluĭ aŭ respirat aierul acesta făcător de minunĭ, încă ceva care nu maĭ fusese încă în vremea care se încheia atuncĭ. Avem a face cu o întreagă colaborație istorică, la care a luat parte și natura și calitatea de rasă, dar și atîtea influențe străine și accidente. Toate acestea aŭ ajutat să se producă la un anume moment Grecul așa cum îl vedem la Marathon, Termopile și Salamina, iar, în materie de artă, așa cum îl admirăm în operele luĭ Phidias, în paginile luĭ Herodot, și în materie de dramă, în Eschile și în Sofocle, în materie de lirică în cînturile luĭ Pindar. S'a ajuns acolo, de fapt, printr'o lungă și delicată desvoltare, care numaĭ prin mijloacele cele maĭ delicate, maĭ pline de atenție în cercetare, maĭ pline de reservă în expresie ale științeĭ pot să fie lămurite.

Întăiŭ putem spune, de la început, că istoria Grecieĭ a trecut printr'o fasă divină, în care civilisațiile asiatice aŭ și rămas, în cea maĭ mare parte a lor: închinarea fenomenelor naturiĭ. Orĭcine cunoaște cît de puțin istoria mitologieĭ grecești — pe care e bine s'o cunoască toată

lumea, dacă nu în bizareriile, copilăriile şi trivialităţile eĭ, dar întru cît serveşte ca să explice operile de artă elenice, va recunoaşte într'însa şi vechile cùlturĭ naturale, care corespund întru totul celor din Egipt şi Babilonia. Nicĭodată, orĭcît de mult s'ar fi rafinat mitologia grecească prin raportul continuŭ al poeţilor şi orĭcît s'ar fi interpretat prin sforţările filosofilor, n'a putut să dispară un anume naturism primitiv divin din rosturile mitologice ale poporuluĭ grecesc. Dar nu numaĭ cultul elementelor se întîlneşte la Grecĭĭ ceĭ vechĭ; se întîlneşte, cum s'a văzut, şi celălalt cult cu mult maĭ jos al animalelor. Aŭ trecut, de sigur Grecĭĭ, cari aŭ ajuns maĭ tîrziŭ, prin Socrate, Platon, Aristotele, aşa de sus în materie de înţelegere şi interpretare a lumiĭ aŭ trecut prin acea simplă, naivă şi umilă fasă a închinăriĭ la dobitoace. Minos, zeul de căpetenie pentru Creta, era un boŭ, Poseidon, un cal, atîtea alte divinităţĭ, dacă sînt maĭ bine cercetate, ni arată forma animalică în care ele eraŭ închinate la început. Iată încă un cas: o divinitate asiatică, Artemis, vestita Artemis din Efes, primia darurĭ, cum primiaŭ toţĭ zeiĭ aceştia, şi de la Grecĭ şi de la străinĭ: într'un rînd i se dăruieşte, din metal preţios, o vacă. Faptul nu e o simplă întîmplare; el înseamnă că zeiţa însăşĭ în cele d'intăiŭ timpurĭ era represintată prin acest animal, care corespundea animaluluĭ masculin Minos, înfăţişat cu coarne şi cu patru picioare. Nu lipsesc, în sfîrşit, nicĭ divinităţile de casă. La fiecare pagină din vechea istorie a Grecieĭ se simte că locuinţa, cuprinzînd o vatră, e în acelaşĭ timp un templu, cuprinzînd un altar. Şi, natural, s'a trecut, ca şi aiurea, de la divinitatea strămoşească, de casă, la divinitatea cetăţenească, pentru toţĭ aceia cari locuiaŭ în cuprinsul unor anumite ziduri. Astfel cetăţile aŭ căpătat, prin subsumare, zeiĭ lor deosebiţĭ, şi până foarte tîrziŭ se observă acest lucru Totdeauna Atena a fost cetatea zeiţeĭ sale, şi Athene Promachos străjui până la sfîrşitul

desvoltării politice a oraşului de pe Parthenon, lăcaşul ei, asupra oraşului întreg, care-i era dat pe vecie în grijă — creaţie a sa şi care-şi datoria începutul, durata, victoria, strălucirea artistică spiritului divin de care erau cuprinse toate manifestările locuitorilor lui. spirit care însă nu era spiritul lor, ci spiritul zeiţei, al Atheneĭ. La Sparta nu întîlnim acelaşi lucru doar din causa caracterului particular resultat dintr'o cucerire care n'a isprăvit prin amalgam, prin elaborarea unei perfecte unităţi, dar oriunde ar merge cineva, în Grecia continentală, la Teba, la Corint, la Megara, în insule, la Egina, la Delos, în Insulele Ionice, chiar şi în Tesalia şi Epir, pretutindeni se întîlneşte zeul local, imutabil şi etern.

Nu lipseşte nimic, pentru ca, în ordinea religioasă, vechea civilisaţie grecească să fie întru toate asămănătoare cu civilisaţiile asiatice care au precedat-o şi de la care a împrumutat aşa de mult: aceiaşi concepţie divină, aceleaşi feluri de a înţelege divinitatea. şi în sfîrşit, ca şi în Orient, aceiaşi tendinţă, care se manifestă cu timpul, de a confunda deosebitele forme divine într'o singură formă divină superioară.

În altă ordine, am văzut în Orient încă un lucru: oriunde se alcătuieşte acolo viaţa politică, în frunte se întîlnesc saŭ preoţi, cari servesc pe zeŭ şi în unele casuri înfăţişează chiar pe zeŭ, saŭ aceĭ regi luptători, în acţiunea războinică şi în cîrmuirea cărora se crede că a intrat spiritul dumnezeiesc, care-i conduce. Cum se înfăţişa odată Grecia? Ţară de libertate din capul locului, şi numai de libertate. Pentru „eleutherie“ ar fi luptat Elada în deosebitele ei cetăţi, de la început pănă la sfîrşit. Tirania i-ar fi exasperat totdeauna pe Elini. Şi se citaŭ fabulele acelea pe care le cunoaştem din Herodot: cu Pisistrat, tiranul Ateneĭ, gonit une ori de dorul libertăţii, cu fiii săi, Hiparh şi Hippias, contra cărora conspiră, luptă,

apărătorii dreptului. Hiparh fiind omorît iar Hippias trecînd la Perşi, pe cari-i îndeamnă să înceapă, prin atacarea Ateneĭ, războaiele medice. Tot aşa, în desfăşurarea istorieĭ lacedemoniene, la fiecare pas am întîlni ura împotriva orĭcăruĭ tiran. Astfel Grecia s'ar fi ridicat prin libertate, ar fi servit, recunoscătoare, libertatea: ar fi prosperat atîta vreme cît a putut-o menţinea, şi cînd tirania a venit asupră-ĭ s'ar fi prăbuşit în acelaşĭ timp şi. spiritul eĭ şi elementele materiale pe care acest spirit le dorise şi le realisase.

Eĭ bine, nu. Civilisaţia grecească a început în acelaşĭ fel ca şi celelalte civilisaţiĭ. Nu în zădar în Atena, până în timpurile cele maĭ noĭ, unul din arhonţĭ se chema „*archon basileus*", „rege" aceiaşĭ formă care se întrebuinţează pentru a numi pe regele Perşilor. Cînd Greciĭ aŭ întemeiat colonĭĭ în Sicilia, în Italia de Sud, coloniile acestea de la Tarent, Siracusa, Agrigent (Akragas), etc, aŭ avut, „tiranĭ", cari se puteaŭ numi tot aşa de bine şi regĭ — vechea tragedie numind „tiranĭ" figurile respectate din epopeia „Iliadeĭ". Prin urmare rămăşiţe de regĭ în Atena şi, în coloniile acestea siciliene şi italiene, tiranĭ, cari de fapt sînt regĭ. Un Heron, un Gelon de acolo sînt absolut tot aşa de împodobiţĭ, de înzestraţĭ cu onorurĭ şi privilegiĭ ca şi orĭcare rege asiatic, de orĭunde. Regiĭ din Sparta s'aŭ menţinut până la sfîrşit: Leonida, care s'a luptat la Termopile — fără să ajungă la un resultat prea însemnat, uniĭ considerînd chiar lupta ca o greşală strategică —, era unul din ceĭ doĭ regĭ aĭ Sparteĭ. Şi, dacă Lacedemona avea doĭ regĭ în loc de unul, aceasta nu înseamnă că avea maĭ puţină regalitate decît avea unul singur, ci numaĭ că aceasta resulta, probabil din caracterul cuceririĭ: poate că în momentul biruinţeĭ n'a intrat o singură oştire, ci două, saŭ că populaţia supusă a încheiat un pact de egalitate care pe urmă s'a stricat prin supremaţia unora asupra altora.

i noĭ ni înfățișăm lumea aceasta grecească cu mult maĭ restrînsă decît este; nu ținem samă și de insule, care-șĭ aŭ și ele rostul lor, și din faptul că povestirea istorieĭ greceștĭ vine de la oamenĭ cari sînt saŭ, ca Herodot din Halicarnas, de pe coasta asiatică, saŭ ca Tucidide, din Atena, nu urmează că elementele greceștĭ din insule n'aŭ jucat un rol și unul foarte însemnat. Din potrivă, am văzut că marea insulă de la Sud, Creta, represintă tocmaĭ treapta pe care se trece de la civilisațiile divine asiatice la civilisațiile, din ce în ce maĭ umane, ale regiunilor europene. Și, cum Creta a jucat rolul eĭ, tot așa l-a jucat și Samos, într'un anume moment, ba chiar Chios și Lesbos. În insulele acestea însă — Samos, de exemplu a existat o stăpînire cu caracter absolut regal, vestitul Policrat din legenda cu inelul, cîntată și de Goethe, fiind un rege ca toțĭ ceĭlalțĭ.

Dar grecitatea nu se întindea numaĭ în regiunile epirotice și tesalice, în părțile Beoțieĭ și Acarnanieĭ de-asupra Ateneĭ, în penisula Peloponesuluĭ, în insulele Arhipelaguluĭ, maĭ micĭ, și în insulele maĭ marĭ lîngă coasta Asieĭ Micĭ, ci ea cuprindea și o parte din coasta Africeĭ și o mare parte din a Mării Negre până la Marea de Azov. Și în regiunile acestea cum trăiaŭ oare Greciĭ?

Greciĭ, influențațĭ de puternica populație tracă din interior, de populația ilirică din părțile de lîngă Marea Adriatică, cu șefĭ avînd atribuțiĭ de regĭ, iar, la Nord-Ost, de regalitatea scitică, imitînd pe a Babilonieĭ, Medieĭ și Persieĭ regale, Greciĭ aceștia aŭ avut totdeauna o deosebită tragere de inimă pentru forma regală. Și în Chersones și în alte regiunĭ de pe lîngă Grecia și Macedonia existaŭ cetățĭ, care, orĭ și-aŭ avut de la început șefiĭ lor, orĭ aŭ cerut de la Atena saŭ din alte părțĭ cetățĭ cu trecere pentru a-ĭ face regĭ în aceste regiunĭ. Astfel Miltiade, eroul de la Marathon, care e ținut să represinte spiritul de libertate împotriva spirituluĭ de sclăvie, Eu-

ropa liberă faţă de Asia mînată totdeauna în servitute, Miltiade a avût o bucată de vreme un rol de stăpînitor unic, prin urmare de tiran, un rol regal în regiunile acestea ale Chersonesuluĭ tracic. Şi, cînd aŭ venit Perşiĭ, eĭ aŭ întîlnit în toate părţile acestea de către Marea Neagră şi de Marmară, la Bizanţ, la Perint şi în toate localităţile vecine, o mulţime de Grecĭ cari aŭ şi ţinut cu dînşiĭ pentru că Perşiĭ represintaŭ, în imens, forma regală pe care eĭ înşiĭ în mic căutaŭ s'o îndeplinească 'n folosul lor.

Prin urmare supt raportul religios avem aceiaşĭ desvoltare ca şi în Asia, iar supt raportul politic, şi cetăţile greceştĭ pleacă de la regalităţĭ, care numaĭ încetul cu încetul, şi nu pretutindenĭ, se desfac, lichidează, coloniile singure începînd cu forma de guvern populară care corespundea epoceĭ desfacerĭĭ lor.

Se poate zice chiar că acele forme în care s'a crezut a se recunoaşte maĭ bine un fel de sentiment naţional grecesc unitar, încă de la început, un fel de forme nouă decĭ în viaţa omenirĭĭ, oracolele şi jocurile, nu aparţin noutăţĭĭ care se desface din ce în ce maĭ mult în lumea grecească, ci tocmaĭ elementelor celor vechĭ.

La urma urmelor ce sînt oracolele? Lumea crede de obiceiŭ, că era o prejudecată, o datină, în care se credea maĭ mult la început, maĭ puţin pe urmă, ca, înnaintea unuĭ act politic important, şi maĭ ales înnaintea uneĭ lupte, să trimeată cutare saŭ cutare cetate solĭĭ săĭ la oracol, ca să-l întrebe cum o să meargă lucrurile. Oracolul, — un templu în împrejurărĭ speciale, la Delfi, o preoteasă stînd pe tripod, de asupra peşterĭĭ de unde se desfăceaŭ gazurĭ ameţitoare care o făceaŭ să aiureze într'o anumită formă, care, versificată de preoţĭ, putea să se interpreteze după voie. Aiurea se dădea taina prin frunzele codruluĭ, prin zborul păsărilor, prin apariţiile visurilor. Dar nu era aşa. Oracolele nu se consultaŭ pen-

tru a le urmà *saŭ ba*, ci oracolele se consultaŭ pentru a căpăta de la ele *un ordin*. Orĭcine cercetează timpurile cele vechĭ ale Grecieĭ va constata acest lucru, din care iese însă o conclusie de cea maĭ mare importanță, care este următoarea: de vreme ce orĭce cetate este datoare să trimeată la sanctuariul luĭ Apollo, saŭ la Zeus din Dodona, saŭ la peștera luĭ Trophonios, saŭ orĭunde este un oracol, pentru a cere porunca, aceasta însemnează că cetatea aceia nu se conduce de sine, ci prin zeul care-ĭ determină toate acțiunile.

Astfel oracolul nu este un pas înnainte către realisarea unității umane grecești ci tocmaĭ unul din elementele de căpetenie ale trecutuluĭ, de caracter absolut divin. Să nu uităm că el servește orĭcuĭ îl recunoaște și ĭ face darurĭ, regilor de pe lîngă coasta Asieĭ Micĭ ca și Grecilor înșiĭ: Apolon din Delphi e doar intitulat Licianul, din Licia.

Se zice că jocurile la care participaŭ Greciĭ din deosebitele provinciĭ, ar fi fost o deșteaptă născocire umană pe care ar fi alcătuit-o eĭ pentru a putea merge, la ocasiĭ marĭ, împreună, pentru a se cunoaște, pentru a petrece, pentru a-și schimba ideile și din acest schimb de ideĭ să resulte o înțelegere permanentă, fără a se confunda astfel uniĭ cu alțiĭ. Nu se înțelege întru cît sistemul politic al tuturor orașelor grecești ar fi putut fi influențat de faptul că aĭ lor se întîlniaŭ în anume momente, la Olimpia, la Delfi, la Nemeia saŭ la Istm, pentru a vedea cum anumițĭ represintanțĭ aĭ deosebitelor cetățĭ se distingeaŭ la alergărĭ, la aruncarea cu discul, la deosebite alte exercițiĭ fisice și, de la o bucată de vreme, și în exercițiĭ sufletești, ca acelea care aŭ produs poesia înaripată a luĭ Pindar[1].

---

[1] A se cumpăra cu concursurile de poețĭ din vechea Arabie, la sanctuariul comun din Caaba, în Meca, și la publicarea, prin scriere pe vălurĭ ce se atîrnaŭ în templu, a bucăților de o maĭ mare valoare.

Am crede că pentru formarea unuĭ sentiment național se cere cu mult maĭ mult de cît fiorul de admirație pe care o lume întreagă l-a putut resimți față de isprăvile fisice saŭ sufletești îndeplinite de un om. De fapt, ce eraŭ jocurile? În anumite locurĭ unde se serba din vreme în vreme serbătoarea de căpetenie, hramul, unuĭ zeŭ, se strîngea lumea, din deosebita iubire pentru zeul acesta, folositor făcător de minunĭ. De la început până la sfîrșit, nu sentimentul uman, represintînd ceva noŭ, ci sentimentul de închinare față de zeul cel vechiŭ, foarte vechiŭ și de aceia venerat era aceia ce domina sufletele. Dacă e vorba de jocurĭ care să fi format națiunea grecească, apoĭ un singur joc ar fi fost în stare s'o formeze — și încă nicĭ el n'a fost în stare s'o facă pentru totdeauna, — acel admirabil joc eroic care a dat împotriva Perșilor biruințele de la Marathon și Salamina. Și, dacă, prin acest joc făcut, pentru toțĭ zeiĭ, de toțĭ oameniĭ din acel timp nu s'a putut plămădi unitatea grecească, ce să maĭ vorbim de rolul creator de unitate pe care l-ar fi avut aceste jocurĭ, care în toate elementele lor aparțineaŭ trecutuluĭ divin și nu viitoruluĭ omenesc! Până și arta grecească și literatura grecească în toate manifestările lor nu pleacă de la spiritul omenesc liber, unde va ajunge; ele nu sînt o *creațiune* a Grecieĭ celeĭ noĭ, ci în cea maĭ mare parte, în elementele lor esențiale primordiale, creatoare, ele vin din vremurile divine. Sculptura greacă n'a pornit din sentimentul de admirație pentru frumusețа trupuluĭ omenesc desvoltat liber, ci din acel sentiment de datorie pe care-l întîlnim și în timpurile noastre, deși nu produce opera asămănătoare cu ale luĭ Phidias și Praxiteles, cînd în anumite bisericĭ se atîrnă de gîtul Maiceĭ Domnuluĭ saŭ altor sfințĭ făcătorĭ de minunĭ fel de fel de obiecte de argint saŭ de aur de o formă bizară, pentru cine nu-ĭ cunoaște originea și rostul: ochĭ de argint, mînĭ de argint, nasurĭ de argint, etc., după cum a avut cineva o

boală saŭ alta și s'a lecuit prin intervenția miraculoasă. Eĭ bine, și statuile elenice la început eraŭ darurĭ făcute zeilor: nu sentimentul de artă al omuluĭ le cerea, ci zeul voià să fie plătit în capodopere. I se dădea fel de fel de lucrurĭ: une orĭ o căldare mare, saŭ alte lucrurĭ folositoare cultuluĭ. Arta a trecut la om maĭ tîrziŭ, dar ea n'a venit de la el, de la nevoile luĭ, de la tendințele luĭ, de la desvoltarea spirituluĭ luĭ, ci, ca toate lucrurile, ca viața de cetate, ba chiar ca și concepțiile filosofice, ca și alcătuirile politice, ea a plecat din trecutul acela divin al Greciei. Vedem doar cum se fac darurile acestea din paginile luĭ Herodot. Nu maĭ vorbim de poesia lirică, ce se desfășură prin rugăciunĭ către zeĭ, dar tragedia și comedia elină, precum se știe de toată lumea, pornesc de la aceiașĭ îndeplinire a unor anumite datorĭĭ față de zeŭ. Era hramul zeuluĭ Dionysos, de origine tracică, închinat maĭ ales în regiunile de către Strymon (Mariția de azĭ), și, în cursul serbătorilor, beția era ceva sacru, un fel de datorie, căreia de multe orĭ, e drept, i se supunea cineva cu plăcere. În ceremoniile acestea, de un caracter beat și îmbătător orgiastic, se alcătuiaŭ cortegiĭ în care oameniĭ, bărbațĭ și femeĭ; eraŭ îmbrăcațĭ ciudat, cu pieĭ de animale peste goliciunea lor cinică, și se aruncaŭ în strigăte și chiote, în manifestărĭ care samănă foarte bine cu ale dervișilor din lumea musulmană, saŭ, maĭ bine, cu acea sîngeroasă demonstrație care se face și în zilele noastre, de către musulmaniĭ șiițĭ, Persanĭ, pentru Alì, îmbătîndu-se de durere cînd sîngele curge din rănile ce-șĭ fac. Pe încetul apoĭ asupra părților brutale și crude aŭ biruit părțile de înnălțare a spirituluĭ către poesie: întăiŭ cuvintele, cîntecul pe urmă: danț, cîntec, cuvinte legate la un loc indisolubil, ca o formă unică a entusiasmuluĭ ritual. Apoĭ manifestațiile s'aŭ osebit, și din cîntecul comun a răsărit întăiŭ o figură individuală față de corul mulțimiĭ, pe urmă două, la urmă treĭ și, cînd se ajunse la maĭ multe

persoane avînd legăturĭ între ele și numaĭ între ele, atuncĭ avem tragedia întreagă

Prin urmare și aicĭ, nu ca o creațiune spontană umană, ci ca o datină religioasă cu străvechĭ rădăcinĭ străine, apare și arta și literatura grecească. Dar. atuncĭ, s'ar spune: astfel ajungem la conclusiĭ desolante, care ne împiedecă de a înțelege tocmaĭ lucrul pe care voiam să-l înțelegem maĭ bine. Dacă Grecia este aceia care a înlocuit în toate rosturile pe zeŭ prin om, atuncĭ cum s'a putut face aceasta, odată ce în toate domeniile în care cercetăm vechea viață grecească, găsim pretutindenĭ tot zeul? A ajutat, de sigur, și natura particulară a Grecieĭ și mediul natural special în care aŭ trăit Greciĭ, dar, pe lîngă acestea, a maĭ ajutat ceva: starea în care se găsiaŭ la un anume moment deosebitele civilisațiĭ vecine cu regiunile greceștĭ. Grecia restrînsă, o țară de strîmtoare, cu văile înguste, cu țermurĭ foarte puțin potrivite pentru expansiunea în interior, cu hotare care se ating răpede și sînt definitive, natura aceasta grecească n'a fost în stare, de la o bucată de vreme, să hrănească rasa în creșterea eĭ viguroasă.

Rasa, crescînd necontenit, nu maĭ încăpea în aceste regiunĭ; ea trebuia să plece. Unde? Atuncĭ se pare că a existat cîndva la Atena un obiceiŭ pe care maĭ tărziŭ îl aflăm în forma legală, derivată, a „cleruhieĭ": ca anume tinerĭ să nu încurce pe bătrînĭ acasă, ci să-șĭ caute cu propriile lor puterĭ un loc pentru desvoltarea acestora.

Așa s'aŭ întins Greciĭ pe tot litoralul Mării Negre, care era plină de Milesienĭ. Îĭ aflăm la Odessos, la Tomi, la Istria, la Tyras, până la Chersones Am putea zice astfel, întrebuințînd cuvîntul de Imperiu în sens cultural, iar nu în sensul de dominație, că Marea Neagră a devenit de fapt un Imperiu milesian. Nu vom aminti împrejurările în care s'aŭ format domeniile coloniale ionian, dorian

și eolian, dar vom cita un alt cas. Cînd oștirile persane ale luĭ Darìŭ aŭ atacat pe Grecii de pe coasta Asieĭ Micĭ, atuncĭ în unele din aceste orașe, ca în Foceia, s'a produs o mișcare de părăsire a vetrelor amenințate de a-și pierde independența. Ca să nu suporte jugul persan, s'aŭ hotărît să se ducă. Și unde? Trecînd peste Grecia de astăzĭ, trecînd de Insulele Ioniene, unde Corcira era un centru de civilisație, eĭ aŭ mers tocmaĭ în Sicilia și în Sudul Italieĭ, ba chiar în Sardinia și în Corsica, în Kyrnos a luĭ Herodot pentru a se întinde apoĭ până la Gibraltar, unde aŭ întrat în legăturĭ cu un rege din interior, întemeind la „Stîlpiĭ luĭ Hercule“ o colonie. Eĭ aŭ creat, apoĭ, coloniĭ înfloritoare în Sudul Galieĭ, și unele din ele trăiesc și până astăzĭ: Nizza, care se numia odată Nike („Victorie“) Marsilia, vechea Massalia foceiană, Agda. Iată dar orașe, ca Miletul și Foceia, care aŭ fost în stare să creeze, pe de o parte, domeniul colonial al celuĭ d'intăiŭ pe coastele Mării Negre de Azov, iar, pe de altă parte, marele domeniu colonial al Foceienilor, în regiunea apuseană a Mediteraneĭ. Aicĭ, în Răsărit, coloniștiĭ aŭ întrat în legăturĭ cu regiĭ sciți, cu cari aŭ rămas moment de moment în relațiĭ de cultură, maĭ ales de viața economică, cu acești străinĭ utilĭ: întîlnim și până astăzĭ sumedenie de monede de-ale lor, dintre care unele aŭ fost bătute cu numele șefilor sciți și tracĭ de Greciĭ cari locuiaŭ pe coastă Iar dincolo, în Apus, rolul coloniștilor a fost cu mult maĭ greŭ, fiindcă, fără a maĭ vorbi de Etruscĭ, Turșa aĭ Egiptenilor, de cari se va pomeni maĭ tărziŭ, cînd vom urmări începuturile Romeĭ, s'a întîlnit influența, atît de puternică a cetățiĭ feniciene care se întemeiase pe coasta de Nord a Africeĭ, Cartagena, carcĭadașt, cu sufețiĭ eĭ semiticĭ, cu instituțiile eĭ pur siriene, cu rosturile eĭ orientale, asiatice și care, căpătînd și o parte din coastele Sicilieĭ, căuta să se întindă în Sardinia și în Corsica.

Prin urmare iată de odată un element care scoate Grecia din rosturile sale de la început. Acum, fiecare din colonii reproducea și cultul metropoleĭ. Dar evident că acest cult al Metropoleĭ era influențat de două elemente, care nu se întîlniaŭ înnainte, în locurile acestea. Întăiŭ, zeiĭ nu eraŭ acum zeĭ localĭ, ci zeĭ de importație, de strămutare pe un pămînt unde nu eĭ creaseră, ci moșteniaŭ, și, al doilea, era vecinătatea barbară, care aducea, orĭcum, anumite curente și apucăturĭ.

Dar maĭ era ceva. În afară de colonisarea aceasta prin cetățĭ, care emit periodic alte cetățĭ, prin celule politice creînd alte celule politice, trebuie să admitem un lucru: alăturĭ de marea colonisare în bloc, era și o colonisare maĭ mică, în detaliu, un fel de rătăcirĭ individuale. Să dăm un exemplu. Pe coasta de Nord a Africeĭ se numește și astăzĭ Cirenaica un vast teritoriu, după cetatea Cirene, creată prin plecarea maĭ multora cari aveaŭ de sigur și gîndul să strămute pe un alt term icoana cetățiĭ lor. Dar Cirene a fost creată prin indivizĭ, prin eroĭ, prin personalităţĭ individualiste, avînd fără îndoială aierul de cetate, dar fiind înnainte de toate eĭ înșiĭ. De aceia ea a fost de la început o cetate cu tiranĭ, Batiziĭ, și de aceia familiĭ cireniene s'aŭ putut înrudi și cu Faraoniĭ Egiptuluĭ, cari recunoșteaŭ astfel un fel de paritate politică între cetatea grecească întemeiată de eroĭ, ajunșĭ regĭ, și Imperiul egiptean, represintat de dînșiĭ. Și, evident, cînd omul îșĭ dă samă că el însușĭ, fără să mute o cetate întreagă, a putut îndeplini un lucru, s'a făcut ceva pentru desrobirea sufletuluĭ omenesc din vechile lanțurĭ ale stăpînirii divine.

Dar Greciĭ aŭ început să producă, de la o vreme încoace, și *„specialiștĭ“*. Arta grecească a prins a se desvolta; s'a trecut de la statuile zeuluĭ în formă omenească la statuile oamenilor de căpetenie din deosebitele cetățĭ. Aceștĭ artiștĭ grecĭ, cari eraŭ mulțĭ pe un teritoriu politic

mic, pe un teritoriu bogat de sigur, dar nu atît de bogat cît se întreție, în margenĭ așa de restrînse, o imensă desvoltare politică, aŭ făcut ceia ce făceaŭ și meșterĭ scriitorĭ din orașele italiene în secolele al XV-lea și al XVI-lea, ce făcea un Benvenuto Cellini. care din Florența luĭ se ducea să toarne statuĭ pentru Francisc I iŭ, regele Francieĭ, orĭ Filippino Lippi care mergea să împodobească palatul luĭ Matiaș Corvinul. Cînd cetim că regiĭ asiaticĭ dăruiesc necontenit opere de artă sanctuariilor grecești, ni închipuim că ele nu eraŭ făcute de lucrătorĭ lidienĭ saŭ frigienĭ saŭ egiptenĭ, ci tot de Grecĭ, căcĭ cum s'ar fi admis cine știe ce hîdă divinitate egipteană saŭ babiloniană în mijlocul celor d'intăiŭ capodopere ale geniuluĭ elenic!

Pe de altă parte, s'a ivit nevoia de navigatorĭ, ca Skylax de Cariande, însărcinat cu o exploratie maritimă de regele Persieĭ. Ceĭ d'intăiŭ mercenarĭ aĭ marilor monarhiĭ asiatice aŭ fost de felul Sciților și Cimerienilor. A venit însă un moment cînd aŭ trebuit mercenarĭ maĭ modeștĭ în pretențiile lor, maĭ puțin sălbatecĭ ca înfățișare, dar maĭ meșterĭ în mînuirea armelor. Și atuncĭ dintr'un element grecisat, Cariĭ, aŭ răsărit soldațĭ cu plată, cari s'aŭ dus pretutindenĭ. Li se datorește Carilor, spune Herodot, și elementul acela special din îmbrăcămintea militară, care este coiful cu coadă de cal. Asemenea mercenarĭ aŭ stat și în serviciul Faraonilor egiptenĭ. În timpul cînd în Egipt ființă un oraș de negustorĭ grecĭ, Naucratis, în serviciul Faraonilor se găsia o întreagă miliție de limbă ca și de obiceiurĭ grecești, scriindu-și graiul în inscripțiĭ nubiene, și căreia îĭ plăcea să se puie în legătură cu Greciĭ săĭ. De și nu Grecĭ de origine, eĭ funcționaŭ ca element elenic, precum toțĭ barbariĭ cari, supt influența grecească, ajunseseră să aibă o situație culturală, pretindeaŭ că sînt Grecĭ; astfel și Alexandru și Amytas, regĭ macedonenĭ, cari se dădeaŭ a fi, de și Tracĭ curațĭ, Grecĭ din Argos.

În sfîrșit, comerțul ajunge un factor de căpetenie pentru

„diaspora“ elenică individuală. Se vede foarte bine cum, la o anume epocă, prin introducerea metalelor bătute ca monedă în locul schimbului în natură, — monedele cele d'intăiŭ sînt din Asia; în părţile greceşti europene ele apar întăiŭ la Egina, într'o formă încă botocănoasă, avînd ca tip broasca ţestoasă, — a început să se creeze în Atena o clasă de capitaliştĭ, care poate că a produs ea o robie, pe care n'o putem constata la început şi încă maĭ puţin explica în originele eĭ. Decĭ, se zice, binecuvîntată să fie robia, fiindcă astfel clasa de sus a putut să se consacre ocupaţiunilor superioare ale spiritului! O prejudecată, de şi una foarte răspîndită. Să nu uităm că aceştĭ robĭ n'aŭ în cea maĭ mare parte un caracter etnografic deosebit de al stăpînilor lor; eraŭ şi robĭ cumpăraţĭ, dar eraŭ şi robĭ localĭ. Pe urmă, să amintim un adevăr general omenesc: nicĭun om nu stăpîneşte în adevăr într'un domeniu, până nu este rob al datorieĭ sale în altul. Dacă-şĭ închipuie cineva că mergea clasa aristocratică din Atena la discursurile luĭ Pericle şi apoĭ se uita la statuile luĭ Phidias, aşteptînd să-ĭ cînte cineva din liră, şi trecînd astfel din emoţie în emoţie, pe cînd alţiĭ îşĭ frîngeaŭ trupul şi sufletul pentru a-ĭ procură hrana şi îmbrăcămintea, se înşală. O astfel de clasă dominantă ar fi dispărut, fiindcă istoria universală nu sufere pe leneşĭ, orĭ de-ĭ trimete la ghilotina din 1793, orĭ de-ĭ lasă să putrezească în propria lor trîndăvie şi indolenţă. Nu era în Atena o clasă de trîndavĭ, plus masele de sclavĭ, dar s'a produs maĭ curînd poate acolo scăderea unor anumite elemente, care aŭ decăzut din ce în ce maĭ mult până ajunseră la robia deplină.

Negoţul cu banĭ brăneşte însă iniţiativa individuală şi contribuie la crearea elementelor umane de necontenită circulaţie.

Avem decĭ emigraţiĭ de elemente speciale şi militare,

avem negustorĭ în toate părțile lumiĭ vechĭ, pătrunzînd de spirit grecesc toate elementele eĭ, dar primind în acelașĭ timp în spiritul lor grecesc influențe de pretutindenĭ. Acum se înțelege maĭ bine cum a început să se creeze la Grecĭ o clasă, care întemeiază viața, nu pe tradiția trecutuluĭ, pe care o primise, tradiția divină, ci pe aceia ce tindea să fie o tradiție pentru viitor: propria lor activitate umană. Odată cu spiritul grecesc întins asupra tuturor regiunilor lumiĭ, se produce și marea încredere în sine, prin urmare marea creațiune a spirituluĭ elenic. Omul a început să devie om, fiindcă a văzut ce poate să îndeplinească în calitatea luĭ umană. *Aceasta* este marea revoluție pe care Grecia a adus-o prin emigrațiile sale, prin cuceririle sale și prin transformările tuturor civilisațiilor, mulțămită eĭ.

Ne putem convinge de aceasta chiar numaĭ cetind pe Herodot. El nicĭ nu-șĭ explică lupta dintre Grecĭ și Perșĭ prin fenomene divine. Nu, ci el caută să vadă în ce fel conflictul acesta a venit din alte conflicte, maĭ vechĭ din toate, cum s'a creat astfel tradiția de ură. Iată deosebirea cea mare între Iliada și Herodot. În cea d'intăiŭ de ce se bate oastea luĭ Agamemnon cu oastea luĭ Priam? Nu din causa Eleneĭ, ci fiindcă această causă a fost îmbrățișată de anumițĭ zeĭ și pentru că alțĭ zeĭ sînt hotărîțĭ să pedepsească ofensa adusă caseĭ luĭ Agamemnon prin răpirea Eleneĭ. Este un conflict pentru oamenĭ între zeĭ. Dacă ar lipsi Pallas Athene, dacă ar lipsi Zeus și Hera, Greciĭ nu s'ar fi luptat între eĭ; eĭ n'ar fi aflat motive pentru legitimarea acesteĭ lupte. Herodot, care știe ce este Iliada, care o și citează, presintă însă lucrurile altfel. Nu zeul din Occident s'a supărat pe zeul din Orient saŭ vice-versa; nu este un motiv divin care îndeamnă pe oamenĭ și-ĭ scoate din luptă, ci oameniĭ de la eĭ, prin anumite aventurĭ din epoca eroică, a căror răspundere și-o însușesc, oameniĭ aceștia noĭ creiază un conflict uman,

la care oamenii ieau parte ca oameni și încearcă să-l resolve prin mijloace omenești.

Perșii, din partea lor, nu priviau pe Greci ca o piedecă de așa natură, încît Statul lor să trebuiască să se sfarme dacă Grecii n'ar fi biruiți. Era o afacere de depărtate granițe, și luptele acestea n'aŭ avut, de fapt, însemnătatea militară care li se atribuie. Cînd cetim că aŭ fost de partea Grecilor vre-o 200 de morți și de partea cealaltă 29—30.000, ni dăm seama firește că e o exagerare.

Dar explicația acestor războaie din partea Perșilor se poate afla. Am încercat-o și altă dată, în cartea mea „Chestia Mediteraneĭ". Pentru Perșĭ, Grecii eraŭ o primejdie mare, dar nu o primejdie de moarte. Între Iranul persan însă și Turanul turcoman este o dușmănie care continuă și în timpurile noastre. Sînt așa de deosebite condițiile de viață între Iranianul așezat, locuitor statornic, și între Turanianul de veșnice năvălirĭ și prăzĭ, încît inimiciția acestea durează din cele maĭ vechĭ timpurĭ pînă astăzĭ. Pe atuncĭ, primejdia cea mare turanică venia pentru Perșii iranienĭ de la Sciți. Sciții biruiseră odată pe Perșĭ. Cir murise în luptă cu Tomiris. Unde puteaŭ eĭ să fie atacați, barbarii, ca pedeapsă și răpușĭ, ca asigurare? În stepa asiatică, nu. Drumul ușor pe atuncĭ era pe dincoace, prin Europa, pe la gurile Dunăriĭ. De aicĭ expediția luĭ Darĭŭ împotriva Sciților în veacul al VI-lea, puțin înnaintea războaielor medice. Și contingentul grecesc, cu flota și ajutorul de oaste al cetățenilor din Milet și alte centre, care ajută pe Darĭŭ, nu-l trădează la Dunăre. Buletinul misterios al Sciților cu broasca, cocoșul și săgețile înveninate, pomenit de Herodot, n'a speriat de sigur pe Darĭŭ. Nu se mișcă puterea Asieĭ ca să se întoarcă de frica cocoșilor și broaștelor din Sciția! În realitate a și avut un resultat expediția lui Darĭŭ. Anume, că de acum întîlnim întinderea Tracilor, bucuroșĭ de stă-

pînirea persană, pe ţermurile Mării-Negre, ceia ce nu s'ar fi întîmplat dacă Darìŭ n'ar fi fost cu oastea luĭ pe acolo. Şi, de fapt, dacă nu Sciţiĭ în întregime, aşa-numiţiĭ „Sciţĭ de la margine“ aŭ întrat, odată cu lumea tracică, în dependenţa Imperiuluĭ persan. Lumea tracică înseamnă însă toată Peninsula Balcanică. Şi li era de-ajuns regilor perşĭ să aibă chiar numaĭ pe Tracĭ, un popor de credinţă, entusiast şi viteaz şi, pe lîngă aceasta, de aceiaşĭ rasă cu Perşiĭ, cu aceleaşĭ calităţĭ militare, ca să stăpînească pe Sciţĭ. Scitul, care nu putea să fie dominat de-a dreptul în Asia de către Perşĭ, putea să fie dominat în Europa, prin mijlocul Tracilor federaţĭ.

Dar, ca să ţie cineva pe Traciĭ din interior, trebuia să aibă în acelaşĭ timp şi stăpînirea ţermurilor. Şi, de oare ce tiraniĭ din aceste regiunĭ veniaŭ de la Atena, de oare ce Atena căuta să-şĭ exercite stăpînirea nu numaĭ asupra insulelor, până la Delos şi maĭ departe, dar şi asupra acesteĭ Traciĭ, se cerea ca oraşul să facă un act de dependenţă faţă de Perşĭ. Nu se cerea mult. Într'un anume moment chiar Darìŭ a cerut *numaĭ* Atenienilor să i se supuie, Spartanilor nu, căutînd în felul acesta să rupă legătura dintre uniĭ şi alţiĭ. N'a izbutit însă; aŭ venit şi Spartaniĭ.

Nu se cerea mult, şi cu toate acestea Atena n'a primit şi Sparta a sărit să-ĭ ajute. Poate pentru că Greciĭ nu eraŭ obişnuiţĭ cu stăpînirea persană? Dar nu e adevărat! Eraŭ aşa de obişnuiţĭ Greciĭ din Asia şi, în legătură cu aceştia, şi Greciĭ din Europa, cu stăpînirĭ străine, încît multă vreme tot teritoriul grecesc de pe coasta Asieĭ Micĭ a ascultat liniştit, nu de Persia, ci de Statele mărunte care imitaŭ marile Imperiĭ asiatice, cu mijloace maĭ puţine. A fost într'un moment influenţa Frigieĭ tracice, într'un alt moment a Lidieĭ, cu Cresus, cu Aliate şi alţiĭ. Cresus cel vestit pentru bogăţie şi dramatisat în paginile luĭ Herodot ar fi ţinut în stăpînirea luĭ, de fapt,

orașele grecești de pe term, și, dacă nu se producea marea năvălire a Cimerienilor și a Sciților, care a sfărîmat regatul acesta al Lidienilor, și până tîrziŭ orașele ionice ar fi rămas în dependența unei asemenea contrafaceri slabe a monarhiilor orientale. Cum s'ar fi indignat deci de înțelegerea cu un Stat cum era Imperiul persan, moștenitorul legitim al uriașelor monarhii asiatice!

Dacă s'ar fi produs această resistență, un motiv îl înțelegem. Atena ajunsese un Stat prea exclusiv comercial: cetatea aceasta a negoțului singur avea nevoie de drumuri deschise. Dacă Perșii biruiaŭ, nu era vorba de libertatea din lăuntru, ci de întreaga activitate din afară, care cădea dintr'odată. Atena ar fi murit între zidurile ei, rămase întregi. Prin urmare ea însăși apăra domeniul ei colonial. Dar este încă un motiv. Nu-și poate închipui cineva cît de puternic este la un popor un sentiment care nu are nimic a face cu interesul: anume ideia care domină o operă populară cîntată din generație în generație ajunge a-l stăpîni. Se zice astăzi că spiritul german este dominat de cutare crud filosof, și este adevărat. Sînt azi opere literare individuale, pe care le atribui totuși unui om, și aceasta li scade puterea. Cu atît mai mult marile opere anonime, care iese din întreaga viață a unui popor și-l stăpînesc în fiecare clipă. Din vechile antagonisme preistorice s'aŭ produs însă la Greci Iliada și Odiseia. Iliada a ajuns să fie însuși sufletul neamului elenic în interpretarea, nu numai a trecutului săŭ, dar a ideilor sale de viitor. Și, cînd a răsărit ca dușman Persul, tot sentimentul acesta de antagonism față de Răsărit s'a trezit la oamenii cari nu aveaŭ altă literatură din copilăria lor până la bătrînețe decît literatura nescrisă a cîntecului epic național. Cum istoria Serbiei din timpurile noastre nu se poate înțelege, nici în crearea Statului sîrbesc, nici în eroismul cu care el s'a apărat până la sfîrșit, supt ochii noștri, fără să cunoaștem cîntecul po-

pular sîrbesc, eposul de la Cosovo, tot aşa nu se poate înţelege fără influenţa directă asupra spirituluĭ popular grecesc întreg a vechilor poeme puterea de resistenţă a grecităţiĭ faţă de Perşĭ. Dacă Atena a luptat pentru apărarea domeniuluĭ eĭ maritim, nu aveaŭ aceleaşĭ consideraţiĭ Lacedemona şi alte cetăţĭ. Ele aŭ luptat prin urmare, nu pentru vre-un interes actual, ci pentru acea comunitate ideală grecească pe care cîntecul popular, patrimoniu al naţiuniĭ întregĭ, o crease în sufletul tuturora şi a făcut din toţĭ împreună o naţiune luptătoare pentru tradiţiile sale, de o parte, şi pentru viitorul săŭ, de altă parte.

V și VI.

Desvoltarea și înflorirea spirituluĭ elenic.

Între încercările celor două monarhiĭ de origine asiatică de a cuprinde Grecia, monarhia persană, care n'a izbutit să ocupe teritoriul european al acesteĭ rase, și monarhia macedoneană, străbătută mult maĭ îndelungat și maĭ în adînc de cultura greacă, mult maĭ greacă ea însăși ca înfățișare, și care a izbutit în atingerea acestuĭ scop, prin urmare între anul 490 și anul 330 se întinde vremea în care Elada poate desfășura în deplina lor înflorire însușirile caracteristice ale geniuluĭ săŭ etnic. Atîta și este, de fapt, ca unitate creatoare, și nu ca arenă de lupte orĭ teren de descompunere, Elada. Ce s'a spus maĭ înnainte, a atins numaĭ pregătirea civilisațieĭ grecești, a presintat numaĭ explicarea motivelor adîncĭ pentru care a existat pe lume această civilisație, a însemnat numaĭ urmărirea feluluĭ cum civilisația elină s'a desfăcut din cele asiatice, cu care s'a văzut că are atîtea raporturĭ și de la care păstrează, până la capăt, anumite întipăririĭ. Pe această cale se poate înțelege și de ce s'a produs civilisația originală grecească și cît trebuie scos din noțiunea absolută a originalității pentru ca să nu fim nedrepțĭ față de inițiatoriĭ acesteĭ culturĭ și de represintanțiĭ

tuturor celorlalte care aŭ luminat de jur împrejurul focaruluĭ elin. Noţiunea istorică, noţiunea de istorie universală a grecităţiĭ, a elenismuluĭ, a trebuit să fie fixată maĭ întăiŭ. Şi, dacă s'a pomenit de luptele cele marĭ de la Termopile, de la Marathon, de la Salamina, de la Mycale, de la Plateia, momente de căpetenie ale lupteĭ Grecilor împotriva Perşilor, nu s'a făcut pentru aceste lupte, a căror expunere nu întră în cadrul nostru nicĭ într'un chip, ci numaĭ în legătură cu mersul general al ideilor în lume.

Vom privi la însuşĭ elenismul acesta, odată format, şi vom vedea întru cît adevărul corespunde concepţiilor curente, maĭ simple, dar nu maĭ drepte decît complexele conclusiĭ ale cercetărilor maĭ nouă. Se va vedea înnainte de toate cum el, în luptă cu forţele duşmane unităţiĭ elenismuluĭ şi uneĭ originalităţĭ elenice unitare, se luptă timp de un secol pentru a fi ceia ce instinctiv simţia că ar trebui să fie şi ceia ce, cu toate acestea, n'a ajuns să fie nicĭodată.

Fiindcă trebuie să ni schimbăm cu totul părerea obişnuită despre civilisaţia elenică. Se crede prea mult că ea a fost ca o luptă de la Jocurile Olimpice, atleţiĭ, în casul acesta, fiind cetăţile, care echivalează pe vremea aceia cu ce sînt astăzĭ naţiunile, deşi eraŭ atît de restrînse în ce priveşte teritoriul. Cetăţile decĭ, pregătite pentru luptă, cum se pregătiaŭ atleţiĭ, cunoscînd anumite norme morale ale lupteĭ, se silesc, timp de maĭ multe deceniĭ, a cîştiga biruinţa în vre-un domeniu de artă, de filosofie, de concepţiĭ politice, într'un domeniu cetăţenesc, nu militar, de realisare eroică. Şi concepţia obişnuită spune că, fiind bine pregătiţĭ, avînd însuşirĭ superioare de rasă, lucrînd în împrejurărĭ favorabile, Greciĭ, atleţĭ aĭ acestuĭ joc olimpic în istoria universală, care este propria lor istorie, aŭ şi ajuns la ţintă, primind cununa de laurĭ. Şi, dacă, după toate acestea, atleţiĭ obosiţĭ aŭ căzut, aceasta se da-

toreşte şi faptuluĭ că misiunea lor era îndeplinită. Ce şi-ar fi propus ca ţintă luptătoriĭ, aŭ urmărit-o cu puterĭ comune, solidar, înţelegîndu-se deplin, ca o unitate, şi astfel, la urmă, şi-ar fi atins scopul, pe care-l putem recunoaşte în puterea arteĭ nouă, a filosofieĭ îndrăzneţe şi a vieţiĭ publice libere. Cu alt termen de comparaţie, ar fi o dramă bine concepută, condusă într'un chip absolut unitar şi logic şi ajungînd la sfîrşitul săŭ firesc.

Acesteĭ concepţiĭ dramatice i-am putea opune o altă concepţie, tot dramatică şi ea, dar maĭ puţin liniştitoare pentru suflete, o concepţie care cuprinde maĭ puţină seninătate 'n desvoltare şi lasă în sufletele noastre maĭ puţină bucurie. Saŭ, totuşĭ, ea lasă seninătate şi bucurie, dar nu prin sfîrşitul eĭ, ci numaĭ tărziŭ, la capătul consideraţiilor cu privire la înfrîngerea luptătoruluĭ care s'a presintat pe scenă, consideraţiĭ care se desfăşură maĭ departe în sufletul nostru.

Sînt drame care conţin o morală pe care o realisează triumfător pe scenă şi sînt altele care înfăţişează, nu un triumf, ci o înfrîngere, dar înfrîngerea aceia este de aşa natură, încît scena însăşĭ n'o poate resolvi deplin în motivele sale, ci trebuie colaborarea ulterioară a propriilor noastre meditaţiĭ.

Din această categorie de spectacole dramatice face parte istoria Eladeĭ de la 490 la 330. Vedem o înfrîngere, una din celeĭ maĭ marĭ înfrîngerĭ, — n'aş zice şi una din cele maĭ nemeritate, dar una din cele maĭ fatale pe care le cunoaşte istoria lumiĭ. Niciodată puterĭ maĭ marĭ, întrebuinţate cu scopurĭ maĭ nobile, n'aŭ căzut de maĭ de sus, într'o catastrofă maĭ emoţionantă pentru orice suflet. Avem a face cu un neam care a vrut să fie un popor, o naţiune, şi n'a izbutit să fie unul, cu un popor în sensul material care a vrut să fie şi supt raportul moral un popor, dar, cu toate sforţările sale, n'a ajuns la această ţintă. S'ar zice că nu voià. Ba, instinctiv, voià. A fost

un timp cînd n'a înțeles, dar a fost altul cînd a căutat aceasta din toate puterile sale. A vrut și poporul elin întocmaĭ cum a vrut poporul roman, și ceia ce cu maĭ puține mijloace a realisat Roma, Elada n'a fost în stare să realiseze cu mult maĭ multe sforțărĭ, căcĭ sărăcia morală a Romeĭ, unită la început cu o sărăcie materială de neînchipuit, cuprindea însă elementele esențiale de organisare pe care lumea grecească nu le-a avut. E trist că nu le-a avut, căcĭ, dacă prin elemente elenice s'ar fi realisat, în ordinea politică, ceia ce a realisat Roma, mult maĭ puțin înzestrată decît Grecia, cine știe care ar fi fost soarta lumiĭ astăzĭ! Dar zeiĭ, geloșĭ pe umanitate, și-aŭ împărțit darurile între neamurĭ.

Și vom vedea astfel cum din acea mare urgie care a izgonit pe Perșĭ de pe teritoriul grecesc, care a creat o civilisație, pe care în elementele eĭ de căpetenie o vom analisà, care a produs într'un asemenea ceas un mare și sublim sentiment de trăinicie, înfățișat în formele nemuritoare ale arteĭ, cum din toate acestea, ceva maĭ tîrziŭ, s'a produs anarhia continuă, luptele interioare, demoralisarea învinșilor prin sentimentul însușĭ al înfrîngeriĭ. Este demoralisantă înfrîngerea care cuprinde într'însa conștiința unor păcate ireparabile. Căcĭ s'a produs în lumea grecească în veacul al V-lea încă, dar maĭ ales în al IV-lea, una din acele înfrîngerĭ care ucid sufletul învinșilor. Și, de partea cealaltă, s'a cîștigat o biruință din acelea care nu înseamnă o înnălțare pentru biruitor. Atena a căzut, într'o conștiință de supremă descurajare. Înfrîngerea eĭ de la 404, dărîmarea zidurilor cetățiĭ, desființarea imperialismuluĭ eĭ economic, ca să întrebuințăm un termen modern —, aŭ sfărîmat însușĭ spiritul atenian. N'aŭ căzut numaĭ pietrele așezate pentru a apăra cetatea, ci, odată cu ele, aŭ dispărut și acele puterĭ misterioase care parcă eraŭ cuprinse în această incintă a vechilor pietre. Și, pe de altă parte, Lacedemona, care a biruit, care a

ajuns la ţinta ultimă a seteĭ sale de a înfrînge cetatea rivală, n'a tras din această biruinţă nicĭunul din elementele care asigură succesul în viitor. De fapt, ea era tot aşa de învinsă ca Atena însăşĭ. Şi aşa de fatală era rivalitatea aceasta în ea însăşĭ, *în principiul eĭ*, încît, cînd, peste cîtăva vreme, s'a ridicat şi în contra expansiuniĭ peloponesiene, represintată prin Sparta, o a treia cetate, Teba, cu toate meritele militare, cu toată autoritatea civilă, cu toată puritatea eroică a unuĭ Epaminonda şi a unuĭ Pelopida, conducătoriĭ eĭ în lupta aceasta pentru a scutura jugul aspru al Lacedemoneĭ, nu s'a produs iarăşĭ nimic din fenomenele înnălţătoare ale biruinţiĭ. A treia zi după biruinţă, victoriosul era gata să primească şi el lovitura de moarte. E ceva asămănător cu ce se petrecea în acele sîngeroase spectacole antice, în care, de fapt, eroul nu era un biruitor, ci jertfa designată, prin oboseala sa, gladiatoruluĭ proaspăt care trebuia să între după aceasta în arenă. Spectacolul, înfăţişat prin căderea rînd pe rînd a tuturor acestor „victorioşĭ", cari-şĭ chemaŭ moartea în momentul chiar cînd puneaŭ piciorul lor pe trupul celuĭ învins, spectacolul acela îl înfăţişa lupta dintre cetăţile greceştĭ. Şi lupta aceasta, aşa de îndelungată, a cuprins şi mistuit în ea atîta bogăţie, atîtea puterĭ artistice, atîtea tesaure acumulate în ordinea lucrurilor materiale şi în ordinea concepţiilor morale, a distrus atîtea speranţe, nu numaĭ pentru cetăţile acelea, dar pentru omenirea în genere, încît ar fi păcat s'o tratăm cum se face de obiceiŭ de către aceĭ eminenţĭ arheologĭ cari sînt istoricĭ antichităţiĭ, cu banalităţĭ arheologice căptuşite cu banalităţĭ morale, căcĭ nu cu lucrurĭ din Plutarh, dintr'un „De viris illustribus" al grecităţiĭ, se poate vorbi de unul din cele maĭ marĭ lucrurĭ întîmplate pe lume.

S'a arătat că sentimentul, relativ, de unitate elenică nu

s'a format pe teritoriul grecesc, nicĭ în Atica, nicĭ în Pelopones, nicĭ în Beoția, nicĭ în insule, ci sentimentul acesta a venit gata făcut din străinătate. El s'a format din contactul necontenit pe care elementele grecești, despărțite în acea vreme afară de coloniile care roiesc plecînd din Metropolă, elementele care s'aŭ desfăcut individual, ca artiștĭ, ca meșterĭ, ca soldați, l-aŭ avut între sine, întrînd în legătură cu o mulțime de lume străină. Și, de oare ce elementele acestea nu stăteaŭ totdeauna în aceiașĭ țară ci, întocmaĭ ca Grecii moderni — explicația este aceiașĭ și pentru unitatea politică a Grecieĭ de astăzĭ și pentru sentimentul de unitate politică al Grecieĭ celeĭ vechĭ —, eraŭ, cînd într'o țară, cînd într'alta și vedeaŭ totușĭ că față de indigeniĭ din toate aceste locurĭ sînt cu totul deosebiți, iar eĭ uniĭ față de ceilalți absolut aceiașĭ, de aicĭ, din acest traiŭ vagabond al uneĭ părțĭ însemnate, cea maĭ întreprinzătoare și maĭ nobilă, din poporul grecesc, s'a format sentimentul comun de elenism. Cel d'intăiŭ templu care a purtat singurul nume elenic (Panhellenion) a fost în Egipt. Cea d'intăiŭ cetate care a cuprins pe Greciĭ de pretutindenĭ și numaĭ pe Grecĭ, neavînd voie să adăpostească pe alțiĭ, a fost Naucratis din Egipt, despre care s'a maĭ vorbit aicĭ. Și putem aduce înnainte și alte fapte: printre înnaintașiĭ poesieĭ lirice grecești sînt, precum se știe, Alceŭ și Safo; dar un frate al preoteseĭ Safo a fost negustor în Egipt, cîrciumar la Naucratis, iar Alceŭ a avut un frate care a servit la Babilonienĭ, pe cînd el însușĭ se afla la Egiptenĭ Așa se făcea dispersiunea, fecundă în resultatele eĭ, a poporuluĭ grecesc. Italia modernă ea însăși s'a format ca o concepție, ca un ideal, o credință și un devotament, în străinătate, și nu în cercul îngust al stătuleților și posesiunilor străine de acasă.

Odată ce sentimentul acesta s'a fixat, s'ar putea zice că el a contribuit fără îndoială la apărarea Grecieĭ împotriva Perșilor. Ni putem da samă de sentimentul pe

care l-aŭ avut Greciĭ cînd aŭ cîştigat biruinţa contra luĭ Xerxe, şi prin opera luĭ Herodot. Bine înţeles cine nu-l consideră, cum o face cutare învăţat german, foarte recent, ca pe un conferenţiar care expune prin cuvîntările luĭ răzleţe, maĭ tîrziŭ legate, de şi insuficient, între ele, resultatele unuĭ vagabondagiŭ de turist [1].

Cu încredere putem lua pe Herodot ca să cetim în simplicitatea lor paginile acelea în care zugrăveşte şi în spiritul eĭ lupta. Dar, de oare ce genul istoric şi maĭ ales genul filosofic-istoric, s'a dezvoltat maĭ tărziŭ de cum s'aŭ desvoltat genurile poetice care pot cuprinde în ele şi povestirea uneĭ lupte naţionale, cum era aceia împotriva Perşilor, este cu mult maĭ bine pentru a se informa cineva răpede asupra stăriĭ de spirit din Grecia biruitoare să iea tragedia luĭ Eshile, tragicul cel bătrîn, „Perşiĭ".

Dar, înnainte de a vorbi puţin de drama aceasta a celuĭ maĭ puternic dintre întemeietoriĭ teatruluĭ la Grecĭ, trebuie să dăm o caracterisare a înseşĭ opereĭ luĭ Eshile, care ne va ajuta să înţelegem şi felul cum se înfăţişează lupta la dînsul. E dramă o bucată de Eshile, e dramă o bucată de Sofocle, e dramă o bucată de Euripide. În ce priveşte forma, ele fac parte din acelaşĭ gen literar, şi un critic frances, de acum cîteva deceniĭ, Brunetière, propusese să se înlocuiască criteriul obişnuit al studieriĭ deosebitelor literaturĭ prin studierea genurilor literare, ceia ce înseamnă a studia uleiurile saŭ vinurile după forma vasuluĭ în care aŭ fost cuprinse şi influenţa exercitată de el. Din punctul de vedere contrar, aş zice: este maĭ mare asămănare între Herodot şi Eshile, de şi unul a scris istorie şi celălalt drame, decît între Eshile şi Euripide. Evident şi la unul şi la altul din aceştĭ dramaturgĭ apar eroĭ pe

---

1 În *Real-Enzyklopädie des klassischen Altertums* (Pauly-Wyszowa).

scenă, după datină, ca să se arăte maĭ marĭ decît oameniĭ obișnuițĭ, cu încălțăminte specială, cu măștĭ impunătoare pe față, apoĭ în aier liber. Înnaintea miilor de oamenĭ carĭ se îngrămădiaŭ să vadă tragedia în legătură cu serviciul divin *totdeauna*, cu anumite momente din religiunea națională saŭ din forma locală a acesteĭ religiĭ naționale, înnaintea tuturor acestora apare ființa omenească transfigurată, prefăcută după cerințele vechiĭ legende, — căcĭ maĭ mult era vorba de vechile legende care se înfățișaŭ acolo — și, dialogul urmà, liniștit, calm, plastic, de la început pînă la sfîrșit, cu foarte puține mișcărĭ, gemetele înseșĭ, cu figura imobilă și trupul fixat în atitudinĭ de statuie, neavînd în ele nimic care să strice euritmia senină a întreguluĭ. Este o mare deosebire între tragedia veche și între drama modernă. Drama modernă, începînd chiar din timpul luĭ Shakespeare, este o dramă a mișcăriĭ, care aceasta e maĭ ieftenă supt raportul arteĭ decît imobilitatea din tragedia veche. Adecă și un teatru de picioare, pe cînd tragedia atuncĭ era numaĭ un teatru de cap și de inimă, *maĭ ales* de cap. Ea se isprăvia odată cu legenda, fiindcă drama trebuia să fie asemenea și egală cu dînsa. Era, astfel, nu un respect al adevăruluĭ istoric, pe care nimenĭ nu-l cere nicĭ azĭ unuĭ poet, dar un respect al *autenticității* istorice. Fiindcă tradiția era maĭ veche decît drama, aceasta se dădea după tradiție, în spirit și în formă, și nu povestirea, nu drama avea să urmărească a crea o tradiție. La Eshile ca și la Herodot este decĭ o presintare senină și maiestoasă a lucrurilor care s'aŭ petrecut, potrivit cu întregimea rigidă a tradițiunii sacre. Individualism, interpretare personală, interpretare filosofică, lucrurĭ ca acestea nu există. Și aicĭ e deosebirea între Eshile și ceĭlalțĭ. El primește lucrurile așa cum sufletul poporuluĭ elenic le-a proclamat și fixat odată pentru totdeauna, le represintă într'o consunanță sufletească absolută cu toată lumea

care este acolo. Drama luĭ nu porneşte de la scîndurile saŭ pietrele sceneĭ pentru a convinge şi cuceri lumea, ci, de la început până la sfîrşit, public şi actorĭ, graiul de pe scenă şi aşteptarea din sufletul spectatorilor, sînt unul şi acelaşĭ lucru. E ca, astăzĭ, la Oberammergau, unde se adună o mulţime de lume ca să vadă patimile Domnuluĭ, puse pe scenă de foarte mulţĭ, în feluri deosebite, dar care aicĭ nu trec prin imaginaţia unuĭ poet creator de dramă modernă, prin jocul unuĭ actor profesionist, ci nişte ţeranĭ de acolo, cari cred adînc că lucrurile acestea s'aŭ întîmplat, că spectacolul acesta a fost odinioară, daŭ prin credinţa lor uneĭ reproducerĭ oneste, îndelung pregătite, un zdrobitor caracter de realitate. Aicĭ şi acum, ca şi atuncĭ, în Grecia veche, de la început până la sfîrşit este un imens curent de sinceritate, în care nimenĭ nu se simte spectator saŭ actor, ci într'un singur suflet se contopeşte toată lumea care lucrează şi asistă.

Aşa era drama luĭ Eshile. El nu inventează nimic, saŭ, dacă adauge, este aşa de stîngaciŭ! Cînd aude cineva vorbindu-se de *Perşii* luĭ Eshile, crede că va găsi o pregătire misterioasă a conflictuluĭ, ca într'o penumbrată dramă de Maeterlinck, o mare primejdie răsărind în mijlocul aşteptăriĭ îngrijorate, puterĭ tainice ieşind din toate părţile pentru a o sfărîma şi în sfîrşit, ea fiind biruită, un strigăt de triumf din partea tuturor acelora cari aŭ trecut prin greutatea eĭ. De loc! Autorul presupune toate lucrurile cunoscute, le presupune pe toate interpretate şi interpretate *uniform* în sufletul tuturor.

Şi, atuncĭ, dacă întîlnim pe mama luĭ Xerxe, pe Atosa care vorbeşte, înfiorată, de visul eĭ cu cele două femeĭ care se înfăţişează, una Persană, alta Doriană, de lupta petrecută între ele, de prevestire, dacă apare Xerxe însuşĭ trecînd ca un nor plin de trăsnete, dacă mulţimea, corul cîntă biruinţa, toate lucrurile acestea nu sînt dramă, cum o înţelegem noĭ, personagiile apă-

rînd pentru a întra în acţiune în clipa chiar cînd aceasta li se cere, ci spectacol dramatic. Aşa ar fi fost dacă vechiul „spectacol bisericesc“ al Irozilor, ce se tîrăşte despreţuit până în zilele noastre, ar fi fost în tradiţia unuĭ singur popor şi ar fi întîlnit genii poetice care să-ĭ dea o formă superioară.

Sînt două secole de la Marathon până la Cheroneia, până la înfrîngerea oştilor greceşti coalisate de către falanga macedoneană a luĭ Filip, dar e de ajuns să fi trecut cîteva deceniĭ, şi avem a face absolut cu altă lume. Căcĭ, cînd a început odată o prefacere în lumea grecească, ea a fost aşa de răpede, a schimbat formele existente aşa de uimitor, încît cineva trebuie să-şĭ păstreze deplina stăpînire asupra luĭ însuşĭ ca să nu se uimească de frumuseţa artistică, să nu se îmbete de iuţeala spectacoluluĭ, să nu se lase cucerit de forţa dramatică ce se desface din aceste lucrurĭ, ci să claseze laolaltă numaĭ ceia ce în adevăr înseamnă acelaşĭ lucru şi să observe destul de atent ca să poată fixà graniţe acolo unde în însăşĭ realitatea lucrurilor graniţe există. Şi atuncĭ vom zice : cunoaştem societatea grecească biruitoare împotriva Perşilor prin Herodot, o cunoaştem prin Eshile. De aceia numaĭ aicĭ trebuie să căutăm felul eĭ de a înţelege lucrurile fără a ne coborî puţintel maĭ în urmă spre a creşte o informaţie care însă n'ar maĭ avea acelaşĭ sens.

Vom întîlni fără îndoială în „Perşiĭ“ luĭ Eshile, alăturĭ de spusele Atoseĭ şi ale luĭ Xerxe, de ceia ce arată eĭ din punctul de vedere persan, în interpretare totuşĭ grecească, şi alte declaraţiĭ, care sînt, am zice, ale naţiuniĭ elenice. Este o conştiinţă că Eliniĭ — toţĭ — aŭ dus lupta, că o Eladă — unitară — a biruit, că nu numaĭ Persia, dar Asia a căzut la pămînt prin loviturile date de Grecĭ, căcĭ poetul numără pe Egipteni, pe Lidieni şi alţĭ Asiaticĭ între duşmaniĭ răpuşĭ. Nu e lupta între Perşĭ ca popor şi între

Grecĭ ca alt popor, ci e aceia, maĭ vastă cu mult, între un spirit noŭ de libertate, recunoscînd singura regalitate a minţiĭ, şi vechea concepţie a monarhiilor asiatice, care a trecut din Haldeia în Egipt şi din Egipt în Haldeia, care de acolo a trecut la Mezĭ, la Perşĭ, la Macedoneni şi înnainte de la eĭ şi spre Grecĭ, dintre cari uniĭ o şi admiteaŭ: ceĭ din Asia Mică, din Bizanţ, din Tracia, alţiĭ nu. Simţiaŭ şi învingătoriĭ că a biruit un principiu, dar nu eraŭ în stare să judece pe deplin principiul care biruise.

Între piesele luĭ Eshile este însă una maĭ impresionantă decît „Perşiĭ“ şi decît toate: „Prometeŭ pus în lanţurĭ“ („Prometheus Desmotes“). Ea are în adevăr un superb sens filosofic. „Prometheus Desmotes“ nu este nicĭ ea o dramă, o *represintare*, ci tot o *presintare*, un tabloŭ, care ţine un ceas, glasul auzindu-se doar cînd dintr'o parte, cînd dintr'alta. Figurile ar putea să stea tot nemişcate, afară de o uşoară atitudine din partea acelor agenţĭ aĭ luĭ Zeus cari pecetluiesc pe stîncă pe Titanul Prometeŭ, fiindcă a dat oamenilor puterea foculuĭ, Kratos şi Bia (Puterea şi Violenţa). Dar, de la cele d'intăiŭ cuvinte, Prometeŭ iese din legendă şi se ridică maĭ sus. Focul însuşĭ nu este *un element* al progresuluĭ, ci este simbolul însuşĭ al progresuluĭ. Tot ceia ce oameniĭ aŭ căpătat pe urmă, ieşind din orbirea nopţiĭ, întăiŭ, pentru a face lumina, pentru a înţelege pe urmă, pentru a se luptà puţin după aceia şi pentru a birui la sfîrşit, toate acestea sînt în legătură cu darul pe care Prometeŭ l-a furat de l-a adus oamenilor. Este începutul osebiriĭ între ordinea divină şi ordinea umană; pănă atuncĭ se trăise numaĭ *supt zeĭ*, acum începe a se trăĭ *prin oameni*.

Dar de la această concepţie că, fie şi cu ajutorul unuĭ Titan, oameniĭ pot lucra în faţa zeilor deocamdată, maĭ tărziŭ poate şi împotriva zeilor, ajungînd şi la biruinţa asupra *vechilor* divinităţĭ, în crearea cărora nu-şĭ aŭ şi eĭ partea, pănă la ideia că lumea este totuşĭ condusă de

acea umanitate liberată, se maĭ află o deosebire. De-odată omul a apărut; şi el va fi pedepsit fiindcă a îndrăznit să apară. Prometeŭ este, dacă voiţĭ, întăiul dintr'o dinastie de rebelĭ; trebuie să vie apoĭ alţiĭ cari să-ĭ rupă luĭ lanţurile şi pe urmă şirul actelor de liberare şi de activare umană să continuie maĭ departe.

Sînt zeĭ şi aicĭ, în piesă, şi deocamdată Eshile se teme să ni spună că zeiĭ pot fi învinşĭ; crede că este impiŭ. Dar el aşează peste zeiĭ pe cari-ĭ numeşte „ceĭ noĭ", alţĭ zeĭ, maĭ vechĭ, cari aceştia sînt părinţiĭ detronaţĭ aĭ divinităţilor ce aŭ pedepsit pe Prometeŭ Şi Titanul aminteşte că a dat ajutorul săŭ luĭ Zeus ca să se suie pe tron, biruind pe Kronos, tatăl săŭ cel bătrîn. Prin urmare, dacă zeiĭ d'intăiŭ aŭ ajutat la ivirea umanităţiĭ, oameniĭ aŭ ajutat şi eĭ la întronarea divinităţilor nouă. Un început de antropomorfism mărturisit. „Este al mieŭ zeul", pe cînd, înnainte, zeul zicea: „este al mieŭ omul în toate, cum toate în lume sînt ale mele." Ceĭ ce aŭ putut sfărîma ordinea divină şi aŭ întemeiat altă ordine, îĭ cer să nu fie nedreaptă faţă de dînşiĭ. Este în tragedie un strigăt continuŭ de chemare la judecată, pe care-l scoate Prometeŭ împotriva luĭ Zeus, o adevărată revoluţie împotriva religiuniĭ de supunere tăcută. Şi Titanul are şi înnaintea cuĭ să cheme la judecată pe duşmanul săŭ din ceruri.

Se scria, de la o bucată de vreme, şi în materia pe care o numim filosofică, începîndu-se, natural, din preajma templuluĭ, liberîndu-se apoĭ de ideile divine, rămase acolo în templu. Şi, în tendinţa firească spre unitate, cea d'intăiŭ Asia Mică începe să caute care sînt elementele înseşĭ ale existenţeĭ. Şi piesa luĭ Eshil interpretează această descoperire a principiuluĭ unic al existenţeĭ, într'o formă corespunzătoare cu cerinţele ilusiuniĭ în care ea cuprinde adevărul. Şi ea zice: Maĭ sus decît oameniĭ, maĭ sus decît zeiĭ ceĭ noĭ, maĭ

sus și decît zeiĭ ceĭ vechĭ, maĭ sus decît tot ce *poate fi*, este *cum trebuie să fie* toate lucrurile care sînt acum și care vor fi vre-odată. Aceasta e „destinul“ („pepromene“), ursita, necesitatea, „*ananke*“ (ἀνάγκη). Dar ursita nu vine și ea din lumea divină? Nu; este cea d'intăiŭ formă pe care o îmbracă în mintea omuluĭ *legea*. De la „ananke“ datorie, ursită, la „nomos“, lege, este o întreagă desvoltare, pe care oameniĭ aŭ făcut-o, numaĭ Dumnezeŭ știe cu cîtă greutate. Ca să existe o lege pentru oameni, cum toate lucrurile vin încă de la zeĭ, a trebuit să existe înnainte de toate o lege care să angajeze *și* pe zeĭ. Și poate nu s'ar fi gîndit oameniĭ că sînt datorĭ să respecte legea, dacă nu li s'ar fi spus înnainte că legea stăpînește și actele zeilor. O superbă descoperire a spirituluĭ uman!

Așa se văd, prin urmare, lucrurile în epoca războaielor persice. Îndată după aceasta se petrece o schimbare. Noĭ o vedem întrupată în operele dramatice ale luĭ Sofocle. Sofocle nu este încă represintantul prin scris al stăriĭ de spirit care corespunde războaielor interne, discordieĭ lăuntrice, așa-numituluĭ războiŭ peloponesian, descris de Tucidide. El represintă o delicată formă intermediară a spirituluĭ grecesc. E învăluit într'un mister, plin încă de sentimentul divinității. Acest sentiment al divinității nu este însă sentimentul uneĭ divinităţĭ intime. Pe urmă numaĭ s'a ajuns ca în sufletul omuluĭ divinitatea să capete un altar personal, intim. Noțiunea divinității a trebuit însă să se coboare din înnălțimile sale atîtea și atîtea trepte, pentru care a trebuit multă vreme. Față de Dumnezeul proiectat de frica sufletuluĭ omenesc și de speranța acestuĭ suflet omenesc în afară de tot ceia ce există, trebuie o întreagă silință pentru a-l atrage, din ce în ce maĭ mult, a-l atrage pios către sufletul nostru, spre a-l liberà din noile luĭ lanțurĭ. Pentru această operă de iubire, după cea d'intăiŭ, care fusese opera groazeĭ și a speranțeĭ, a trebuit să treacă vreme, și multe

elemente din viața materială și morală a umanității erau să se adune ca să se atingă acest resultat. Pentru a se ajunge la zeul, apropiat prin iubire și desvoltat tocmai prin această iubire, se trece întâiŭ printr'o fasă de tulburări omenești, de nesiguranțe șovăitoare și pipăitoare, așa cum le întîlnim în Sofocle.

Pe cît de clare sînt toate liniile, ca ale unei stînci aspre, în Eshile, pe cît sînt de clare, apoi, în sensul unor figuri geometrice, făcute pe tabelă, în Euripide — linia de piatră a lui Eshile, de o parte, linia de cretă a lui Euripide, de altă parte, linia maiestoasă a lui Eshile în față cu linia de cabinet și de clasă a lui Euripide —, pe atît de mult domnește vagul mistic la Sofocle. Se vede o societate care-și caută un drum și care nu și-l poate găsi. Sînt o mulțime de elemente din trecut în Sofocle. Tragedia francesă din secolul al XVII-lea a pretins că s'a inspirat din tragedia antică. Ilusie! Poate în ce privește numele persoanelor și caracterul povestirii care se înfățișează. Dar nici Corneille, nici Racine nu pot să dea ideia cea mai slabă, — în starea studiilor pe vremea lor, ei cari nici nu știau grecește,—despre ceia ce se cuprinde în tragedia cea veche elină. Sofocle, cu toată aparența lui umană, este totuși atît de tradițional, atît de ieratic, de conservativ religios! Iată și o tragedie a lui care ne va lămuri pe deplin în această privință: „Electra".

Agamemnon, întors din războiul troian, este omorît acasă de către soția sa, și ea pretinde că a făcut aceasta fiindcă el a sacrificat pe o altă fiică a lor, cedînd unor cerințe rituale. După aceasta ucigașa se căsătorește cu Egist, complicele ei. Fiul, Oreste, e furat de acasă, ca să nu fie jertfit, și trimes în străinătate, unde trăiește multă vreme. În acest timp, mama nu se gîndește la fapta ei, cu părere de rău, nici la fiul pe care-l știe înstrăinat, și nu mort, ci numai, cu groază, la faptul că prin el ar putea să-i vie răsplata pentru omorul săvîrșit. În același timp

îĭ trăiesc două fete acasă: una, care aproape s'a împăcat cu starea de lucrurĭ, hrănind în sufletul eĭ numaĭ o jale nelămurită pentru tot ce s'a petrecut impiŭ și crud în familia eĭ, și cealaltă, Electra, care cu curaj îșĭ înfruntă mama și trece peste sentimentul datorit aceleia care i-a dat zilele pentru a plînge necontenit pe tatăl pierdut și a cere zeilor ca pedeapsa să se îndeplinească, fie și cu orĭce preț, în orĭce formă, împotriva vinovaților.

Iată că vine cineva care spune că Oreste a fost omorît la jocurĭ: a luat și el parte la întrecerea cu carul, caiĭ s'aŭ speriat, și tînărul a fost sfărîmat, de nerecunoscut, supt copitele lor. Atuncĭ se produce conflictul tragic. Mama are un strigăt de durere, înnăbușit imediat prin sentimentul siguranțeĭ cîștigate. Electra pierde orĭce încredere în săvîrșirea fapteĭ pentru care trăiește. Acesta e conflictul uman. Dar iată că apare însușĭ Oreste, care, după ce îndeplinește jertfa la mormîntul părinteluĭ săŭ, se înfățișează la curte, vorbește cu sora sa, căreia-ĭ vădește taina, și întră în palat, unde omoară pe mama lor și apoĭ pe Egist. Aceasta e „drama“, fapta.

Este ceva ieratic înlăuntru, conservativ religios, maĭ vechiŭ decît morala și, maĭ ales, maĭ vechiŭ decît simțirea? De sigur. N'are decît să se uite cineva maĭ adînc pentru a înțelege cum se petrec lucrurile. Ele se fac *prin* oamenĭ, dar nu *de* oamenĭ. Zeiĭ aŭ cerut sacrificiul feteĭ luĭ Agamemnon, pentru un păcat pe care nu-l săvîrșise el, fiindcă eĭ, zeiĭ, îĭ ceruseră jertfirea feteĭ sale. Zeiĭ aŭ nevoie de curățire, de ispășire. Zeiĭ trimet acum pe fiul celuĭ ucis ca să îndeplinească actul, împotriva sentimentelor umane, fără voia ca măcar sentimentele umane să se manifeste. Ele sînt interzise mameĭ, dar maĭ ales, absolut, feteĭ și fiuluĭ. Dacă voiți, sînt oamenĭ, dar oameniĭ aceștia nu trăiesc în atmosfera lor umană, ci într'o atmosferă divină.

Deosebirea cea mare între Euripide și Sofocle este, astfel,

următoarea: Sofocle a păstrat pe oamenĭ în atmosfera divină, pe cînd Euripide va înjosi pe zeĭ în atmosfera umană. La Eshile este un imn unic faţă de forma superioară a religiosităţiĭ. Cerul face bine orĭce ar face, în forma aceia care întrece zeiĭ şi este ursita. La Sofocle este altceva: oameniĭ încep a simţi, *iĭ doare*. Cele d'intăiŭ strigăte ale suferinţiĭ omeneştĭ, provocate de zeĭ, se aud, nu ca un act ritual, opus cîntăriĭ de laudă şi mulţămire, ci ca un semn de durere. Totuşĭ ele nu sînt ascultate, ele n'aŭ dreptul să determine şi să impuie soluţiĭ. Zeiĭ stăpînesc de-asupra. Eĭ trec maĭ presus de tot ceia ce încearcă, sfios, omul faţă de atoputernicia lor.

E interesant în această privinţă sfîrşitul tragedieĭ luĭ Sofocle. Egist se întîlneşte cu acela care-l va ucide. Oreste se vădeşte şi e întrebat pentru ce a venit. Se vede îndată. Şi el conduce pe Egist cum conduce un preot jertfa pe care o va înjunghia înnaintea altaruluĭ. Un autor modern de dramă ar resolvi chestia din cîteva strigăte nearticulate, din cîteva izbucnirĭ elementare ale sufletuluĭ. Cu cît va şti maĭ mult să cruţe cuvintele, cu atît va fi maĭ bine; cu cît va stărui maĭ mult, cu atîta ni se va părea maĭ nenatural şi ridicol. În atmosfera luĭ Sofocle, Egist discută. Pentru noĭ, pare absurd; nu e însă şi din punctul de vedere al autoruluĭ tragedieĭ. Fiindcă totul trebuie să se facă aicĭ cu decenţa îndeplinirĭi exacte, recĭ, nemiloase a uneĭ ceremoniĭ religioase. Zeul omoară, zeul pedepseşte, zeul răscumpără la urmă, nu prin iertare, căcĭ iertarea nu este ceva divin, ci prin *purificare*, care se întinde, după ce lucrurile care trebuiaŭ să se îndeplinească, s'aŭ îndeplinit.

Un alt cas: tragedia luĭ „Filoctet". Aicĭ sînt numaĭ zeiĭ ca factorĭ determinanţĭ. Filoctet a vrut să meargă în războiul Troiĭ. A avut o neînţelegere cu Odiseŭ, de pe urma căreia a fost debarcat din corabie şi lăsat pe-o insulă pustie: avea un arc şi săgeţĭ minunate; s'a atins cu veninul lor; era răspingător pentru ceilalţĭ. În această pus-

tietate stă rănit, rana i s'a tot infectat şi el sufere de multă vreme de chinurĭ înspăimîntătoare. Zeiĭ spun însă că nu se poate lua Troia fără arcul şi săgeţile luĭ Filoctet, care sînt în legătură şi cu rosturile luĭ Achile în războiul legendeĭ eroice. Atuncĭ se trimete Neoptolem, fiul luĭ Achile însuşĭ, ca să capete prin înşelăciune arcul şi săgeţile nenorocituluĭ. Tînărul se duce, se dă ca prieten, caută să cîştige încrederea bolnavuluĭ, lăudîndu-se ca adversar al adversarilor luĭ, şi, în sfîrşit, izbuteşte să puie mîna pe armele minunate. Atuncĭ se produce o luptă straşnică în sufletul luĭ: omul acesta nenorocit, care-şĭ duce viaţa numaĭ cu acest arc şi cu aceste săgeţĭ, să fie el expus fiarelor în insula pustie, să fie ameninţat cu moartea numaĭ spre a se aduce un serviciu causeĭ sacre pe care o represintă trimesul? Este un îngrozitor chin de conştiinţă. Pe de altă parte însă, Odiseŭ, el care nu are nicĭun scrupul, ştie numaĭ atîta: că prin aceste arme re să se îndeplinească ceva. Şi atuncĭ trebuie să întervie un zeŭ care să rezolve conflictul. În adevăr, se şi coboară unul, Herakles, care zice: nu se poate altfel războiul decît *aşa*. Meargă însă şi Filoctet la acêl războiŭ cu armele sale! Şi în felul acesta s'a resolvit conflictul. Oare din afară, de la zeĭ, veniţĭ subit, „ex machina“, pentru a descurca aceia ce încurcase nedibăcia poetuluĭ? Aşa zic interpreţiĭ. Greşala lor este într'aceia că, de fapt, zeul nu vine numaĭ la sfîrşit, ci zeul există de la început, şi domină, şi impune. Toţĭ oameniĭ sînt jucăriĭ în mîna luĭ. Lor li se îngăduie numaĭ un lucru: cum dincolo li se îngăduia strigătul de durere omenească al Electreĭ, îndoiala Clitemnestreĭ la vestea morţiĭ luĭ Oreste, aicĭ li e îngăduită tortura de conştiinţă a luĭ Neoptolem, represintînd elementul acesta noŭ, revoluţionar, de umanitate.

Eĭ bine, în vremea aceasta de nehotărîre 'n tragedie, era o nehotărîre şi în viaţa publică grecească. Iată în ce

stătea aceasta nehotărîre. Venise — am văzut — din afară curentul de unitate națională grecească. Cînd aŭ răsărit Perșiĭ, instinctiv toțĭ Greciĭ s'aŭ fost strîns laolaltă pontru a-ĭ răspinge. Resultatul, în timpurile noastre, ar fi fost întemeierea uneĭ forțe politice pe basa acesteĭ unităților. În Grecia nu se putea. Curentul acesta, așa de frumos în depărtare, așa de eroic în lupta abia încheiată, se lovește de-odată de zidurile cetăților, ale tradițiilor deosebite. Nu numaĭ că fiecare din cetățile greceștĭ s'a fundat în alte împrejurărĭ, dar de multe orĭ fiecare din cetățile acestea represintă o altă tradiție, ba chiar întru cîtva și altă rasă. Cine crede că Lacedemonianul era exact de aceiașĭ rasă cu Atenianul saŭ cu Tebanul, se înșeală, de sigur, foarte mult. Cu cine va fi fost în legătură rasa elenică pură la Atena nu se poate spune, dar că era în legătură viața din Beoția, de exemplu, cu elementele tesaliene din Nord, care eraŭ ilirice, în această privință nu este nicĭ cea maĭ mică îndoială, precum nicĭ că în Lacedemona elementul grecesc se așternuse peste o puternică populație indigenă, maĭ veche decît Greciĭ, din care făceaŭ parte Heloțiĭ (Iloțiĭ), și, de fapt, pe lîngă aceia cari rămăsese osebițĭ ca Heloțiĭ, eraŭ fără îndoială atîția cari se amestecaseră în însășĭ rasa dominantă.

Prin urmare alte împrejurărĭ de fundare, alte principiĭ de guvern, alte tradițiĭ, chiar altă rasă. Decĭ și, firește, altă organisație politică și economică. Lacedemona, așezată în interior, avînd să lupte cu rămășițele vechiĭ poporațiĭ aborigene din Mesenia și alte părțĭ, Atena așezată într'un teren neroditor, îndreptată în chip firesc către Mare. În Sparta, cum ni arată foarte bine Tucidid, lumea trăia patriarhal în sate. Istoricul spune chiar foarte frumos: să nu judecăm puterile politice după urmele pe care le lasă; distrugețĭ Lacedemona și o să se mire toată lumea cum a încăput armata de atîtea orĭ biruitoare, regalitatea, dominînd asupra întreguluĭ Pelopones, a Spartanilor, în

sfărîmăturile acestea de căsuțe și colibe, fără nicio artă. Căcĭ nu există statuĭ scoase de la Sparta, nu există urme artistice de arhitectură, semne de frumuseță legate de pămîntul acesta. Pe de altă parte, Atena, îndreptată asupra mărilor, care devine un centru de artă și producțiĭ intelectuale și, în alt domeniu, un centru de organisare economică a bogățiilor, un „Stat“ capitalist, cu contoare în deosebite părțĭ, care încheie *de aceia* alianțe cu orașele și insulele din toată Grecia. Dincoace, în Pelopones, o confederație militară locală de continentalĭ; dincolo, în Atena, o alianță liberă, fără margenĭ, pentru cîștig. Un termin de asămănare s'ar găsi în timpurile noastre la două țerĭ, care represintă federația în cele două forme deosebite ale Grecieĭ vechĭ. Un istoric engles, Froude, a numit Anglia cea nouă, care se întinde, cu tendințele sale de dominație, și asupra Canadeĭ și asupra Australieĭ, legate printr'o conștiință comună de metropolă: „Oceana“. Așa era Atena, — cu saŭ fără arta ateniană în forma de asociație modernă care-ĭ corespunde [1]. Și Germania strînsă din toate părțile, avînd doar un golf ca Marea Baltică și un colț de Mare a Norduluĭ, simte nevoia, din causa compresiuniĭ dintre Rin și Vistula, de a-și strînge Statele împreună într'o confederație, care este conservativă, păstrînd vechile forme militare ale trecutuluĭ, ca în Lacedemona.

Și atuncĭ, în tendința aceasta de a se crea ceva noŭ, Grecia nu izbutește să dea o unitate. Ea dă numaĭ astfel de confederațiĭ; nu una, ci maĭ multe. Confederația era însă un lucru vechiŭ, care exista și în Asia: Ionia asiatică însemna o confederație, cetățile eolice, dorice de acolo aveaŭ altele. Se formà o confederație, dar cutare putea ieși din legătura eĭ religioasă, unită cu un templu, cu un hram, cu

[1] Comparația cu Cartagena nu e justă. Aceasta era semitic *dominatoare*, nu grecește *confederativă*.

serbărĭ comune, și cutare altă cetate izbutia să între în loc. Eraŭ deserțiunĭ și excluderĭ. Asemenea formațiunĭ sînt incapabile de a dură politicește și de a se manifesta militar. Și, atuncĭ, de la fasa aceasta a îndoieliĭ, a nesiguranțeĭ, care se oglindește și în organisația economică, și în cea politică, cum am văzut, la Sofocle, în manifestarea literară a drameĭ, se trece la fasa a treia, care este războiul Peloponesuluĭ.

Pe Euripide întăiŭ, trebuie să-l cunoaștem acum. El este acela care orînduiește elementele ideale ale dramelor sale în afară de orĭce cerințe ale trecutuluĭ și în afară de orĭce speranțe ale viitoruluĭ. Este, dacă voițĭ, un „bulevardier“ atenian, din orașul și momentul săŭ. Orizontul săŭ este locul unde trăiește în margenile singure ale vieții sale. Tendința sa este, nu de a distra, fiindcă ar fi să coboare drama, ci de a mișca, de a interesa, *omenește,* auditoriul săŭ. La Eshile cerul este încă așa de vast încît, pe pămînt, cuprinde oamenĭ și zeĭ împreună; la dînsul nu este nimic distinctiv atenian. Euripide însă este Atena. El vede tocmaĭ până la zidurĭ: tot ce este între ziduri, dar numaĭ ceia ce se cuprinde între zidurile acelea. Zeiĭ la dînsul sînt împuținați în măsura în care sînt împutinate toate lucrurile. Îșĭ bate joc franc, fără mustrărĭ, de dînșiĭ. Avem cutare scene, în care eĭ apar, ca în „Alcesta“, doar ca să se facă haz pe socoteala lor. Iată, întăiŭ, Apolon, care s'a tocmit cioban și care-și deplînge soarta în casa stăpînuluĭ săŭ. Moare o femeie, care se jertfește pentru bărbatul eĭ, Alcesta. Corul cîntă (ca și în teatrul modern de varietățĭ elementele de decor sînt la dînsul extraordinare). El cîntă lucrurĭ foarte frumoase. Un moment nu se obosește cineva în asemenea tragediĭ, a căror unitate și al căror sens moral însă nu există. Și iată, de-odată, că apare un călător prăfuit, cam brutal, cam mîncăcios și bețiv, care se așează la masă. Nicĭ nu întreabă pe omul căruia i-a murit

nevasta și care se pregătește s'o îngroape, despre ce este acolo în casă. Se folosește de dreptul de ospitalitate pentru a cere să fie găzduit, și începe să petreacă. I se spune însă că soția stăpînuluĭ este moartă, că o îngroapă acum. Atuncĭ, el, care este Hercule, se informează cine o duce la mormînt. „Thanatos", Moartea! Thanatos? Dar de atîtea orĭ el s'a luptat cu Thanatos și a biruit-o. Se iea decĭ după dînsa și o găsește chiar în momentul cînd Alcesta stă să între în pămîntul care vrea s'o ascundă. Hercule biruiește ușor pe Zeul Morțiĭ, și apoĭ iea pe „moartă" de mînă—întocmaĭ ca la „Folies Bergères"!— și o duce acasă. Bietul om, care-și văzuse femeia, de-o bucată de vreme, tot bolnavă, n'o maĭ recunoaște. Ar sămăna cu dînsa, dar e maĭ tînără, maĭ frumoasă! Hercule stăruie. Omul refusă întăiŭ, zicînd că nu în momente ca acestea trebuie să i se impuie o astfel de substituire, pentru ca pe urmă să se uite la ea maĭ îndelung și s'o recunoască! Iar zeul îșĭ dă pe față taina: el zimbește pentru farsa pe care a jucat-o, și pleacă.

Ce depărtare între „Alcesta" și „Prometeŭ Desmotes"! Și se maĭ presară prin piesă fel de fel de alusiĭ contimporane. Nimic din sănătatea gîndiriĭ luĭ Eshile. Dacă e vorba de popor, poetul înțeapă pe demagogĭ, pe ceĭ bogațĭ, pe cinicĭ pentru lipsa lor de credință. S'a creat în Atena un noŭ spirit. În locul vechiuluĭ spirit conservativ, care se întindea asupra vechiĭ Grecii, s'a format un noŭ spirit radical, care se așează aicĭ în Atena, și ajunge apoĭ, în radicalismul săŭ raționalist, la interpretarea pe care Tucidide o dă războiuluĭ peloponesian. Acest războiŭ a fost pentru Atena numaĭ înfrîngere și, la urmă, ruină. Și, cînd aude cineva că Tucidide este Atenian, — adevărat că de sînge tracic, ca fiŭ al luĭ Oloros, care se scria și Orolos, ca vechiul rege getic,—se așteaptă un strigăt de mare durere. Atena a plecat la luptă, nu numaĭ pentru existența eĭ, dar pentru conceptul libertățiĭ elenice, și nu numaĭ pentru a-

ceasta, dar și pentru civilisația elenică, pentru filosofia și sculptura elenică, pentru tot ce se găsia în Atena și numaĭ în Atena. Ar crede cineva că o durere nespusă va cuprinde pe toată lumea pentru zdrobirea eĭ. Dar Tucidide dă dreptate... Lacedemoneĭ. Începînd cu considerațiĭ generale despre felul cum s'a format ideia de unitate grecească, el ajunge pe urmă să spuie că, dacă s'a ivit un războiŭ între Atena și Lacedemona, trebuie să recunoască și el că aceasta din urmă era strînsă de expansiunea ateniană. Pentru Sparta a fost decĭ o nevoie de viață să pornească războiul împotriva uneĭ primejdioase rivale. Și aceasta o spune, cine? Un Atenian! Nu se poate o maĭ bună dovadă de faptul că nu numaĭ în Atena nu maĭ exista un spirit elenic, dar nu maĭ exista nicĭ măcar un spirit local atenian, ci numaĭ acel spirit general uman, — blăstămul pentru omenirea din toate vremurile care se chiamă *umanitarism* și care plutește de-asupra tuturor realităților fără să aibă vederea clară și pornirea hotărîtă ce trebuie pentru a se apropia de vre una.

Și, atuncĭ, vom zice: nu Sparta a distrus Atena, ci raționalismul atenian, acest sentiment fără basă sigură și fără margenĭ firestĭ, a distrus el, nu numaĭ Atena, ci toată viața grecească. Și a rămas, ce? Sparta care biruiește pe Atena numaĭ pentru ca mîne Sparta, la rîndul eĭ, să fie răpusă de altă cetate și pentru ca, apoĭ, să se înfățișeze monarhia macedoneană, care va stabili liniștea pe sfărîmăturile cetăților.

VII.

Monarhia „macedoneană“.

După concepţia obişnuită a istorieĭ universale, o lecţie despre monarhia macedoneană, prin urmare despre Alexandru-cel-Mare, cu pregătirea prin Filip a domnieĭ luĭ Alexandru-cel-Mare şi, după aceia, însăşĭ împărţirea Imperiuluĭ între generaliĭ cari aŭ căpătat guvernul, ar avea un caracter individual eroic. Însă ar fi să se concentreze prea mult atenţia, fără să se gîndească cineva la ce s'a petrecut înnainte şi la mediul politic, asupra calităţilor superioare, neobişnuite, ale genialuluĭ cuceritor. Această concepţie, foarte răspîndită, nu întră decĭ în cadrul acestor lecţiĭ. Şi monarhia macedoneană trebuie să fie înfăţişată, ca şi monarhiile asiatice înnainte de dînsa, fiind pusă în legătură şi cu tot ce s'a petrecut în Grecia înnainte de ea, şi cu starea de lucrurĭ, supt raportul politic şi cultural, la Grecĭ în chiar momentul cînd Filip şi după el Alexandru aŭ ajuns să aibă conducerea întreagă a poporuluĭ elenic.

Pentru a înţelege bine pe Alexandru-cel-Mare se cere să se lepede cineva de la început de anumite părerĭ obişnuite, dar care, de spre aceasta, nu sînt maĭ puţin false. Este o părere că Alexandru şi tatăl săŭ sînt oamenĭ străinĭ

de Grecĭ. Şi este şi altă părere, tot aşa de falşă, după care Alexandru şi Filip aŭ fost tocmaĭ Grecĭ, represintînd interesele „naţiuniĭ“ greceştĭ. Adevărul se găseşte la mijloc. Părerea că Filip, regele Macedonieĭ, care a biruit la Cheroneia (338 înn. de Hr.) şi a izbutit să-şĭ impuie autoritatea asupra cetăţilor în veche duşmănie ale Eladeĭ, ar fi fost un tiran, străin de Grecia liberă, s'a luat de-a dreptul din Demostene, duşmanul de căpetenie al regeluĭ macedonean. Se poate zice chiar că el a creat curentul care a adus lupta de la Cheroneia. Eraŭ însă şi o mulţime de personalităţĭ de mare însemnătate în lumea grecească care voiaŭ să se înţeleagă Grecia cu Filip; printre aceştia eraŭ şi mulţĭ filosofĭ. Se pregătise terenul în această privinţă. Filosofiĭ, după ce arătaseră toate neajunsurile guvernelor greceştĭ din secolul al IV-lea, după ce insistaseră maĭ ales asupra adînciĭ decăderĭ în care Atena ajunsese din causa uneĭ politice triviale de negustorĭ capitaliştĭ—căcĭ cetatea era acum o Cartagenă, doar cu o rasă superioară, maĭ fericită supt acest raport decît cetatea feniciană de la Nordul Africeĭ —, filosofiĭ, zicem, desgustaţĭ de această negustorie care se întindea şi la afacerile de Stat şi la toate manifestările vieţiĭ publice, ba chiar şi la literatura şi la arta timpuluĭ, elaboraseră sisteme prin care se căuta să se capete maĭ multă dreptate, de o parte, şi, de altă parte, maĭ multă potrivire între fiecare om, între calităţile fiecăruĭ om în el însuşĭ, şi între rostul pe care este chemat să-l îndeplinească în viaţa publică. Cu alte cuvinte. o maĭ bună distribuţie a averilor, după merit, şi o maĭ bună distribuţie a rolurilor, după puterĭ. Platon, el însuşĭ, elevul luĭ Socrate, — care, acesta, face parte maĭ mult dintre figurile ce se cunosc indirect, trecute fiind în legendă, prin ucenicii luĭ —, se oprise la această părere: că este pe lume multă nedreptate, că este în societate multă lipsă de orientare şi multă nepotrivire între oamenĭ şi misiunile pe care

sînt chemaţi să le îndeplinească. Şi Platon, care era şi filosof şi poet — şi un poet foarte imaginativ, pastoral, idilic —, concepuse o societate unde fiecare ar fi fost pregătit numaĭ pentru o anumită misiune, şi nu i s'ar fi dat voie, chiar dacă el ar fi descoperit în sufletul luĭ şi alte domeniĭ decît acelea în care a fost clasat, să se amestece în acestelalte domeniĭ. Ar fi fost un triumf al aristocraţieĭ intelectuale, în care fiecare om, cîntărit şi stampilat cu o anumită funcţiune la întrarea luĭ în viaţa publică, ar fi trebuit să o urmeze în tot timpul vieţiĭ sale. Visa o societate admirabil reorganisată, în care fiecine şi-ar fi îndeplinit rostul întocmaĭ cum fiecare clapă dintr'un clavir, atinsă, pune în mişcare, undeva în corpul cel mare al claviruluĭ, care se întinde până departe, tot ce trebuie ca să se producă un anume sunet. Aceasta însă în viaţa omenească nu se poate: legătura dintre clapa care se atinge şi sunetul care se produce înţelegea el să o facă prin *legile* luĭ admirabile. Numaĭ cît, evident, şi clapele sînt un lucru foarte important, şi de sigur că un piano fără clape nu cîntă; dar maĭ este ceva, cu un rol foarte important: *acela care cîntă.* Pe acesta Plaţon îl cam uitase. El era acordorul, însă cine a acordat un piano nu-l poate lăsa să cînte singur, şi nicĭ clapele, în democraţia lor, nu se pot înţelege între dînsele, cedîndu-şĭ rolul pe care trebuie să-l îndeplinească. Trebuie acela care să le stăpînească pe toate, de multe orĭ ciocănindu-le cu atît maĭ tare, cu cît ele trebuie să îndeplinească un rol maĭ însemnat în urmărirea totaluluĭ.

Pe acesta nu-l vedea Platon, fiindca nu-ĭ venia la socoteală să-l vadă. Măsura luĭ era bună în teorie, aplicabilă în mică parte, dar şi pentru această mică parte aplicabilă trebuia încă un lucru: *un* om, nu maĭ mulţĭ. Însă, după ideile din Atena, nu era bine să fie acest un el singur; „cetăţeniĭ“ se găsiaŭ foarte bine în democraţia lor, care pentru dînşiĭ era un lucru absolut comod.

Fiindcă eraŭ sclaviĭ? Da, fiindcă eraŭ sclaviĭ; dar am zis că aceasta nu înseamnă că, fiind sclavĭ în Atena, cetățeniĭ se țineaŭ numaĭ de rosturile lor din viața publică. Însă Atena nu dispunea numaĭ de robia de acasă, ci și de altceva.

În secolulul al IV-lea s'a alcătuit o serie întreagă de scrierĭ de către un om care nu avea o mentalitate extraordinară: un ofițer îndrăzneț, plin de inițiativă, cu talent literar chiar. Ofițerul acesta este Xenofont. Zicem ofițer, dar, cum s'a maĭ spus [1], mentalitatea luĭ este maĭ mult aceia a unuĭ subofițer, saŭ, maĭ bine, a unuĭ ofițer inferior, decît a unuĭ ofițer superior. Am maĭ văzut noĭ de aceștia între oameniĭ cari aŭ scris o mare parte din memoriile relative la Revoluție și la Imperiul frances; acele admirabile memoriĭ care nu se maĭ isprăvesc de tipărit în Franța — și nimenĭ nu găsește că sînt prea multe — sînt alcătuite adese orĭ de oamenĭ cari în armatele Republiceĭ saŭ ale luĭ Napoleon I-iŭ aŭ jucat un rol secundar. Însă eĭ se țin numaĭ la anumite lucrurĭ: la ceia ce aŭ văzut. Xenofont nu este așa: el a trăit în societatea aceasta ateniană, în care fiecine era dator să aibă cunoștințe în toate ramurile, — o condiție neapărată pentru fiecare cetățean, aceasta. În timpul nostru de specialisare, poțĭ să recunoștĭ, amestecîndu-te chiar în viața politică, că nu aĭ cunoștințe deosebite în chestiunĭ economice, în chestiunĭ financiare saŭ în chestiunĭ sociale, orĭ în rosturile armateĭ. Secolul al IV-lea înn. de Hr. însă nu acorda cîtușĭ de puțin astfel de scutirĭ. Pentru el cine se amesteca în viața publică trebuia să fie resumatul enciclopedic într'o persoană vie a tuturor lucrurilor care se știaŭ atuncĭ; el trebuia să aibă cunoștințe de economie politică, de tactică militară, în acelașĭ timp cînd era de dorit să poată vorbi de ideile aruncate de Socrate, în plimbările-ĭ din Atena, în

[1] De d. von Scala.

care, fără nicĭun fel de catedră și fără elevĭ cari să aștepte de la el o diplomă, îșĭ expunea ideile acelea, de bun simț maĭ la urmă, care aŭ revoluționat societatea elenică. Xenofont a scris povestea luĭ Cir cel vechiŭ, după legendele întîlnite în Asia și, după închipuirea luĭ proprie, a scris, pe lîngă aceasta, singura carte care într'adevăr poate să rămîie pentru noĭ, „Povestirea expediției celor zece miĭ". În altă carte însă a luĭ Xenofont, despre viața Ateneĭ și a Lacedemoneĭ —, carte foarte însemnată fiindcă în ea nu este patrie, ci se vorbește de Lacedemona, se laudă legile luĭ Licurg și, cît despre Atena, acolo unde se găsește maĭ puțin de lăudat decît la Lacedemona, aceasta se și recunoaște, ca în Tucidide, — în scrierea aceasta este ceva care ne lămurește de ce Greciĭ aŭ trebuit să întindă mînile imploratoare către Filip al Macedonieĭ, să-l cheme pentru a însănătoși atmosfera, pentru a introduce, nu cu ideĭ generale de filosofie, nicĭ cu sunete de liră poetică, ci prin exemplul puteriĭ luĭ, urmăritoare și pedepsitoare, acea ordine pe care Greciĭ înșiĭ nu o putuseră îndeplini. Este un pasagiu în legătură tocmaĭ cu celalt avantagiu al democrației ateniene, care *nu* era sclăvia. Xenofont zice: Atena are aliațĭ — și în adevăr și după războiul peloponesian Atena s'a îngrijit să aibă aliațĭ. Se va zice: din ambiție politică? Poate; dar nu în primul rînd din ambiție politică, din dorința de a continuà o tradiție de glorie. Am văzut și altă dată că gloria este interpretarea francesă din vremea luĭ Ludovic al XIV-lea a motivelor pentru care societatea antică a lucrat. Pentru ce decĭ Atena se zvîrcolia necontenit după asemenea legăturĭ? Atena, și nu Lacedemona, care, aceasta, îșĭ căuta numaĭ aliațĭ de războiŭ și atîta timp cît ținea războiul. De ce decĭ, încă odată, Atena s'a străduit totdeauna să găsească aliațĭ? Deschideți pe Xenofont: el o va spune, cu o neobrăzare extraordinară, — ceia ce dovedește că acest cinism nu este ceva personal, ci că așa credea

toată lumea „democratică“ de acolo. Sînt foarte prețioșĭ aliațiĭ aceștia, crede Xenofont. Eĭ sînt așa, saŭ de frică, fiind maĭ puțin puternicĭ, saŭ de lăcomie, căutînd să cîștige ceva de la Atena. Prin urmare o parte înfricoșată și, cealaltă, cerșetoare, care așteaptă să capete ceva din înflorirea economică a puteriĭ politice dominante. Asemenea alianțe, firește, nu produc nicĭun fel de resultat, ci putrezesc chiar Statul care se chinuiește să le realiseze și care caută să le întrebuințeze. Și după aceasta scriitorul începe să arăte folosul pe care Atenieniĭ înșiĭ îl aŭ de la aliațiĭ lor, folos absolut asămănător cu acela pe care-l aŭ furnicile de la puriciĭ de frunze. *Astfel* aliațiĭ sînt nespușĭ de prețioșĭ. Dacă n'ar exista această situație și s'ar duce un Atenian în altă parte, l-ar primi ca pe un străin oarecare, fără o îngrijire particulară, fără o cinste deosebită. Dar Atena s'a îngrijit ca alțiĭ să *nu* aibă toate rosturile acasă la eĭ. Dacă este o afacere politică, la Atena să alerge, dacă este o judecată, la Atena să se presinte: numaĭ unele ceremoniĭ religioase nu se îndepliniaŭ la Atena. Și, cînd apare Atenianul în cîte una din cetățile acestea ale aliaților, supușiĭ se gîndesc: dar acesta poate să fie stăpînul mieŭ, judecătorul mieŭ de mîne și, de oare ce am interes să-mĭ fie favorabil atuncĭ, și nu știŭ care dintre toțĭ ceĭ ce se poartă pe aicĭ va fi într'adevăr cel folositor, eĭ bine, îl menajez, în vederea lucrurilor pe care mi le poate da.

O formă maĭ ordinară de a înțelege o legătură politică, o alianță, o prietenie decît aceasta nicĭ că se poate închipui. Și, atuncĭ, odată ce cetățeanul atenian putea trăi, nu numaĭ din exploatarea sclavilor, ci și din exploatarea tuturor nevoilor, de orĭce ordine, a tuturor cetăților care ajung a fi într'o legătură de alianță cu Atena, îșĭ poate cineva închipui încotro mergea această cetate. Către o viață de absolută odihnă, care, de la început pănă la sfîrșit, nu era nicĭ măcar producătoare de artă. Acum

orĭce societate omenească trăiește pentru a munci înnainte de toate. și muncește maĭ bine acea societate omenească în care rolul fiecăruia'n muncă este maĭ bine determinat înnainte ca munca să fie perfect executată. Sînt casurĭ însă cind o clasă dominantă se scusează că nu muncește—și Atenieniĭ de rasă eraŭ o clasă superioară în cercul de alianțe cuprins supt numele de „Atena"—, se scusează de neactivitatea sa în domeniul munciĭ materiale prin desvoltarea unor anumite virtuțĭ saŭ prin producerea unor anumite talente. Orĭcine cunoaște însă societatea ateniană în secolul al IV-lea știe că așa ceva nu se întîlnește. Fiindcă de obiceiŭ desvoltarea virtuților și producerea talentelor se întîmpină în totdeauna a doua zi după munca cea maĭ încordată; iar, după ce trece o bucată de vreme în care munca aceasta a secat, nu se maĭ întîlnește însăși putința de a da lumiĭ exemplare de virtute saŭ de a înfățișa lumiĭ lucrărĭ splendide de artă: însăși această putință dispare.

Prin urmare în fața Ateneĭ, care decădea din ce în ce maĭ mult, nu supt raportul bogățiilor, care eraŭ, de și răŭ împărțite și răŭ întrebuințate, dar supt toate celelalte raporturĭ, de odată a răsărit figura mare de luptător, de bărbat politic, de organisator, deschizător al uneĭ ere noĭ, care era Filip. Și, atuncĭ, împotriva luĭ Filip s'a ridicat Demostene. Dar pentru Filip însușĭ era totușĭ o mulțime de lume. Dacă Filip consimția să apere Grecia, să conducă elenismul, dacă el binevoia să joace rolul tradițional de apărător al grecității față de Orient, atuncĭ Atenieniĭ în adevăr nu maĭ aveaŭ nimic de făcut. În acest domeniu al faptelor politice rolul prim era să fie îndeplinit de „vătaful" acesta militar al tuturor Grecilor care era acum Macedoneanul.

Cu toate acestea Demostene a izbutit să cîștige teren și să ridice o parte din Grecia împotrlva luĭ Filip. Se va zice: însușirile extraordinare oratorice ale omuluĭ,

care, printr'o muncă deosebită,—căcĭ legenda spune că la început era gîngav, şi aminteşte cum prin gimnastica aspră cu pietricica în gură a ajuns să stăpînească precum n'a stăpînit altul puterea superbă de expresie şi energie a limbiĭ greceştĭ. Dacă vrea cineva să considere lucrul numaĭ în ce priveşte aportul mare pe care-l represintă o personalitate, aşa este, dar, dacă el se cercetează maĭ bine, se va vedea de ce s'aŭ luptat cu îndîrjire la Cheroneia împotriva luĭ Filip atîtea miĭ de oamenĭ

Dacă venia Filip, dacă venia monarhul visat de filosofĭ şi dorit, maĭ mult decît de oamenĭ. de necesitatea lucrurilor, dacă venia dictatorul, tiranul — ca Bonaparte, cînd s'a impus Franciei la capătul Directoratuluĭ, făcînd pe toţĭ oratoriĭ să-şĭ strîngă discursurile în buzunar şi să-l aclame apoĭ şi eĭ Împărat, — de sigur că s'ar fi isprăvit cu veniturile uşor cîştigate, şi din alianţe producătoare de avantagiĭ, ale oligarhieĭ strălucite din Atena. Dacă era vorba să se păstreze sistemul luĭ Xenofont, cu aliaţiĭ aceia puricĭ de frunze, cari trebuiaŭ aduşĭ la Atena şi mîngîiaţĭ cu antenele pentru ca oraşul stăpînitor să se hrănească din laptele munciĭ lor, de sigur că nu trebuia Filip. Dar, dacă era Filip, nu se putea continuà sistemul acesta. Vulgara democraţie de paradă, de frase fără fond, de declaraţiĭ fără sinceritate, de patriotism fără devotament, în care căzuseră Atenieniĭ din secolul al IV-lea, era ameninţată cu totul prin apariţia puteriĭ macedonene. Şi de aceia s'a dat lupta de la Cheroneia. Evident că astfel de pe fruntea luptătorilor Eladeĭ rupem cîteva din frunzele coroaneĭ de laurĭ. Dar noĭ nu sîntem în situaţia în care eraŭ în vremea lor apărătoriĭ libertăţiĭ elenice presupuse împotriva presupuseĭ tiraniĭ macedonene, ci în favorabila situaţie a omuluĭ care a văzut săvîrşindu-se un proces istoric şi care-l judecă după resultatele, prielnice pentru omenire, la care a ajuns.

Şi nu va fi nimenĭ care să afirme că dispariţia libertă-

ţii elenice, aşa cum se înţelegea la Atena prin 330, în folosul puteriĭ macedonene, a fost o scădere saŭ o împiedecare pentru mersul înnainte al omenirii. Nu. Toate acele netrebnice certe, care pătaŭ cu sînge grecesc fiecare colţ al teritoriuluĭ naţional, toată acea enormitate imorală care se chiamă războiul peloponesian, toate agitaţiile următoare, cu ligĭ şi contra-ligĭ, ca în Polonia de la 1768, aŭ trebuit să înceteze la apariţia luĭ Filip. A venit jandarmul macedonean la momentul potrivit pentru a „pune la reson“ pe aceştĭ oamenĭ asemenea cu o companie talentată de actorĭ, cari, după ce şi-aŭ mîntuit represintaţia pe scenă, trec în odaia de alăturĭ ca să petreacă şi, după ce aŭ petrecut, se ieaŭ la bătaie pentru ca în sfîrşit să vie poliţia, prinzînd şi pe primul amorez şi pe bătrîna nobilă şi pe toţĭ ceĭlalţĭ spre a-ĭ duce la închisoare. Aşa s'a întîmplat cu Greciĭ. Pe scenă la început a fost admirabila representaţie, pe urmă supeul, după supeŭ scandalul şi după scandal jandarmul macedonean. Atuncĭ Filip a apărut.

Dar, prin felul cum am înfăţişat lucrurile s'a văzut cum cele două părerĭ, că Filip era Grec, şi că n'avea a face cu Grecia, cad de o potrivă. Dacă Filip n'ar fi fost Elin, dacă nu s'ar fi crezut un Elin, dacă n'ar fi vorbit greceşte, dacă n'ar fi cetit literatura grecească, dacă n'ar fi fost crescut, el şi fiul luĭ, Alexandru-cel-Mare, elevul luĭ Aristotel, în cunoştinţa literaturiĭ elenice, dacă n'ar fi dorit să cîştige un loc în panteonul eroic al poporuluĭ elin, dacă toate aceste lucrurĭ nu s'ar fi întîmplat, totuşĭ în elenism Filip ar fi avut un rol: rolul uneĭ necesităţĭ absolut elenice. El trebuia să fie şi a fost.

Veţĭ zice: cum s'a întîmplat? Pe o cale providenţială? Nu. Sînt mulţĭ oamenĭ, cari, într'o societate, sînt chemaţĭ să joace un rol; societatea însă nu simte nevoia ca în acel moment rolul să fie jucat, şi omul se duce înnainte ca orice trecător: el isprăveşte consumat de dorinţa lu-

crurilor pe care ar fi vrut să le îndeplinească şi pe care soarta nu i-a îngăduit să le facă. În casul luĭ Filip şi al luĭ Alexandru, însă omul, este, societatea îl cere, şi el îndeplineşte faptele.

Şi, atuncĭ, urmează, fără îndoială, un mare moment în istoria universală. Dar, fiindcă am vorbit de faptul că Alexandru *se simţia* Elin, vine acum cealaltă întrebare. *Era* e Grec, orĭ nu? I se zice „Macedonean", ceia ce nu înseamnă că nu putea fi Grec. Existaŭ nume locale care s'aŭ păstrat şi după ce alcătuirea maĭ veche a teritoriuluĭ elenic a fost înlăturată în folosul unuĭ popor elin unitar. Mulţĭ cred şi până astăzĭ că Macedoneniĭ aveaŭ o legătură de sînge cu Greciĭ. Eĭ zic: în Peninsula Balcanică aŭ fost Ilirĭ, Tracĭ şi Macedonenĭ, Ilirii întinzîndu-se până în Tirol, Traciĭ până la Dunăre, prin Geţĭ, cari sînt strămoşiĭ noştri, iar la Sud de Tracĭ, în apropierea ţermuluĭ Mării Egee, eraŭ Macedoneniĭ, cu cetăţile lor, Ege (Aigai), Pela etc., de maĭ tărziŭ. Aşa încît Macedoneniĭ, cari aveaŭ şi o situaţie geografică deosebită de a Tracilor, maĭ la Sud, şi de a Ilirilor, de a Tesalienilor, maĭ la Răsărit, ar fi avut în acelaşĭ timp şi un alt caracter în ce priveşte originea, fiindcă eĭ ar fi venit de la Nord şi s'ar fi suprapus Ilirilor şi Tracilor. Acum, toate acestea sînt combinaţiĭ deale filologilor şi ale etnografilor, cari-şĭ închipuie prea adese orĭ că popoarele se aşează cum se aşează cartoanele de fişe în deosebite saltare. Sînt convins că Macedoneniĭ — cum crede, de altminterĭ, astăzĭ cea maĭ mare parte din etnografĭ şi istoricĭ —, sînt Traco-Ilirĭ. Acum, Casa domnitoare din Macedonia, care începuse în timpul războaielor persice printr'un alt Alexandru, care continuase printr'un Perdikkas, amestecat şi în războiul Peloponesuluĭ, şi care după aceasta dă pe doĭ Amyntas şi pe urmă pe Filip şi Alexandru acesta al nostru, aşa de mare încît nimănuia i-an trecut uprin minte să-ĭ zică

Alexandru al III-lea, dinastia aceasta pretinde a fi greacă fiindcă era de la Argos. Acesta însă e un subterfugiu al eĭ, pentru ca să fie admisă la ceremoniile de solidaritate elenică, ca să poată figurà la jocurĭ, ca să poată consulta oracolul, ca să poată întrebuinţa legăturile cu Grecia, ca să poată căpăta dominaţia asupra eĭ. Pentru motivele acestea decĭ dinastia din Pela se înfăţişa la fiecare moment ca fiind de origine elenică. De altminterĭ, toate dinastiile pretind că sînt de altă origine decît cea adevărată, cînd e vorba să-şĭ menajeze vre-un interes.

Noĭ putem însă zice, în adevăr şi foarte lămurit, că şi poporul macedonean şi dinastia domnitoare eraŭ de origine tracă, saŭ maĭ bine, traco-ilirică. Alexandru-cel-Mare ni e înfăţişat pe monedele sale printr'o figură care nu este propriu-vorbind un portret, toţĭ regiĭ pe monede, căutînd să semene cît se poate maĭ mult cu zeiĭ; şi el a fost studiat cu atenţie: un profan chiar poate constata că este fără îndoială un tip deosebit de tipul grecesc, cum toată manifestarea luĭ este cu totul alta decît manifestarea obişnuită a unuĭ Grec, avînd o altă psihologie, care porneşte din alte adîncĭ rosturĭ de rasă. Şi trebuie să ni amintim nu numaĭ de Filip, dar şi de mama luĭ Alexandru-cel-Mare, de Olimpiada, care a dat şi ea anumite elemente de rasă ce aŭ contribuit la alcătuirea personalităţiĭ erouluĭ macedonean; ba chiar de obiceiŭ se admite că el n'avea temperamentul tatăluĭ săŭ, un fel de Ludovic al XI-lea, om chibzuit, socotit, căutînd să profite de orĭce împrejurare, mincinos, fără mustrare de cuget şi înşelător spre cea maĭ mare mulţămire a luĭ, pentru iubirea de artă. pe cînd la Alexandru-cel-Mare găsim de la început concepţiĭ extraordinare, perspective fără sfîrşit. În sufletul luĭ este o pornire de energie incomensurabilă, nebiruită, şi setea aceasta, care deosebeşte fără îndoială naturile superioare, setea de a căuta până la moarte — a murit tînăr, dar, să fi trăit până la 70 de anĭ, ar fi făcut acelaşĭ lucru —,

a căutat ceva de biruit, poate fi cuprinsă într'un teren sănătos saŭ într'un teren nesănătos. La Alexandru-cel-Mare însă, aventura a fost îndrumată pe căĭ bune.

Odată ştiute aceste lucrurĭ, dăm cuvîntul, pentru un moment, biografieĭ.

Filip, biruitor la Cheroneia, delegat permanent al amficţioniilor elenice, represintantul războinic fără termin al grecităţiĭ luptătoare,—căcĭ aceasta este situaţia căpătată de el după biruinţă, — moare lăsînd foarte tînăr pe Alexandru, care întrebuinţează ceĭ d'intăiŭ anĭ din stăpînirea luĭ pentru a-şĭ consolida basa balcanică. Atuncĭ începe el o serie de expediţiĭ în regiunile de către Dunăre, unde a avut lupte şi cu uniĭ regĭ sciţĭ şi, în acelaşĭ timp, cu Geţiĭ dunărenĭ. A trecut şi prin părţile Ialomiţeĭ, şi este de sigur unul din momentele cele maĭ interesante şi pentru istoria noastră această expediţie a luĭ Alexandru la noĭ. Şi el nu venia între străinĭ: Trac de sînge, apărea în mijlocul altor Tracĭ curaţĭ, barbarĭ.

Odată ce şi-a consolidat astfel basa balcanică şi a fost sigur de Dunăre, iar, peste dînsa, de Sciţĭ, odată ce, prin vechea legătură cu Tesalieniĭ, cu Molosiĭ, cu deosebite popoare din regiunile Epiruluĭ, a fost sigur şi de laturea adriatică a Peninsuleĭ Balcanice, el trebuia să controleze situaţia sa în Grecia. Dispunea de Atena, de înfrînta de la Cheroneia, — doar de Sparta n'a fost sigur. Aceasta s'a unit chiar cu Perşiĭ împotriva luĭ, şi regele Agis Lacedemonianul a trebuit să întîlnească pe Macedonenĭ în calea luĭ, pentru ca să fie dus cu sila în comunitatea elenică de care voise să se desfacă. Odată ce însă lucrurile acestea eraŭ pe deplin asigurate, Alexandru s'a gîndit la campania contra Perşilor.

Ce rost are, acum, această campanie? Ni-am pune întăiŭ o întrebare: Oare în Grecia, cînd un rege macedo-

nean a reluat supt formă de revanşă elenică războiul care de multă vreme încetase între Occidentul elenic şi între Orientul asiatic al Perşilor, nu s'a produs un sentiment de adîncă jignire? Oare n'ar fi vrut Grecii ca în fruntea acesteĭ expediţiĭ de revanşă să apară altcineva decît un individ străin, fiul unuĭ învingător care făcuse Grecieĭ răni ce nu eraŭ încă pe deplin închise, un tînăr fără trecut, fără garanţiĭ, fără nimic din ceia ce sileşte o naţie să aibă încredere într'un om? Nu li se părea curios faptul că, în loc ca oştile libertăţiĭ, elenice să alerge pentru a răsbuna lovitura dată odinioară de Asia prin Perşĭ, Grecieĭ, un tînăr încrezut venia, aducînd tradiţia barbară după el şi expunînd poate soarta întregiĭ Peninsule Balcanice şi, prin urmare, a grecităţiĭ, la cine ştie ce răsplătire din partea Perşilor?

La această întrebare se poate răspunde foarte uşor. Grecia era foarte de multă vreme deprinsă să vadă rolul de luptător cu limbă greacă, cu cultura greacă, cu ideile greceştĭ, luat de barbarĭ maĭ mult saŭ maĭ puţin elenisaţĭ. De obiceiŭ, aşa cum se întăţişează lucrurile, s'ar crede că Grecii până la Filip nu maĭ văzuseră tiranĭ şi de aceia s'aŭ speriat la apariţia acestuia, iar Demostene a exprimat această spaimă în faimoasele luĭ discursurĭ. Dar de tiranĭ era plin tot mediul în care trăiaŭ Eliniĭ! Sudul Italieĭ şi Sicilia aŭ avut tiraniĭ lor, „regiĭ“ lor. De asemenea regĭ era plină Tesalia, Epirul. Să se gîndească cineva şi la acel tărziŭ rege epirot care a fost Pir, cu proverbialele luĭ victoriĭ. Şi fuseseră regĭ şi pe coasta Tracieĭ, pe lîngă puternica regalitate macedoneană întreţesută în viaţa Grecieĭ încă de la Marathon. Pe coasta Asieĭ Micĭ, frumoase statuĭ din veacul al IV-lea înfăţişează pe Mausol al Carilor, care alcătuise un regat întru toate asămănător cu acel de odinioară al luĭ Cresus şi al celorlalţĭ regĭ din interior. Şi Mausol era tot aşa de onorat de către Grecĭ cum eraŭ şi regiĭ macedonenĭ, regiĭ te-

salienĭ, etc. În insule, iarăşĭ, regimul tiranieĭ continuà. Doar, în epoca de după războiul Peloponesuluĭ, una din cele maĭ interesante figurĭ politice ale poporuluĭ grec, Evagoras, a fost tiran al mariĭ insule Cipru. Prin urmare nu era de loc extraordinar să se vadă o misiune elenică îndeplinită printr'un asemenea barbar, care însă el însuşĭ, cu toţĭ înnaintaşiĭ săĭ, protestaŭ că sînt de cea maĭ pură descendenţă elenică.

Oare pentru Răsăritenĭ, supuşĭ Perşilor, ca ultimĭ represintanţĭ aĭ imperialismuluĭ asiatic, n'a fost ceva extraordinar apariţia aceasta? Nu li s'a întîmplat lor ceia ce li s'a întîmplat în secolul al XVI-lea, cînd s'a descoperit Mexicul şi Perù, nenorociţilor de Indienĭ (Pieile Roşiĭ), cînd apărură în calea lor oamenĭ suiţĭ pe nişte animale necunoscute de eĭ şi întrebuinţînd fulgerul distrugător al unor arme minunate? Nu s'aŭ întîmplat adecă lucrurile acelea pe care le cetim în „Alexandrie“, cunoscuta carte populară care nu este altceva decît povestea luĭ Alexandru-cel-Mare trecută prin deosebite grade de falsificare în sens fabulos, pentru plăcerea mulţimilor cu imaginaţia aprinsă? Nu. Cu Greciĭ toată lumea orientală era deprinsă, o ştim d'innainte. Dar ceia ce trebuie să spunem acum, este altceva: nu numaĭ că eraŭ deprinşĭ cu Greciĭ în calitate de negustorĭ, în calitate de meşterĭ, în calitate de intelectualĭ, în calitate de cercetătorĭ filosoficĭ, căutînd să exploreze basmele Orientuluĭ, secretele religiilor asiatice, nu numaĭ că eraŭ deprinşĭ cu Greciĭ ca navigatorĭ, ca medicĭ, dar eraŭ deprinşĭ şi cu Greciĭ ca luptătorĭ.

Căcĭ iată ce se vede înnainte de Alexandru-cel-Mare: Egiptul a scăpat de supt stăpînirea persană prin două răscoale, dintre care cea d'intăiŭ n'a biruit, iar cealaltă a izbutit să stabilească o nouă dinastie, care însă nu durează multă vreme. Şi de la cine pleacă toate mişcările acestea, care se fac în numele Egiptuluĭ, cu forţe egiptene şi cu eroĭ egiptenĭ? De la Grecĭ. Ificrate, Chabrias sînt şefĭ mer-

cenarĭ, cari acolo, în Egipt, ridică dinastiĭ pentru a le apăra împotriva Perşilor, şi tot eĭ le îngroapă, pentru ca, a doua zi, să ridice altă dinastie. Vre-o zece conducătorĭ de oaste grecĭ aŭ purtat, după interesele lor provisoriĭ, întreaga istorie a Egiptuluĭ, după ce această ţară s'a ridicat împotriva dominaţieĭ persane. Noĭ sîntem prea mult obişnuiţĭ să punem lucrurile care se petrec pe un pămînt în sama raseĭ care în timpurile cele maĭ vechĭ a stăpînit pămîntul acela. Trebuie să ne deprindem însă a face altfel: a socoti ceia ce se petrece pe un pămînt, nu numaĭ în legătură cu tradiţia pămîntuluĭ aceluia, ci şi cu activitatea umană ce se desvoltă acolo. Şi, dacă pe pămîntul egiptean activitatea este grecească în această vreme, vom spune că Egiptul a produs înnainte de Alexandru-cel-Mare un lung şi interesant capitol aventuros de istorie militară elenică.

Tot aşa era şi în Persia. După moartea luĭ Xerxe, la 472, Persia, timp de aproape un secol a fost necontenit frămîntată cu neastîmpăr grecesc, înviată de ambiţiĭ greceştĭ şi ilustrată prin vitejia grecească. Regatul persan nu însemna o monarhie cum este monarhia de astăzĭ: unitară, supusă pretutindenĭ unuĭ sistem de aplicaţie generală. Atuncĭ nu era aşa. Monarhiile orientale înseamnă subordonarea provinciilor, rămase supt toate raporturile autonome şi individualisate, subordonare din care ieşe în mijlocul acestor provinciĭ un noŭ centru. Perşiĭ nu înseamnă un popor, Perşiĭ nu înseamnă o stăpînire nouă, ci o ceată militară, o dinastie, înseamnă un noŭ oraş sfînt, o nouă Capitală, un număr oarecare de guvernatorĭ de provincie, cari înlocuiesc pe guvernatoriĭ de provinciĭ asirienĭ.

De şi monarhia aceasta persană era aşa, a trebuit totuşĭ ca în vinele eĭ să se infuseze o energie nouă. Popoarele se uzează ca orice pe lume, şi toate popoarele asiatice fuseseră usate, începînd cu Babilonieniĭ şi

sfîrşind cu Perşii. Atuncĭ s'a luat în ajutor rasa grecească; toate părţile de către Siria, de către Asia Mică aŭ fost continuŭ invadate de Grecĭ; dar nu numaĭ supt raportul cel vechiŭ, ci şi supt raportul cel noŭ pe care l-am constatat în Egipt. Greciĭ aventurierĭ aŭ fost satrapĭ de provinciĭ, eĭ aŭ fost conducătorĭ de trupe. Cînd s'aŭ luptat doĭ regĭ după Darîŭ al II-lea, Artaxerxe şi Cir cel Tînăr, de o parte şi de alta, în afară de trupele de strînsură ale satrapilor şi în afară de garda regilor, luptaŭ mercenarĭ grecĭ. Şi Chabrias s'a bătut aicĭ. Cînd regele Egiptuluĭ a vrut să cucerească Siria, el a pătruns în provincie tot cu Greciĭ. Şi cine l-a izgonit din Siria? Alţĭ Grecĭ, în serviciul regeluĭ Perşilor. Avem maĭ ales exemplul luĭ Xenofont cu ceĭ 10.000, care ar fi putut birui cu Cir cel Tînăr; dacă acesta nu ar fi murit în mijlocul victorieĭ sale, mediocrul scriitor din Atena ar fi fost în stare să facă el un rege în Asia şi să stea alăturĭ de dînsul, apărîndu-l întocmaĭ cum Turciĭ de maĭ tărziŭ apăraŭ pe califul din Bagdad.

Şi, în sfîrşit, iată un alt cas: Agesilaŭ, regele Sparteĭ, toată viaţa luĭ şi-a întrebuinţat-o ca să facă pe condotierul în străinătate. S'a luptat în Egipt, în Asia. Regalitatea de acasă nu-l atrăgea de loc. Era un fel de Carol al XII-lea, cu deosebirea că între Carol al XII-lea şi Suedia luĭ era o legătură maĭ strînsă decît legătura dintre Agesilaŭ şi Lacedemona şi că Suedia luĭ Carol înfăţişa o basă maĭ solidă şi maĭ esenţială decît orăşelul peloponesian, decăzut şi degradat şi el, care era Sparta, faţă de politica de aventurier şi cuceritor în străinătate a luĭ Agesilaŭ.

Şi, cînd ştim toate acestea, evident că Alexandru nu ni apare detaşat, atîrnat între cer şi pămînt, fără nicio fixitate, ca un fel de cometă, cum este înfăţişat după datinele cele vechĭ. În sistemul acestălalt, el e numaĭ desăvîrşirea

într'o formă personală superioară și simpatică a unuĭ tip care se găsește cu zecile de exemplare și înnainte de dînsul. Un lucru este noŭ la Alexandru, și anume lucrul că el a îndrăznit ce nu îndrăzniseră ceĭlalțĭ. Ceĭlalțĭ represintaŭ neastîmpărul individual pe lîngă o pornire generală care cuprindea pe toțĭ acești Apuseni grecĭ și-ĭ arunca asupra Orientuluĭ. El însă, fiind ceia ce era încă de acasă, dispunînd de o mare armată, crescut de cel d'intăiŭ dintre cugetătoriĭ grecĭ, a avut îndrăzneala de a cuprinde într'însul idealul grecesc așa cum se desvoltase în curs de maĭ multe secole pe basa legendelor războiuluĭ Troiĭ. Maĭ târziŭ toțĭ, până la Napoleon I-iŭ, trecînd prin Mohammed al II-lea, aŭ imitat pe Alexandru-cel-Mare, cum Alexandru el însușĭ avuse ca model pe Ahile.

Să se observe și cum îșĭ formează el generaliĭ cari n'ar fi fost atît de siguri de sine și n'ar fi gîndit să creeze regate autonome, dacă nu i-ar fi crescut marele lor tovarăș în această atmosferă. Cum Ahile nu apare singur, ci încunjurat de un șir întreg de eroĭ, tot așa și Alexandru i-a înțeles pe aceia ca pe niște tovarășĭ de eroism aĭ luĭ, și eĭ s'aŭ simțit bine în rolurile pe care Alexandru înțelegea să li le impuie S'a dat astfel o strălucită, o inimitabilă represintație militară pe basa Eladeĭ tradiționale: s'a prefăcut poema epică într'o piesă de teatru, care s'a dat în vederea omeniriĭ întregĭ în curs de zece anĭ, întrebuințînd pe toțĭ oameniĭ în stare să poarte armele, de la un capăt la altul al lumiĭ, nu numaĭ pentru ceĭ de față, dar și pentru a se pomeni în toate timpurile.

Acesta este elementul noŭ pe care-l introduce Alexandru-cel-Mare.

Cum s'a desvoltat cucerirea, nu poate întra în cadrul acesteĭ expuneri de ideĭ. Luptele de la Granic, de la Issus, de la Arbela și Gaugamela daŭ Persia luĭ Alexandru. Dar, precum, înnainte de a pleca împotriva Per-

şilor, el îşĭ făcuse o bază europeană în Peninsula Balcanică, înnainte de a doua lovitură dată luĭ Darìŭ Codoman el şi-a creat o bază asiatică, prin stăpînirea Sirieĭ şi a Egiptuluĭ. Şi, atuncĭ, sprijinit, pe de o parte, pe Babilonia, care-ĭ aparţinea, şi, pe de altă parte, pe valea Niluluĭ, care ajunsese şi ea în stăpînirea luĭ, el strînge din două părţĭ monarhia persană, pe care o zugrumă astfel, pentru ca, pe urmă, în ultimele luĭ campaniĭ, să continue, atingînd valea Indusuluĭ, posesiune a regeluĭ Poros („Por Împărat" din „Alexandrie").

Şi, după ce a cucerit, ce a făcut Alexandru-cel-Mare? De obiceiŭ se zice: Cuceritorul a întemeiat un Stat noŭ, a pus temeliile oraşuluĭ Alexandria, ale altor oraşe care-ĭ pomenesc numele (ca Alexandreta); el a introdus elenismul în Orient, care, de fapt, venise înnainte de Alexandru-cel-Mare. Nimenĭ nu contestă că prestigiul cuceririlor luĭ şi stăpînirea luĭ reală, - încă maĭ mult regimul urmaşilor săĭ—aŭ contribuit esenţial la aceasta. Dar nu este de ajuns să pătrundă cineva într'o ţară străină cu cîteva zecĭ de miĭ de oamenĭ, pentru ca pe urmă pe acest teritoriu să se petreacă şi o transplantare de civilisaţie. Dacă Alexandru singur ar fi adus elenismul în Orient, resultatul ar fi fost că, a doua zi după moartea luĭ, s'ar fi ridicat Orientul întreg şi ar fi înlăturat cu indignare cea din urmă rămăşiţă, fie şi de cultură folositoare, care ar fi amintit timpurile de umilinţă şi de restrişte. Dar Orientul trăia aşa de mult din elenism, elenismul şi-l însuşise în atîtea chipurĭ şi aşa de adînc, încît nu creator al elenismuluĭ în Orient este Alexandru, ci cucerirea luĭ încunună, într'o formă trecătoare, ca orĭce cucerire, o desvoltare economică şi culturală veche de cel puţin două secole.

El însuşĭ nu s'a simţit cuceritor elenic, nu s'a simţit Macedonean, nu s'a maĭ simţit *al luĭ*. L'ar fi jignit cine i-ar fi spus că este ceia ce era în realitate. Ar fi socotit că-l despreţuieşte, nevroind să-l adopte, lumea în mij-

locul căreia se strămutase El a cerut să fie privit conform cu tradiţia vechilor monarhiĭ. S'a dus la Persepolis, s'a dus la Susa, a luat pe fata luĭ Darìŭ Codoman, acela pe care-l învinsese şi a căruĭ moarte indirect o provocase. Şi această căsătorie era, nu urmarea cuceririĭ. nu ultima consecinţă a eĭ, ci era cel d'intăiŭ pas către *asimilare*. Alexandru simţia nevoia, nu să arăte triumful luĭ faţă de această societate, ci să dovedească în forma aceasta de stabilire a uneĭ legăturĭ de familie, dorinţa-ĭ de a se identifica şi el cu ultima formă de monarhie universală, pe care venia nu s'o zdrobească, ci s'o continue. Şi de aceia în Egipt el se înfăţişează pe monede ca zeŭ şi lasă a fi salutat de preoţĭ ca Iupiter Amon; de aceia poartă în vechea capitală babiloniană şi persană costumul pe care-l purtaŭ odinioară regiĭ babilonienĭ, sirienĭ, mezĭ şi perşĭ, precum regiĭ germanĭ din evul mediu, cînd veniaŭ la Roma, părăsiaŭ strîmta lor haină de războiŭ, pătată de sînge, pentru platoşa şi coiful şi hlamida luĭ Octavian August, fiindcă aceasta însemna să fie cît se poate maĭ mult imperialĭ, prin urmare cît se poate maĭ mult legitimĭ. Tot aşa înţelegea să fie şi Alexandru-cel-Mare.

Şi aceasta se observă şi la urmaşiĭ luĭ. Împărăţia s'a sfărîmat cînd a murit el. Lăsase un frate, care era socotit aproape imbecil şi, pe lîngă el, un fiŭ postum şi un fiŭ nelegitim, pe care-l botezase Herakles. N'a dominat niciunul din eĭ, iar acel frate al luĭ a avut rost numaĭ o bucată de vreme. Pe urmă monarhia s'a împărţit, cu toate încercările de a păstra unitatea, ale unuĭ Antipater, unuĭ Casandru, unuĭ Polysperchon În Tracia s'a aşezat un rege noŭ, Lisimah, care a purtat cunoscutul războiŭ cu Geţiĭ luĭ Dromihete; baniĭ luĭ circulaŭ şi pe la noĭ, monedele Dacilor nefiind decît contrafacerĭ grosolane ale monedelor luĭ Lisimah. În regiunile Sirieĭ, s'a întemeiat un Stat noŭ de Seleuc, Statul Seleucizilor, membriĭ dinastieĭ purtînd de obiceiŭ numele de Antioh şi Capitala

fiind Antiohia. Iar în Egipt s'a întemeiat prin Ptolemeŭ, unul din generaliĭ luĭ Alexandru, dinastia Ptolemeilor. Între aceştia toţĭ, aŭ fost nesfîrşite lupte, care aŭ durat multă vreme, însîngerînd toate colţurile Asieĭ; Ptolemeiĭ voiaŭ să cucerească Siria, Seleuciziĭ să aibă Egiptul şi Tracia, ceĭ de la Sud căutînd să ajungă la malul Mării Negre, ceĭ de la Marea Neagră voind să pătrundă până în regiunile Sirieĭ. Întocmaĭ precum, cînd se tulbură apele imense ale Oceanuluĭ de furtună, printr'un ritm al lor, care nu maĭ este dominat de acţiunea directă a furtuniĭ, ele îşĭ caută încă multă vreme echilibrul normal.

Pe noĭ însă, cari nu urmărim cuceririle de provinciĭ şi nu sîntem lacomĭ de anecdote istorice, ne interesează *un* lucru. Toţĭ regiĭ aceştia aŭ căutat să se aclimatiseze perfect în ţerile lor. Fiecare a fost o contrafacere saŭ de rege persan, saŭ de Faraon egiptean, în locul unde soarta îl aşezase. În Egipt se observă, astfel, datina de a se lua în căsătorie între dînşiĭ, după obiceiul egiptean, fratele cu sora, lucru odios din punctul de vedere grecesc, dar din punctul de vedere egiptean natural. Prin călcarea unor sentimente aşa de fireştĭ se vede încă maĭ bine cît de mult încetaseră Ptolemeiĭ de a fi Grecĭ, Macedoneni, oamenĭ aĭ pămîntuluĭ lor, aĭ culturiĭ lor morale, şi cît de mult se făcuseră oamenĭ aĭ pămîntuluĭ celuĭ noŭ. În Siria unul din Seleuciziĭ îşĭ zicea Antipater Zeul, Theos: primia astfel în porecla luĭ chiar acea deificare particulară mo narhiilor asiatice.

Şi Ptolemeiĭ şi Seleuciziĭ şi stăpînitoriĭ din regiunile europene aŭ păstrat, prin urmare, cu toţiĭ noua tradiţie de imperialism asiatic, de monarhie universală, pe care Alexandru-cel-Mare n'a creat-o, ci a moştenit-o, el cel din urmă, aducînd capitalul culturiĭ greceştĭ ca aport personal la lungul şir de culturĭ asiatice care începuseră încă din vechile vremurĭ ale Babilonieĭ.

VIII.

Ivirea şi consolidarea Romeĭ.

N'am intenţia de a povesti anecdotele care formează de obiceiŭ istoria Romeĭ. Aicĭ se urmăreşte un singur scop: să se indice diferitele civilisaţiĭ, să se pună în legătură, arătîndu-se cum fiecare din aceste civilisaţiĭ poate servi de basă unuĭ imperiu cu tendinţe universale, înviind o formă unitară, care, represintată de un alt popor şi hrănită de o altă civilisaţie, îmbătrînise acum. A căuta, întăiŭ, originalitatea poporuluĭ roman şi, al doilea, a vedea întru cît acest popor roman,—atît de original numaĭ cît a fost de fapt,— a satisfăcut nevoia pe care o simţia omenirea de a trăi în forme maĭ largĭ decît ale unuĭ singur popor, — acesta este rostul scurteĭ noastre expunerĭ.

Vom merge deocamdată până la Imperiu. De la început, trebuie stabilit însă un lucru: Imperiul Roman în sensul acesta nu însemnează un Imperiu ca formă, un Imperiu cu Împărat. Aŭ fost Împăraţĭ romanĭ de la o bucată de vreme în Impărăţia romană, dar aceasta nu înseamnă că poate să iea cineva pe aceştĭ Împăraţĭ în sensul în care se iea un Împărat din timpurile noastre, strîns legat de o dinastie şi, dacă nu creat de voinţa naţională, cel puţin susţinut în anumite manifestărĭ ale sale de

BIBLIOTECA - MUNICIPIULUI - BUCUREȘTI

această voință națională. Și nicĭ nu trebuie să înțeleagă cineva pe Împărațiĭ romanĭ ca pe regiĭ babilonienĭ, asirienĭ și egiptenĭ, saŭ chiar și ca pe Alexandru-cel-Mare, cari, aceștia, de și îșĭ zic „regĭ“, sînt cu toate acestea Împărațĭ. Pentru acea epocă principatul nu e un grad, regatul al doilea, Imperiul al treilea. Concepția de principe, de rege și de Împărat odinioară eraŭ tot una. Dar la Roma, cînd stătea acum un Împărat, rămăsese totușĭ și republica romană. Căcĭ Împăratul nu înseamnă alt ceva decît republica romană, ci concentrarea într'o singură persoană a tuturor puterilor aceleĭ republice.

Este, de sigur, o deosebire foarte mare, dar ea consistă însă numaĭ în adunarea la un loc, într'un singur individ, a puterilor care eraŭ împărțite la maĭ mulțĭ înnainte de aceasta; dar o deosebire în ce privește esența acesteĭ puterĭ, caracterul acesteĭ autorităților, nu a existat. Toate normele și toate principiile republiceĭ romane, ale Statuluĭ roman din vremurile maĭ vechĭ se păstrează și pe vremea Împăraților. Împăratul roman era „princeps“ și puterea Împărătească se chema la Roma „principatus“; iar, în ceia ce privește legătura dintre rege și Împărat, ceia ce se numia Împărat la Roma, *în Orient numaĭ se chema „basileus“* (βασιλεύς), nume care se dădea și regeluĭ Perșilor, și acelora aĭ Asirienilor, Babilonienilor și Egiptenilor. Cînd zicem totușĭ că acest capitol va merge până la Imperiul roman, chiar dacă ne oprim în momentul cînd Cesar moare, aceasta nu înseamnă că sîntem înșelațĭ de forme. Cînd zicem: Imperiu roman, înțelegem totușĭ misiunea imperială pe care și-o iea societatea romană întreagă, indiferent de forma acesteĭ societățĭ. Doar nicĭ Statele Unite de astăzĭ nu aŭ un Împărat ci un președinte, care nu este numaĭ la dispoziția alegătorilor săĭ și a „factorilor răspunzătorĭ“, cum se zice, ci a întregiĭ iresponsabilităților a vulguluĭ, cu toate interesele luĭ schimbătoare. și totușĭ misiunea pe care America de Nord o îndeplinește în lume este o misiune

imperialistă. Îndată ce o societate îşĭ simte în sine puterea şi chemarea de a strînge, supt un raport saŭ supt altul, viaţa omenirii întregĭ supt numele saŭ supt conducerea sa, atuncĭ se produce imperialismul.

Republica romană, însemna, în şablonul obişnuit, întăiŭ şirul regilor: Numa Pompiliu, Tullus Hostilius, Ancus Martius, Servius Tullius, Tarquiniĭ, fără să maĭ vorbim de Romul şi de Rem şi de săritura peste şanţ şi de omorîrea luĭ Remus şi de răpirea Sabinelor. Apoĭ ar veni purtările cele proaste ale „superbuluĭ“ Tarquiniu şi răscoala societăţiĭ romane, însufleţită, evident, de un sentiment de libertate filosofică, în vremurile acelea aşa de depărtate, şi, pe urmă, după jertfirea acestuĭ Tarquiniu, începerea regimuluĭ consular: decemviriĭ, legea celor douăsprezece table. Iată apoĭ, după grele lupte de viaţă şi de întindere, certele interioare: Marius de o parte, Sulla de altă parte — într'un colţişor cîte un Catilina, care încearcă să tulbure desvoltarea normală a republiceĭ romane. Ascultăm discursurile luĭ Cicerone, în lupta luĭ contra aceluia care vrea să întemeieze un „principat“. Deplîngem moartea luĭ ca martir al libertăţiĭ şi privim cu revoltă actul împungeriĭ cu acul, de o femeie, a limbiĭ care a spus cuvintele de ură şi aţîţare. Ne mişcă acum lupta dintre Pompeiŭ, Crassus şi Cesar, pănă ce la urmă Cesar singur ajunge stăpîn al Romeĭ. Dar libertatea romană se indignează în contra acestuĭ usurpator, şi, de oare ce fusese odinioară un Brutus care scăpase Roma de tirania regilor, iată că va fi un alt Brutus, care, deşi fiŭ adoptiv a luĭ Cesar, se va ridica împotriva aceluia care căuta să zugrume libertatea Romeĭ. Se face o conspiraţie, la Idele luĭ Marte din anul 44: Cesar apare în Senat; conjuraţiĭ se aruncă asupra luĭ, îl lovesc cu pumnalele, iar el îşĭ acopere capul ca să moară după toate regulele eutanasieĭ. Şi, după aceasta, prin luptele dintre Octavian şi Antoniu, se ajunge la „Imperiul“ roman.

E o poveste așa de clară, încît orĭce copil o înțelege. și maĭ ales o poveste așa de simplă, încît nu poate să satisfacă decît mintea unuĭ copil, ceia ce n'a împiedecat ca oamenĭ iluștri să înfățișeze și eĭ în felul acesta trecutul Romeĭ. Cu cît folos pentru știință, o arată cercetările de acum, care dărîmă cea maĭ mare parte din eșafodagiu, iar cu cît folos pentru morala publică, pentru sentimentul de viață cetățenească, de datorie a fiecăruia față de societatea politică în care trăiește, ni putem da sama foarte ușor, cînd, pe de o parte, ni amintim că regiĭ ceĭ vechĭ înfățișează, atuncĭ cînd nu este cîte o Egerie care să li spuie ce trebuie să facă, — nimfă saŭ soție —, o serie întreagă de destrăbălărĭ și de crime. Pe urmă, în republică, nu se vede altceva, în mijlocul luptei și a doua zi după victorie, decît un consul pîndind pe alt consul, un magistrat combătînd pe alt magistrat, plebeiĭ ridicațĭ împotriva patricienilor și dorind a-ĭ înlocui, supt pretext de asimilare, iar patricieniĭ, strînșĭ într'un colț, și totușĭ îndărătnicindu-se, hotărîțĭ, să nu părăsească terenul: spectacol de rivalitățĭ de clase, de funcțiĭ, de familiĭ. Este fără îndoială un foarte bun material pentru exercițiile retorice, dar de aicĭ resultă un lucru: că o societate necontenit sfîșiată între sine, o societate în care fiece clasă, fiece partid, fiece familie, fiece individ îșĭ poate face aproape toate chefurile, că o societate de felul acesta este totușĭ în stare să întemeieze cel maĭ puternic Stat și pe basa acestuĭ Stat să domine lumea.

Astăzĭ nu se maĭ văd lucrurile așa. După ce am înfățișat, poate pe alocurĭ caricatural, acest fel de a se presinta istoria Romeĭ, să ni se dea voie să o înfățișăm maĭ puțin anecdotic, maĭ puțin episodic, maĭ puțin individual în afară de cadrele obișnuite, care dispar încetul cu încetul, să o înfățișăm așa cum a fost, în maiestoasa eĭ modestie solidă, în loc să o înfățișăm în pompoasa eĭ trufie goală.

Întăiŭ, în ceia ce privește originea, în regiunile Tibrului, din vechĭ timpurĭ era „cetatea“ Romeĭ. Dar o judecă foarte greșit cine-și închipuie că de aicĭ a plecat de la sine, prin virtuțile particulare ale unuĭ popor, lucrurĭ care să nu se fi întîmpinat până atuncĭ în ordinea politică. Nu, Roma înseamnă numaĭ un amestec particular între influențe care aŭ plecat din deosebite regiunĭ. Prin urmare, în loc să începem cu anul 753, — uniĭ încep și maĭ de departe, cu Eneas Grecul, care a venit de la Troia condus de Venus, pentru a trece la regele Latinus și la Alba-Longa — să căutăm cam ce influențe, venind din ce părți și producîndu-se în ce fel, se exercită asupra Italieĭ.

Se va întîlni întăiŭ, neapărat, o influență feniciană, care pleacă de pe întregul mal nordic al Africeĭ, unde, pe lîngă Cartaginea, „Cetate Nouă“, era un oraș maĭ vechiŭ decît dînsa, Utica, apoĭ un grup de treĭ localităţĭ, a căror amintire se păstrează și astăzĭ în numele Tripolitanieĭ („teritoriul celor treĭ orașe“), Leptis, Oea și Sabrata, vecine cu Cirena și Barca, cetăţĭ grecești, și, lîngă Cartaginea, Hippo Zaritos (Bizerta). Hadrumetul, Sozusa (Suze). Acesta este cel maĭ vechiŭ strat de civilisație, care a trebuit să se întindă cel puțin asupra Sicilieĭ vecine, dar influența luĭ era așa de puternică — după cum am maĭ văzut, ea a ajuns până la Strîmtorile luĭ Hercule,—încît trebuia neapărat să cuprindă și Sardinia și Corsica, dintre care cea d'intăiŭ, în ce privește comerțul, avea o maĭ mare importanță decît însăși Sicilia, prin faptul că aicĭ curenţiĭ sînt maĭ favorabilĭ pentru a ajunge cineva pe coasta nordică a Africeĭ. A fost decĭ un moment cînd coasta de Apus a Sicilieĭ măcar era dominată de spiritul fenician.

Nu vom merge maĭ departe, încercînd să vedem întru cît o influență feniciană a putut să atingă însăși Italia, în interiorul eĭ, dar înțelege orĭcine că nu era

numaĭ decît necesar ca între Cartaginea și Italia să fi existat o legătură directă, ci ajungea ca această mare provincie feniciană din Africa să influențeze Sicilia orĭ Sardinia, pentru ca prin aceasta să se întindă anumite fenomene de cultură.

A doua influență care s'a exercitat asupra Italieĭ este atotputernica influență grecească, maĭ nouă decît cea feniciană. Cea din urmă se poate zice că pleacă încă înainte de anul 1000 înnainte de Hristos; influența grecească nu datează decît de prin aniĭ 600-500. La colonisarea insulelor de lîngă Italia, precum și la colonisarea diferitelor puncte de term ale peninsuleĭ, se observă o influență grecească extraordinar de puternică. Nu *un* oraș din Grecia, dar o sumedenie de orașe greceștĭ și-aŭ trimes coloniștiĭ lor în aceste regiunĭ, și, odată ocupat un punct, punctul acela, colonie față de metropola grecească, devine el însușĭ metropolă pentru altă colonie care se organisează maĭ departe pe coaste. Avem astfel o întreagă viață orășenească ce se desvoltă printr'o serie întreagă de transmisiunĭ. Cu sistemul acesta de colonisare grecesc, orĭce oraș viŭ trebuia să se reproducă, întocmaĭ cum se face reproducția celulelor în corpul ființelor viĭ, aducînd neapărat o organisare cetățenească ce-ĭ corespundea.

Întăiŭ, prin anul 765, din Corint aŭ plecat aceĭ coloniștĭ cari aŭ întemeiat Siracusa, care maĭ tărziŭ a dat tiraniĭ aceia cu caracter regal, importanțĭ și în războiul peloponesiac, — Atena fiind atrasă, într'un anume moment, să facă o expediție siciliană, — dar și prin faptul că problema siciliană este aceia care a provocat războiul dintre Cartaginea și Roma.

De la Siracusa aŭ plecat influențe care aŭ mers așa de departe, încît Ancona, pe malul răsăritean al Italieĭ, este în legătură și de origine cu Siracusa și cu Corintul. De alminterĭ, Corintul însușĭ maĭ avea un punct de sprijin

în părțile acestea, căcĭ insula Corfù, Kerkyra pentru Grecĭ și Romanĭ, avînd drept centru orașul cu același nume, este o colonie corintiană. Către anul 600 începe apoĭ întinderea foceiană, de pe coasta Asieĭ Micĭ: de acolo aŭ plecat și întemeietoriĭ Marsilieĭ și a unuĭ șir întreg de orașe pe coasta galică. Din Chalkis, în insula Negroponte de azĭ, vechea Eubee, aŭ plecat coloniștiĭ cari întemeiază Cume (Kyme), Messana, Regium, Naxos, Leontini și acea Partenope, care a produs apoĭ orașul noŭ Neapole. Megara crează orașul Selinunt, care există și pănă astăzĭ. Chiar și depărtatul Rodos întemeiază cetatea Acragas (Agrigent). Spartaniĭ fundară, cu Peloponesienĭ, o colonie în Tarent. Aheenilor din Pelopones li se datoresc Crotona și Sibaris, care era socotită ca punctul de pe pămîntul italian unde se desvoltase maĭ mult o viață epicuriană.

Această puternică influență transformă nu numaĭ Sicilia, dar și Sudul Italieĭ, care a fost numit de la o bucată de vreme Grecia Mare, exercitîndu-se astfel o influență puternică și asupra Romeĭ începătoare. Putem zice că noțiunea de lege, întru cît nu derivă din vechea religie romană, noțiunea aceasta care ni se pare nouă așa de familiară, a venit la Romanĭ tot prin Grecĭ. Dacă-șĭ închipuie cineva că ajungeaŭ cîțiva păstorĭ și cîțiva agricultorĭ de-a lungul Tibruluĭ pentru ca mintea lor primitivă să elaboreze notiunea aceasta de lege, chiar și dacă n'ar fi existat *nomos* (νόμος) al Grecilor, atuncĭ nu-șĭ dă samă de greutatea desvoltăriĭ uneĭ societățĭ. Cercetările nouă aŭ renunțat la decemvirĭ și la tablele cele douăsprezece, care, după tradiție, pleacă de la eĭ, dar sînt de o origine maĭ complexă și maĭ tărzie. De sigur că Roma nu s'ar fi gîndit niciodată să dea o legislație pentru orĭce om, dacă n'ar fi existat influența orașelor grecești Și zicem: pentru orĭce om, fiindcă în Roma, cum se va vedea, eraŭ două popoare: poporul cel vechiŭ, al patricienilor, și poporul cel noŭ, al

plebeienilor: era o lege a patricienilor și o lege a plebeienilor. Dar opera așa-numiților decemviri, cari, cu toate anecdotele lor, se găsesc în Tit-Liviu, este făcută pentru oricine, indiferent de originea sa. Și noțiunea aceasta: că un om și alt om represintă față de lege același obiect, indiferent de originea, de drepturile religioase, sacrale, pe care le aduce cu dînsul, este o noțiune superioară, și ea nu putea să vie de la o civilisație începătoare, cum era cea romană, ci numai de la o civilisație complect desvoltată, era cum civilisația Grecilor.

Dar asupra Romei s'a mai exercitat încă, din cele d'intâiŭ timpuri, o altă influență, aceasta atotputernică, influența etruscă. De Etrusci a fost vorba și înnainte, sporadic, cînd s'aŭ pomenit marile rătăciri maritime ce se petrec în Egipt prin anii 1300-1150 și aduc în Delta, între alte popoare, care pentru moment eraŭ rătăcitoare, pe lîngă Ionieni și Danai, cari sînt Greci, pe Sardinieni, pe Licieni, pe Troieni și pe „Turșa". Aceștia nu sînt decît Etruscii.

Cine eraŭ acești Etrusci?

Sînt o mulțime de teorii. A fost un fel de joc de răbdare pentru învățați să discute în ce privește pe Etrusci. Limba lor o avem într'o mulțime de inscripții, care se cetesc de la stînga la dreapta ca și cele orientale și presintă litere foarte asămănătoare cu acelea de care s'aŭ servit Romanii, ori cu alte alfabete italice, căci în Peninsulă n'a fost un singur fel de litere, ci foarte multe. Avem și o artă etruscă, foarte bogat represintată: nu se poate săpa mai adînc în Toscana și în părțile vecine fără să se găsească rămășițe din această viață depărtată și misterioasă. Mai ales este o civilisație bogată în morminte: ele sînt atît de multe acolo, încît terminii cu cari se deosebesc unele de altele sînt termini populari actuali. Și cu toate acestea s'a putut discuta foarte multă vreme fără resultat cu privire la originea Etruscilor.

Astăzĭ se crede de etruscologĭ, cari sînt în cea maĭ mare parte Germanĭ, că în Etruscĭ ar trăi vechiĭ Pelasgĭ. Pelasgiĭ a fost un termen de care s'a făcut pe vremurĭ un foarte mare abus: tot ce era vechiŭ a fost socotit ca pelasgic. Greciĭ îşĭ amintiaŭ de Pelasgĭ: tot ce lĭ se părea masiv, imposant, fără graţie, fără artă, fără măsură, fără armonie, era pelasgic. Dar ceia ce cred popoarele în această privinţă nu are nicĭo importanţă: doar Tatariĭ de ierĭ, orĭunde vedeaŭ o clădire imensă, ziceaŭ că ea este datorită Genovesilor, cari nicĭ nu călcaseră poate prin locurile acelea, iar la Romînĭ se ştie că şi astăzĭ, maĭ ales în Muntenia, se atribuie monumentele cele maĭ vechĭ Jidovilor—, Cazarilor poate, de sigur nu Evreilor de astăzĭ: „Cetatea Jidovilor", „Jidova." Aşa încît şi faptul că popoarele din Grecia credeaŭ în Pelasgĭ ca în creatoriĭ monumentelor masive ale civilisaţieĭ miceniene, de care am vorbit, n'are importanţă. De fapt, acea civilisaţie străveche din Grecia este datorită la o mulţime de elemente, din care un grup numaĭ poate să fie cuprins supt numele, destul de vag, al Pelasgilor. Decĭ cine afirmă azĭ că Etrusciĭ eraŭ Pelasgĭ nu spune decît că eĭ aŭ plecat din regiunĭ orientale, străbătute de o civilisaţie asiatică, care regiunĭ eraŭ însă şi în cele maĭ strînse legăturĭ cu nobila rasă a Grecilor şi cu cultura lor.

Etrusciĭ aŭ o civilisaţie cum este şi aceia din Creta, în epoca atribuită luĭ Minos fabulosul. Credeaŭ în divinităţile sumbre ale Iaduluĭ cu o putere extraordinară; nu vedeaŭ pe zeiĭ ceĭ bunĭ de teroarea pe care lĭ-o inspiraŭ necontenit zeiĭ ceĭ negri aĭ morţiĭ. Dar aceasta înseamnă totdeauna Asia: Dumnezeŭ, am putea zice, este european, dracul, asiatic. Maniheismul, eresia care vedea pe Dumnezeŭ în veşnică luptă cu „cel Răŭ", a venit şi el din Asia, unde s'a şi păstrat foarte multă vreme în icoanele acestea teribile, în duhurile acestea urîte cu ciudate aripĭ îndoite, care se întîlnesc absolut aşa în mormin-

tele egiptene. Şi înfăţişarea greoaie, masivă a oamenilor scurţi, cu capete rotunde, cu umeri largi, cu mîni şi picioare diforme, cu nasuri lăţite, cu o coloare — căci şi acestea sînt colorate — întunecată, roşiatecă-neagră, represintînd după unii autenticul tip al Etrusculuĭ, deşi în astfel de representaţiĭ trebuie să se ţie samă şi de tradiţia *artistică*, — este asiatic. Dar, în afară de aceasta, în morminte se găseşte o bogăţie de metal preţios şi de bijuterii extraordinară, şi astfel de podoabe aparţin înnainte de toate civilisaţiilor asiatice, care biruiesc nu cu forma, ci cu materia, cu elementul material din care sînt făcute lucrurile. Întîlnim şi măşti luate după moarte saŭ imitînd faţa mortuluĭ, caracteristice pentru vechea civilisaţie greacă. Şi reproducerea animalelor în arta etruscă este perfectă, ceia ce ni aminteşte ce splendidă reproducere a animalelor se întîlneşte în civilisaţia asiriană, babiloniană. În sfîrşit ca superstiţiĭ religioase, ca fel de a-şi îngropa morţiĭ, şi nu maĭ puţin ca direcţie a scrisuluĭ, putem spune că Etrusciĭ reproduc pe pămîntul italic, prin transmisiunea greacă, notele esenţiale ale civilisaţiilor asiatice.

Venind din Asia, natural ca aveaŭ regĭ, în vechea formă clasică, „tiranică“, regĭ cari ar fi dorit să stăpînească şi eĭ cît maĭ mult. Regele asiatic nu cunoaşte alt hotar puteriĭ sale decît numaĭ acela pe care i-l impune momentul; cu asemenea *regĭ de rătăcire şi năvălire, ca vichingiĭ scandinavĭ*, aŭ venit Etrusciĭ. Uniĭ cred că lucrul s'a făcut pe Mare, fiindcă acesta era drumul maĭ uşor şi deci maĭ natural de urmat; alţiĭ admit strămutarea pe uscat, şi, fiindcă Etrusciĭ aŭ trebuit să vie pe uscat, li se fixează şi locurĭ de odihnă. Se aduce înnainte că toate cetăţile lor nu eraŭ chiar pe ţermul mării, prin urmare eĭ n'aŭ putut veni pe apă. Dar oare e nevoie ca un popor care face piraterie — şi toată lumea admite că Etrusciĭ aŭ făcut piraterie — să fie aşezat tot pe malul mării? Apărarea porturilor nu se putea

face atuncĭ ca acuma, şi nu e de loc imposibil ca aşezarea piraţilor, cuibul lor să nu se fi presintat de sine în faţa pedepsitorilor, fără a maĭ vorbi de putinţa ca lupta cu Greciĭ să-ĭ fi răspins în interior. Dar, în afară de aceasta, după Etruscĭ aŭ venit Greciĭ. Orĭcum să fie, până prin aniĭ 500 înnainte de Hristos, Etrusciĭ aŭ dominat, nu numaĭ tot Nordul Italieĭ, ci şi restul părţiĭ occidentale a peninsuleĭ, până la Cumae, în Campania. A fost astfel o fasă a Italieĭ în care eĭ aŭ fost stăpîniĭ întreguluĭ teritoriu cel puţin până la Apeninĭ.

Dar regiĭ ceĭ vechĭ din Roma nu sînt *regĭ romanĭ, ci regĭ etruscĭ*. Astfel la Porsenna şi la alţĭ regĭ, despre cari ni vorbeşte Tit-Liviu, trebuie să adăugim toată seria de vechĭ regĭ aĭ Romeĭ. Tarquiniu poartă un nume etrusc; întîlnim inscripţiĭ etrusce în care se întîlneşte numele acesta. Mişcarea împotriva regilor n'a fost o mişcare pentru libertatea politică, ci una pentru desrobirea naţională. N'a existat o Romă regală înnaintea Romeĭ republicane, ci, de la început, o Romă republicană împotriva stăpînirii regale, cu caracter imperialist, a Etruscilor. Acesta este punctul la care s'a ajuns, în ceia ce priveşte vechea desvoltare romană, prin cercetările din timpurile din urmă.

Dar de ce Roma s'a ridicat? S'a ridicat ea ca o republică asemenea cu Atena saŭ cu Teba, însufleţită de principiĭ filosofice saŭ ba? La aceasta vom răspunde foarte lesne. Nu era o republică orăşenească străbătută de teoriĭ, ci o obşte ţerănească inspirată de tradiţie. Ca să găsească cineva icoana Romeĭ din ceĭ d'intăiŭ anĭ, nu trebuie s'o asemene cu cutare Stat din America de Nord, care trăieşte pentru libertate, fie ea şi o simplă anarhie, ci cu un vechiŭ sat românesc, care era o republică în sensul acesta că obştea, cu bătrîniĭ în frunte, — „consuliĭ“ de la „consulere“, a lua sfat, eraŭ ca la noĭ în vechime „oameniĭ bunĭ şi bătrînĭ“ —, în jurul bisericiĭ, în jurul hramuluĭ

local, hotăraŭ rosturile judecătorești și, la vreme de primejdie, se ridicaŭ toți, cu Voevodul-dictator în frunte, ca să se apere de dușmanĭ. Fiecare sat al nostru era odată o altă lume. Cînd zicea cineva în al XV-lea veac: Negreștiĭ era ca și cum se zicea în al VII-lea înnainte de Hristos: Romaniĭ. Roma era o *localitate*, și o *semințe*, o *lege*, un *drept*, care n'avea nimic comun ca religie, ca rasă, ca tendință cu toate așezările de lîngă ea.

Viața aceasta de sat aparținea ea însă numaĭ Romeĭ, orĭ sate de același fel eraŭ răspîndite asupra întregiĭ Italiĭ? Răspunsul trebuie să fie că, pe lîngă vechea civilisație *cetățenească* a Fenicienilor și a Grecilor, pe lîngă civilisația *regală* a Etruscilor, era în toate văile și maĭ ales pe toate coastele civilisația de sate a străvechilor populațiĭ din Italia. Și iată din ce sînt compuse aceste populațiĭ. În partea dintre Apeninĭ și coasta răsăriteană, până în Iapigia, colțul sud-ostic al Italieĭ, se întindea rasa ilirică; Iliriĭ, cari se întîlnesc în Peninsula Balcanică, se întindeaŭ din Tirol până la actuala Manfredonie. Dincolo, în partea apuseană, împreună cu Etrusciĭ, dar locuind maĭ mult în munțĭ și pe povîrnișul munților — căcĭ în șes s'aŭ coborît maĭ tărziŭ, atuncĭ cînd s'aŭ făcut drumurile Romeĭ —, se întîlnesc populațiĭ cu adevărat italice, Romaniĭ înșiĭ nefiind decît una din acestea, din ramura latină, pe lîngă rasa sabelică și rasa umbrică, cea d'intăiŭ cuprinzînd, pe lîngă Sabinĭ, și pe Samniți (saŭ Sabiniți). O populație și maĭ veche în regiunile acestea era cea oscică, vorbind un graiŭ neted caracterisat.

Nu numaĭ că Roma n'a fost isolată între populațiile italice. dar, după ce ea a biruit pe celelalte grupurĭ maĭ mult saŭ maĭ puțin înrudite, secole întregĭ s'aŭ păstrat ca dialecte italice limbile pe care le vorbiaŭ popoare pe vremurĭ neatîrnate. Cînd s'aŭ ridicat orașele italice pe vremea luĭ Sulla ca să-ĭ ceară Romeĭ ca ele să nu aibă numaĭ aceleași datoriĭ, ci și aceleași drepturĭ, nu numaĭ

că se căuta, a se întemeia un Stat italic *contra* Romei, cu Capitala în Corfinium, dar, în acelaşi timp, se băteau monede care aveau inscripţii în limba oscă. Cine-şi înfăţişează Roma ca triumfătoare încă din cele d'intăiŭ secole şi perfect unificatoare, natural că se opreşte cu mirare înnaintea acestor constatări, care arată cît de mult a trăit vechea viaţă italică şi în timpurile de splendoare romană.

Ce se cuprindea acum în civilisaţiile acestea noĭ ca elemente originale, capabile de desvoltare? Vom răspunde ca maĭ sus: un sentiment de solidaritate rurală, care se deosebia de sentimentul tovărăşieĭ urbane. Mă explic. Tovărăşia urbană, ceia ce ne leagă pe noĭ cari locuim în aceleaşĭ oraşe, saŭ într'o ţară dominată de oraşe, e o conştiinţă saŭ un interes: conştiinţa unuĭ trecut şi a unuĭ viitor, conştiinţa unuĭ drept şi a uneĭ datoriĭ comune pentru toţĭ; este, în afară de aceasta, convingerea că, mergînd unul cu altul, ajungem a îndeplini rostul nostru pe lume, cu toate interesele legate de dînsul, maĭ bine decît dacă am fi fragmentaţĭ şi aruncaţĭ spre robie în stăpînirea străinilor. Aşa era la Grecĭ. La ţară însă este altceva. Ţeraniĭ aceştia din Italia eraŭ deprinşĭ în condiţiĭ particulare a munci cîmpul. Munca de la cîmp nu se poate face aproape individual, ca o grădinărie oarecare. Este un fel de legiune naturală a plugarilor, care se preface de la sine, la îndemnul necesităţiĭ, în legiune de ostaşĭ. Până atuncĭ nu existase nicĭo civilisaţie pe lume care să fie exclusiv ţerănească şi reţinută mult timp într'un mediu rural. Romaniĭ şi toate popoarele latine, italice aŭ inaugurat această direcţie. Macedoneniĭ înşiĭ, cînd aŭ ajuns să joace un rol mare, trecuseră prin toată filiera pregătitoare a Grecilor şi eraŭ, în ce priveşte concepţiile lor, mult maĭ grecisaţĭ de cum puteaŭ fi elementele italice din Grecia Mare chiar, *care niŭ şi-aŭ părăsit niciodată limba.*

De aceia Romanii sînt un popor care îndeplinește constant, liniștit, hotărît, neînduplecat aceleași rosturi tradiționale. Nimic nu li poate suprima solidaritatea profundă. Ceia ce a biruit prin Roma asupra lumii întregi a fost acest invicibil sentiment de solidaritate. Așa se explică de ce nu trebuie să ne înșelăm de luptele între un consul și alt consul, între consulii și tribuni, între Mariu și Sulla, între Pompeiu, Crassus și Cesar ori între Octavian și Antoniu. Luptele acestea eraŭ fără îndoială foarte serioase, nu numai asalturi spre glorie, ca acelea care se întîlnesc, în timpurile noastre, la anumite societăți. În toată lumea veche n'a fost așa. Cînd Mariu combătea pe Sulla, aceasta însemna că, dacă l-ar fi avut în puterea sa și n'ar fi fost nimic care să-l împiedece, fără îndoială că i-ar fi arătat toată energia resentimentelor sale. Doar era vremea proscripțiilor, cînd s'a ajuns, supt unul și supt altul din acești șefi triumfători de partide politice răzimate pe bande militare, să se afișeze numele proscrișilor cu sutele. Și era în aceasta și e ură de clasă. Și, totuși, cum, urîndu-se în partide ireconciliabile, aŭ ajuns să facă ce aŭ făcut?

Fiindcă la bază era acest instinct nezguduit de solidaritate. Consulii se schimbaŭ în fiecare an, și nici nu era voie să ocupe cineva o magistratură de mai multe ori; cel cu astfel de intenții era omorît legalmente, ca unul ce are intenții tiranice. Cu toate acestea armatele se mențineaŭ, și, în războaiele cu Hannibal, de pildă, la sfîrșit tot armatele romane cele cu multe comande schimbătoare aŭ cîștigat biruința. Solidaritatea aceasta adîncă, fundamentală, ea a menținut poporul roman. Să dăm un exemplu. Din lupta de la Cannae Romanii s'aŭ întors zdrobiți. Unul din consuli căzuse, Paul Emiliu, cellalt consul, Terențiu Varro, s'a întors la Roma. La 1870, cînd Napoleon al III-lea a fost învins, Imperiul a fost răsturnat imediat. Popoarele moderne așa fac: ele aclamă pe

cineva pentru o biruință și-l doboară pentru o înfrîngere. Roma întreagă a ieșit însă înnaintea consulului învins. Nimenĭ nu i-a cerut socoteală pentru înfrîngerea luĭ. Îșĭ făcuse datoria pentru Roma. Sufletul rural săvîrșește minunĭ de acestea, pe cînd sufletul urban, în forma intelectuală ateniană, în forma comercială cartaginesă, în forma tumultuoasă modernă, nu le face nicĭodată. Iată motivul pentru care Roma s'a desvoltat.

Ce trebuia să întîlnească Roma în calea desvoltării sale? Înnainte de toate înseșĭ rasele italiene, care-șĭ apăraŭ independența, cum o fac toțĭ tradiționaliștiĭ localĭ, orĭcînd Războaiele cu Samniții (343-290) s'aŭ început în veacul al IV-lea înnainte de Hristos, prin urmare odată cu Alexandru-cel-Mare. De ce s'a luptat Roma cu Samniții? Furcile Caudine ale rușiniĭ armatelor momentan învinse nu ne interesează. Ni trebuie să știm de ce a atacat Roma pe Samniți de ce Samniții aŭ arătat atîta înviersunare împotriva Romeĭ.

Din vechea-ĭ viață exclusiv rurală, fără scopurĭ politice, Roma, supt influența greacă din Sud, a început să elaboreze o concepție superioară de civilisație. Și atuncĭ i s'aŭ opus toțĭ aceia cari voiaŭ să trăiască isolațĭ, țerănește, în munte, i s'aŭ opus ciobaniĭ acelora cari, așezațĭ în Ținuturĭ maĭ roditoare, eraŭ în legăturĭ cu lumea prin Tibru și cari, cu energia lor, dar după sisteme străine, voiaŭ să întemeieze un Stat. Elementul italic el însușĭ, incapabil de a întemeia un astfel de Stat și hotărît să nu îngăduie nimănuĭ a o face pe socoteala sa, sînt Samniții. Și, totdeauna cînd se întîmplă un astfel de conflict, cine apără un trecut în imobilitatea luĭ, cade Numaĭ cine apără trecutul în tradiția sa, capabilă de a purta fructe în present, numaĭ acela biruiește.

Dar fusese și un alt războiŭ maĭ vechiŭ, războiul cu Galiĭ Acesta era însă, nu un rázboiŭ de *expansiune*, ci

unul de *apărare* romană. În ce privește pe Galĭ, se admit acum ideĭ cu mult prea înguste față de valoarea acestuĭ popor. Teritoriul din Nordul Italieĭ până la rîul Pò (Eridanul) se chema odată Galia Cisalpină. Galiĭ eraŭ însă și în Alpĭ, eraŭ la Dunărea mijlocie, de unde aŭ plecat după 300 în mase marĭ asupra Peninsuleĭ Balcanice, ajungînd până la Termopile și trecînd chiar în Asia, unde provincia Galatia amintește numele lor. Iată extraordinara expansiune a raseĭ galice, care pleacă de la Oceanul Atlantic și ajunge în văile Asieĭ Micĭ, trecînd nimicitoare peste așezările etrusce din Nord și amenințînd, încă după 400, să suprime Roma în chiar leagănul puteriĭ sale. Căcĭ cea d'intăiŭ luptă pentru existența Romeĭ a fost cu Galiĭ. Eĭ aŭ atacat-o, și cetatea, plăpîndă încă — zăgaz de vergĭ în fața unuĭ șivoiŭ —, a trebuit să se apere cu multă greutate, încheind chiar un tratat dureros pentru dînsa. Povestea cu sabia aruncată în cumpănă, de Brennus, cînd se cîntăria prețul răscumpărăriĭ, înseamnă o ultimă provocare, un act suprem de despreț și de crudă insultă din partea biruitoruluĭ, și nu știm dacă în adevăr el a fost pedepsit. La urmă însă Galiĭ aŭ fost învinșĭ. Roma, care făcuse Via Appia spre Sud, Via Valeria spre Vest, Via Emilia spre Ost, Via Flaminia care ducea la Modena, la Parma, la capătul de pod de la Pò, a cucerit, în al II-lea veac, tot până la Alpĭ.

Odată sprijinită pe Alpĭ și, prin înfrîngerea Samniților, ajunsă în Grecia Mare, Roma trebuia să se aștepte la lupta cu Cartaginesiĭ.

Cum se știe, războaiele punice aŭ fost treĭ. Un războiŭ purtat pe Mare (264-41), în care Roma a fost biruitoare, Romaniĭ prefăcîndu-l în lupte pe uscat, prin aruncarea cangilor care prindeaŭ corăbiile inamice și formaŭ ca un pod între luptătorĭ. A fost un al doilea războiŭ, purtat cu Hannibal (219-202), biruitor la început, înfrînt la sfîrșit

prin debarcarea luĭ Scipione Africanul în Africa și lupta de la Zama. Al treilea războiŭ, în sfîrșit, care a fost un act de desființare, nu de înfrîngere, fiindcă acum Cartagena era înfrîntă, s'a terminat, la 146, printr'un alt Scipione, care a însemnat distrugerea totală a cetățiĭ prin blăstămul aruncat asupra ruinelor eĭ, pentru ca nicĭodată acest oraș să nu se maĭ ridice.

Războiul întâiŭ era absolut necesar pentru a se împiedeca așezarea Cartaginesilor în Sicilia. Anume mercenarĭ, Mamertiniĭ, trec din Italia și se așează în insulă, — un început de colonisare în cuprinsul eĭ—, la Mesina. Cartaginesiĭ însă nu pot admite aceasta. Și Roma se hrănia din Sicilia, căcĭ n'avea încă Orientul, și Cartaginea, care nu putea să aibă Orientul vre-odată, se hrănia tot din Sicilia. Se luptară pentru grîul care li dădea pînea din fiecare zi. Și era și grija Sardinieĭ, căcĭ, fiind Roma 'n Sardinia, în fiecare moment curentul favorabil putea duce oștile eĭ în Africa.

În ce privește războiul al doilea, vom reînnoi o teorie exprimată și în cartea noastră „Chestia Mediteraneĭ".

Hannibal a luptat fără îndoială în legătură cu oficialitatea legală a Cartagineĭ. El este un general cartagines, dar aceia cari cred că este un general cartagines așa cum Joffre este acum un general frances saŭ Hindenburg un general german, nu-ĭ înțeleg rostul. De și el căuta să menajeze pe ceĭ de acasă, eraŭ mulțĭ cari, acolo, nu-l voiaŭ. Putem spune însă un lucru: că Hannibal a fost maĭ presus de Cartaginea, maĭ presus chiar de tradițiile anti-romane ale propriei sale familiĭ, căcĭ fiul luĭ Hamilcar Barca, fratele luĭ Hasdrubal, făcea parte, nu numaĭ dintr'o cetate, dar și dintr'o tradiție specială neamuluĭ săŭ. Hannibal nu însemna Cartaginea; maĭ presus decît Cartaginea, maĭ vastă decît Cartaginea, cu un caracter marcat personal, stă figura luĭ. Și, atuncĭ, de unde acest spirit? Să ni aducem aminte de Alexandru-cel-Mare. Cine era Alexandru? Un om care

pleacă de-acasă, întrebuinţînd puterea locală şi tot ce poate îngrămădi în jurul luĭ, care luptă însă în legătură cu tradiţiile cavalereştĭ din Iliada şi Odiseia, ca să cucerească în largul lumiĭ cît poate, pe sama luĭ şi pentru dînsul. Cu toate legăturile ce le are cu poporul macedonean şi cu civilisaţia greacă, el este totuşĭ o splendidă manifestare individuală. După cum fantoma luĭ Napoleon umblă azĭ în mintea oamenilor, ca o „hantise“ ispititoare şi fatală, tot aşa fantoma luĭ Alexandru-cel-Mare a dominat în felul acesta mintea oamenilor de atuncĭ. Hannibal nu este astfel altceva decît o imitaţie africană a luĭ Alexandru. Să nu uităm că cetatea luĭ este în legătură imediată cu Cirena şi cu Alexandria, splendida creaţiune a Macedoneanuluĭ. Ca şi Alexandru-cel-Mare, Cartaginesul întrebuinţează puterea celor dintre carĭ se ridică, el serveşte revanşa lor, dar îşĭ întemeiază de fapt o armată de mercenarĭ care i se închină luĭ şi numaĭ luĭ; în fruntea lor el găseşte 'n războiŭ, în satisfacerea individuală a pasiuniĭ sale, legitimarea uneĭ acţiunĭ.

Observaţi-l cum procedează: în legătură cu trecutul alor luĭ, cucereşte, împreună cu fratele, Spania; de aicĭ, din Spania, de şi se încheiase în această privinţă un tratat cu Roma, pe care era să-l calce fără scrupule, el trece dincolo de Ebru, distrugînd apoĭ şi Saguntul (219). Prin Sudul Galieĭ, pătrunde 'n Italia, întîlneşte pe consulĭ, îĭ bate pe rînd, la Ticin, la Trebbia, la Trasimen, apoĭ se întinde în Italia maĭ jos, cu teribiliĭ luĭ elefanţĭ, carĭ sfarmă, ca automobilele chiurasate moderne, frontul duşmanuluĭ. A ajuns la Cannae, unde biruieşte cu desăvîrşire pe duşman (216). Se aşează la Capua. Şi atuncĭ oameniĭ superficialĭ zic: s'a oprit şi înnomolit la Capua, în „deliciile Capueĭ“, usînd şi puterile sale spirituale şi mijloacele armateĭ sale. Şi atuncĭ Roma l-a rechemat acasă prin debarcarea din Africa, mînîndu-l la înfrîngerea de la Zama.

Este aşa, şi *nu* este aşa. Alexandru-cel-Mare poate căut

până în Indiĭ prilej de luptă; Hannibal trebuie să rămîie aicĭ, fiindcă e singurul loc unde se poate luptà. Lupta în sine, indiferent de scopul săŭ, rămîne însă motivul personal al săŭ. Și, apoĭ, dacă a rămas în Sudul Italieĭ, a făcut-o fiindcă socotia posibilă — și era posibilă — creațiunea, în locul uneĭ Italiĭ concentrate în Roma, sus, o Italie concentrată într'un punct din Sud, cu o nouă Capitală, care să fie Capua însăși, al doilea oraș din peninsulă după Roma, înnainte de a fi fost distrusă ca pedeapsă tocmaĭ pentru această trădare a eĭ, Capua care era să fie supt influența Sicilieĭ, devenită insulă cartaginesă. Italia s'ar fi strămutat din Nord, unde putea amenința, în Sud, unde trebuia să servească.

Aventura luĭ Hannibal s'a isprăvit; Cartaginea era în agonie: armata o pierduse, negoțul vechiŭ nu se maĭ putea face, căcĭ Marea aparținea Romeĭ; izvoare de cîștig nu puteaŭ să se descopere aiurea. Romaniĭ trec atuncĭ dincolo, în Peninsula Balcanică. De acolo îĭ visitase odinioară, în legătură cu afacerile din Tarent (280-75), Pyrrhus, regele Epiruluĭ, personalitate foarte interesantă, tot cu elefanțĭ și acesta. Era vecinul Macedonenilor, concurent pentru regatul macedonean, una din sfărîmăturile Imperiuluĭ luĭ Alexandru-cel-Mare, și soția luĭ a fost fata unuĭ Ptolemeŭ din Egipt. Un membru din aceiași serie de eroĭ individualĭ, Pyrrhus n'a izbutit. Romaniĭ, la rîndul lor, se luptă cu Filip al Macedonieĭ, aliat al luĭ Hannibal; la Cinoscefale se sfarmă falanga macedoneană de legiunea romană (197) și, după aceia, cînd Perseŭ încearcă să libereze acest teritoriu, este zdrobit și el. Peste douăzecĭ de anĭ Macedonia va fi un „teritoriu“ de ocupație, un „pămînt de biruință“, o *provincie* a Romeĭ. La Pydna (168) Grecia, care trăia, saŭ în atîrnarea de Macedoneni, saŭ în anarhia interioară a ligelor, ahaiană, etoliană, asemenea cu „confederațiile“ care aŭ adus căderea Polonieĭ, Grecia este supusă, în amabile forme de libertate. Romaniĭ aŭ venit

la 146 să zică atît: sînteţi liberĭ de acum înnainte, liberĭ de a nu maĭ fi! Dar la Grecĭ aşa de mare era magia cuvintelor, încît toţi aplaudară. De fapt, era robia în forma vechiĭ libertăţĭ elenice, pusă în frunte, dar nu era o conştiinţă naţională care să sufere.

Dărîmarea Corintuluĭ, ca exemplu, se face la 146, în acelaşĭ an cînd a fost dărîmată şi Cartaginea. Dar spiritul grecesc se supusese de mult şi total. El se adaptase *formeĭ* romane. De la cine avem cunoştinţele războaielor punice? De la Tit-Liviu? Nu. Zugrăvită şi de maĭ mulţĭ Cartaginesĭ, — aŭ fost şi doĭ biografĭ aĭ luĭ Hannibal şi vre-o patru scriitorĭ vechĭ romanĭ, cari aŭ lăsat însemnările faptelor, — biruinţa romană a fost expusă pe larg, legitimîndu-se originile sale, de un Grec, Polibiu, pe care Tit-Liviu l-a copiat. Spiritul grecesc era astfel în serviciul ideiĭ de Stat roman. După acesta Diodor din Sicilia, Dionisie din Halicarnas, Dio Casiu, Nicolae din Damasc vor transmite fastele domnieĭ romane, iar Strabon îĭ va descrie largul cuprins. Nu e vorba însă de un popor care părăseşte tradiţia luĭ naţională ca să primească tradiţia naţională a Romanilor. Nicĭ Greciĭ n'aveaŭ tradiţie naţională, nicĭ Romaniĭ nu veniaŭ să li impuie o alta. Toată lumea doria, cum se va arăta maĭ departe, Imperiul unic peste întreaga civilisaţie, îndreptat asupra barbarieĭ întregĭ.

Odată ce atacase cineva însă pe „diadohul", pe moştenitorul luĭ Alexandru-cel-Mare în Macedonia, aceasta însemna că mîne va trebui să aibă de lucru cu moştenitoriĭ aceluiaşĭ Alexandru în Siria, în Seleucia, căcĭ stăpînirea orĭcăruĭ punct al elenismuluĭ politic macedonean dădea *aspiraţiĭ legitime la posesiunea întreguluĭ*, şi aceasta *cu atît maĭ mult, cu cît Romaniĭ aveaŭ ca bază Macedonia însăşĭ.* Regele Antioh încă din secolul I-iŭ înnainte de Hristos a fost învins şi înlăturat (64). Micĭ formaţiunĭ, de aceiaşĭ origine şi de acelaşĭ caracter, cum era regatul Pontuluĭ, al luĭ Mitridate, cad şi ele şi, maĭ tărziŭ, pe vremea luĭ

Cesar, acesta, biruitor asupra rivalilor săĭ, va merge în Egipt, unde va impune Cleopatreĭ recunoașterea și din partea acesteĭ moștenitoare a Ptolemeilor a nevoiĭ de a se supune Romeĭ. Aceste State, din care nicĭunul n'a recunoscut vre-odată necesitatea de existență a celuĭlalt, simple fragmente, care se căutaŭ între ele sforțîndu-se să realiseze o unitate, aŭ *căpătat-o numaĭ prin Roma*, care-și însușise principiul de viață unic din care izvorîse existența tuturor acestor regate, fără fundament național și rațiune de a durà.

Putem spune chiar un lucru: că Roma și-a datorit succesele răpezĭ preexistenței Statuluĭ cartagines și a moștenirii luĭ Alexandru-cel-Mare. Dacă n'ar fi existat concentrarea africană și mediterană în mînile Cartaginesilor, dacă n'ar fi existat și concentrarea grecească și orientală întreagă în mînile dinastiilor macedonene, ea ar fi trebuit să cucerească în detaliu, pas cu pas, atingînd în fiecare moment *forme și suflete deosebite*. Pe cînd, astfel, a găsit lumea toată grupată în două marĭ formațiunĭ politice și din două lovituri a putut distruge întreaga civilisație veche, adecă și-a putut-o atribui întreagă, pentru ca, la rîndul săŭ, apoĭ, creștinismul să se folosească de unitatea romană și, printr'o singură propagandă în margenile pe care le dădea Imperiuluĭ roman unitar, să realiseze unitatea umanității civilisate într'o nouă formă.

IX.

„Imperiul“ Romeĭ.

De cînd începe Imperiul Roman? Vom răspunde: De la cele d'intăiŭ manifestărĭ ale luĭ Cesar în sensul întemeieriĭ, nu a unuĭ „Imperium romanum“, care în teorie existase totdeauna, fiind la izvorul însuşĭ al concepţieĭ vechiuluĭ Stat republican, ci a uneĭ forţe unitare de concentraţie şi însumare a tuturor puterilor la Roma. Nu e vorba de „ambiţia“ luĭ Cesar, ci de îmbrăţişarea de către Cesar,— „ambiţios“ saŭ ba, nu ne interesează —, a unor anumite nevoĭ ale societăţiĭ contimporane, pe care el le-a represintat, pentru care s'a luptat cu adversariĭ săĭ politicĭ—, uniĭ din eĭ treziţĭ tocmaĭ prin manifestarea aceasta nouă a luĭ, şi pentru care a fost omorît de oameniĭ trecutuluĭ fiindcă era un om de viitor, în mijlocul Senatuluĭ. Decĭ, din momentul cînd un om de frunte din Roma, cum era, prin naştere, situaţie şi talent, Caius Iulius Caesar, a consimţit să întrupeze în personalitatea luĭ excepţională ca energie, ca încredere pe care o inspira pretutindenĭ, ca dibăcie politică, un noŭ curent al istorieĭ universale, întrăm, pentru Roma şi pentru lume, în fasa „Imperiuluĭ“. Iar în momentul cînd Constantin-

cel-Mare pune semnul Crucii pe suliţa steagurilor sale, aşanumitul „labarum“, din momentul ce el se înţelege cu Creştinismul, chiar fără a-l primi, ceia ce era totuşi cel d'intăiŭ pas către substituirea Creştinismului ca factor dominant asupra Imperiului Roman, această fasă romană, imperială, a „regalităţii“ asupra culturii antice s'a isprăvit. Căci ţin să spun încă de la început că pentru noi Creştinismul nu este o religie care stă în faţa unei ordine de Stat, precum ar fi astăzi ortodoxismul saŭ catolicismul saŭ protestantismul saŭ anabaptismul faţă de forma monarhică saŭ faţă de forma republicană, de deosebitele speţe ale formei monarhice şi ale formei republicane. Nu, Creştinismul nu este decît o nouă formă a imperialismului, şi două forme ale imperialismului nu puteaŭ să încapă alături: forma imperială romană şi noua formă imperială creştină. Eraŭ, ca în balada noastră, „două săbii într'o teacă“, şi Creştinismul era o sabie, şi tot imperială, de şi cu mînerul în formă de cruce şi purtată în numele lui Dumnezeŭ. Se putea ca, plecînd de la Creştinism, să se cucerească vechile Imperii, dar nu se putea ca, plecînd de la vechile Imperii, să se anexeze la un moment dat şi Creştinismul, căci, în general, curentele nouă care agită o societate nu se anexează niciodată, ci distrug saŭ sînt distruse.

Aceasta pentru a se înţelege margenile fixate pentru această expunere. Ea va începe prin urmare prin anii 50-40 înn. de Hristos şi se va prelungi până după anul 300 din era creştină. Pentru vre-o ochire asupra Romei anecdotice, perverse şi criminale, ar fi prea scurt spaţiul unui singur capitol, în orice fel de carte. Căci, cum se ştie, cînd vorbeşte cineva de Imperiul Roman, aceasta înseamnă a descrie pe Cesar, a arăta neînţelegerile dintre dînsul şi tovarăşii săi,—în vremea cînd se concentrase în mînile a trei oameni viaţa întregii republici romane,— acei tovarăşi cari aŭ fost Pompeiŭ „aristocratul“ şi Cras-

sus petrecătorul a se notà după aceasta nemulțămirea apărătorilor „republicei“ contra luĭ Cesar, care ajunsese a strînge toată autoritatea în mînile luĭ, hotărîrea lor de a-l distruge, escitarea unor anumiți fanaticĭ împotriva luĭ, căcĭ de cele maĭ multe orĭ oameniĭ necinstiți lovesc totdeauna cu oțelul bun al uneĭ convingerĭ fanatice. S'ar lămuri cum stricațiĭ și ipocriții Romeĭ, cărora li ardea de republică pe cît îșĭ poate cineva închipui, — republica însemnînd adesea servirea intereselor și menajarea afacerilor lor —, aŭ înnarmat mîna acelor oneștĭ fanaticĭ, cari aŭ fost Brutus și Cassius pentru a înlătura ordinea „dictatoruluĭ“. După aceasta, alcătuindu-se alt triumvirat, ar trebui să se expuie care era personalitatea luĭ Octavian, ruda luĭ Cesar și viitorul August, să se explice ce interesantă a fost această figură, străbătută de un idealism sentimental, cu totul deosebit de masca greoaie, brutală a luĭ Pompeiŭ și chiar de aierul de „vieux-beau“, supt care se înfățișează Cesar în cele maĭ multe din statuĭ, cu cîrlionțiĭ adușĭ cu meșteșug și alte elemente artificiale ale personalității luĭ. S'ar schiță aceia cari aŭ stat în fața luĭ: Antoniu „voluptuosul“, insignificantul Lepid, cel de-al treilea și ca valoare în acest triumvirat, s'ar aduce în scenă Cleopatra, cu Curtea eĭ, cu toate rosturile de lux și plăcere, de viață socială înnaintată și superioară artă din Alexandria, până la coșul cu florĭ și fructe avînd la mijloc aspida care trebuia să puie sfîrșit vieții celeĭ maĭ frumoase regine a Egiptuluĭ. Am vedea cum, după ce se isprăvește cu lupta dintre acești treĭ factorĭ așa de neegalĭ, triumviratul se resumă într'o unitate umană, care este a luĭ Octavian. S'ar urmări viața biruitoruluĭ, legăturile luĭ de familie, — Iulia cea d'intăiŭ, fiică a sa, Iulia cea de a doua, nepoata, asemenea una cu alta — și conflictul cu Ovidiu, trimes să-și ispășească păcatele pe malurile sumbre ale Mării Negre. Am avea după el (14 d. Hristos) înnaintea ochilor șirul întreg de

Împărați din Casa Iulia și Casa aliată cu dînsa a Claudiilor. Peste această familie de adopțiune a luĭ Tiberiu s'ar ajunge la un șir de „domnĭ“ maĭ bunĭ, la era luĭ Nerva senatorul, a luĭ Traian cel sever și a complicatuluĭ Adrian, la filosofiĭ încoronațĭ Antonin și Marcu-Aureliu, urmațĭ nevrednic de Comod, pentru ca seria să ne ducă, prin Împărațĭ africanĭ (ca Septimiu Sever), sirienĭ (ca Heliogabal și Alexandru Sever) dalmatinĭ, panonienĭ, dacĭ (ca Deciu, Regilian) la bărbățiа luĭ Aurelian, acela care totușĭ ar fi părăsit Dacia, luînd pe toțĭ coloniĭ ca și cum s'ar fi făcut pe atuncĭ evacuărĭ ca acelea ce se fac în timpurile noastre, și a întemeiat Dacia nouă de peste Dunăre. Pe urmă, de la Aurelian, se continuă cu seria de Împărațĭ maĭ mărunțĭ, până ajungem la Diocleția, marele reorganisator, și de acolo pornește o altă serie de Împărațĭ (între cari Dacul Galeriu († 311), care voià să „schimbe titlul Imperiuluĭ roman, în dacic“ [1], cu alt caracter, până la Constantin-cel-Mare).

Astfel expunerea obișnuită ar fi aceasta: scandalurile romane pe vremea luĭ Cesar, a doua serie de scandalurĭ pe vremea triumviratuluĭ celuĭ de-al doilea, — ceia ce înseamnă o eră cum a fost în Franța era Directoriuluĭ, cu malversațiile sale, cu prădăciunile furnisorilor civilĭ și militarĭ, cu neruşinatul lux asiatic, care a dominat această vreme și, la sfîrșit, cu „tirania“ luĭ Bonaparte, cu Imperiul și campaniile acelea de glorie în care s'a risipit atîta sînge bun, dar și destul sînge răŭ. Apoĭ am avea să înfățișăm — dar acesta ar fi maĭ mult rolul unuĭ psiholog interesat pentru casurile de patologie, al unuĭ medic care se ocupă de bolile morale —, am avea să în-

[1] «Hostem se romani nominis erat professus, cuius titulum immutari volebat, ut non romanum Imperium, sed daciscum cognominaretur»; Lactanțiu, *De mortibus persecutorum*, cap. XXVII; citat întâiŭ de Cipariu, *Cuvînt la inaugurarea Asociației*, ed. a II-a Blaj 1862, pp. 76-7. Cf. Lactanțiu, *ibid.*, cap. XXIII: «Quia parentes eius censui subingati fuerunt, quem Traianus Dacis assidue rebellantibus poenae gratia victor imposuit»; cf. Cipariu, *l. c.*, p. 74.

fățișăm toată seria aceia a figurilor de Împărați degeneraţi. Caligula, avînd boală mintală a lipseĭ absolută de orientare, Claudiu, — un bătrîn pe care-l scoaseră de după un paravan și a căruĭ teribilă nevastă se măritâ din noŭ supt ochiĭ luĭ și, cînd i se atrase atenția, de prietenĭ, că ea s'a remăritat, el. în mînia luĭ, pronunţâ o sentinţă de moarte pentru vinovat, iar pentru dînsa numaĭ o sentinţă de exil, care s'a prefăcut însă în moarte, și ceĭ cu grijă de acest lucru s'aŭ grăbit să execute imediat sentinţa, fiindcă altfel în ziua următoare Cesar s ar fi putut răsgîndi. Neron, cîntînd, după legendă din chitara luĭ înnaintea Romeĭ care ardea, adevărul fiind însă acela că Neron credea a fi întrunit în persoana sa toate artele, pentru care a și dat libertate Grecieĭ întregĭ, fiindcă această țară erà „mama artelor",—cabotin care, întrebuinţa situaţia luĭ escepţională pentru a face lumea să cadă în admirație ipocrită față de îndemnările luĭ foarte problematice pentru o mulțime de lucrurĭ. Și Comod, care ucide cu măciuca pe gladiatorĭ în circ, și Domițian care prindea muștele pe fereastră, și atîtea alte tipurĭ...

Nu doar că n'ar fi un obiceiŭ foarte vechiŭ acela de a se înfățișa astfel istoria Romeĭ, nu doar că oamenĭ foarte distinșĭ nu s'ar fi ocupat de prinderile de muște ale luĭ Domițian și de nenorocirile casnice ale luĭ Claudiu, nu doar că atîția eruditi nu și-ar fi pierdut vremea cu asemenea anale de lupanar și de casă de nebunĭ, dar ni este permis și nouă să nu adoptăm acest sistem de a presinta istoria imperială a Romeĭ care supt multe raporturĭ ni se pare unul din cele maĭ rele.

Unul din desavantagiile ce presintă este că s'ar crede după asemenea exemple cum că într'o societate există numaĭ ce se vede maĭ mult, ce se scrie cu deosebire, ce se înseamnă în cărţi și une orĭ și în monumente grafice cu stilul ascuțit al criticeĭ pline de ură. Figurile aces-

tea ale Cesarilor aŭ fost schiţate de oamenĭ cari aveaŭ motivele lor, teoretice saŭ practice, de a urî. Avem a face cu nişte splendide caricaturĭ artistice, şi în Suetoniu, şi chiar în Tacit, şi în toţĭ ceilalţĭ; dar nimenĭ nu ne sileşte să luăm caricatura drept autenticitatea însăşĭ a persoanelor ale căror liniĭ sînt puţin strîmbate numaĭ pentru a da, în locul uneĭ figurĭ omeneştĭ maĭ normale, un rebarbativ şi răspingător aspect de degenerat. Admitem însă că n'ar fi caricaturĭ, admitem că Suetoniu era un om extraordinar de bine informat, că el saŭ izvoarele luĭ aŭ fost iniţiaţĭ în toate tainele manifestărilor artistice ale luĭ Neron ; admitem decĭ că izvoarele sînt bune, sigure, că oameniĭ cari le-aŭ alcătuit sînt adevăraţĭ martorĭ şi martorĭ adevăraţĭ; admitem că în adevăr la Roma s'aŭ petrecut toate lucrurile acestea care se scriŭ în Suetoniu şi în Tacit şi în scriitoriĭ de maĭ târziŭ aĭ istorieĭ Augustilor. Dar oare acesta este lucrul cel maĭ însemnat în acestĭ 300 de anĭ? Aceste curiosităţĭ de suprafaţă represintă ele viaţa uneĭ societăţĭ atît de întinse şi cu aşa de adîncĭ ramificărĭ. încît cuprindea, nu numaĭ Italia, nu numaĭ Apusul Europeĭ, nu numaĭ Europa întreagă, ci toată lumea civilisată? Şi nu este păcat să cuprindem viaţa atîtor milioane de oamenĭ harnicĭ, de oamenĭ moralĭ, de oamenĭ inteligenţĭ, de factorĭ *reali* aĭ istorieĭ universale, supt faţada răspingătoare a acestor figurĭ de degenerescenţă?

Toate figurile acestea de Împăraţĭ aĭ desfrînăriĭ şi crimeĭ, cari ni se presintă ca fiind Roma imperială cea adevărată, ce sînt altceva decît nişte scrijelăturĭ superficiale pe obrazul sănătos al societăţiĭ romane? Orĭ în Saint-Simon este toată Franţa veaculuĭ al XVIII-lea, în desfrîul de lux al miliardarilor din cutare „Avenue" de la New-York toată viaţa de muncă a Americei-de-Nord şi în presa scandaloasă a tuturor opositiilor icoana a ceia ce sîntem noĭ toţĭ în timpul de faţă?

Nu este bine încă a se urmà acest sistem aicĭ, în această ţară, şi pentru motivul că noĭ prea sîntem deprinşĭ, trăind într'o clasă superioară oarecum isolată, în răpeziciunea desvoltăriĭ sale, de masele adîncĭ ale poporuluĭ. care cuprind încă comorĭ de cultură pe care urmaşiĭ noştri le vor apuca, nu în formele, copiate, ale noastre, ci în formele originalităţiĭ organice ce se vor desface atuncĭ cînd milioanele acestea vor represinta marea realitate materială şi morală în viaţa Romînilor, prea sîntem noĭ deprinşĭ să ni închipuim că am fi totul şi, ceia ce maĭ grav decît atîta, că totdeauna noĭ trebuie să fim totul, deşi n'ar trebui să facem nimic. Cînd se înfăţişează *aşa* istoria Romeĭ, cineva poate zice: Aceasta este decĭ Roma? Aşa se proceda în Roma? Dar nu e nimic maĭ uşor decît să facem şi noĭ tot aşa! Atîta poate întemeia prosperitatea uneĭ societăţĭ? Cu atîta se poate procura gloria? Teatre pentru toate decăderile şi pentru toate gusturile proaste, cîte un *vieux-beau*, cîte un cîntăreţ de lîră, cînd piere lumea dar de aceştia avem şi noĭ! Am fi decĭ în condiţiĭ să putem face şi noĭ ce a făcut Roma imperială.

Dar istoria Romeĭ trebuie să fie, în educaţia omeniriĭ, o lecţie de virtute, nu în sensul catehismuluĭ, care nu este totul, ci în sensul energieĭ sociale care se cere imperios timpurilor noastre. Dacă Roma a impus lumiĭ, dacă a strîns toate puterile omeneştĭ în jurul săŭ, a fost tocmaĭ pentru acest lucru: fiindcă nicĭodată fiecare individ şi toţĭ laolaltă n'aŭ cheltuit o energie maĭ bine rînduită, maĭ solid legată şi maĭ perfect orientată decît în vremea Imperiuluĭ Roman. Într'o societate, orĭce lucrurĭ în orĭce domeniu îşĭ corespund. Cultura uneĭ vremĭ samănă cu constituţia politică a vremiĭ aceleia şi constituţia politică a uneĭ vremĭ samănă cu poesia contemporană: e chestie numaĭ de observare atentă, de recunoaştere a noteĭ dominante şi de transpunere dintr'un registru în altul. Eĭ

bine, Imperiul Roman samănă cu arhitectura romană. Nu trebuie să fie cineva un arheolog emerit ca să deosebească un zid roman de orĭce altă clădire. El se semnalează prin două calităţĭ: soliditatea absolută a fiecăruĭ material şi încleştarea nezguduită a tuturor materialelor între ele. Cimentul roman îl cunoaşte orĭcine de departe. Societatea romană ea însăşĭ era aşa. Dacă se întîmplă că pe pietrele, pe cărămizile uneĭ clădirĭ de la Pompei, un beţiv care se întorcea noaptea acasă a zgîriat cu cuţitul o necuviinţă pe care arheologiĭ o găsesc în timpurile noastre şi o reproduc în revistele lor speciale, şi o comentează, şi trag consecinţe de erudiţĭ, se poate zice oare că aceasta este însăşĭ arhitectura romană? Şi nu înseamnă maĭ mult sluţenia intelectuală şi morală a Împăraţilor din această epocă a istorieĭ Romeĭ decît ceia ce beţivul acela a zgîriat cu cuţitul pe cărămida cutăruĭ zid.

Lăsăm legenda, condamnînd-o în usagiul ce se face cu dînsa, şi ajungem la realitatea lucrurilor. De ce s'a întemeiat Imperiul Roman? În concepţia obişnuită se spune: Imperiul Roman? Aceasta înseamnă că Roma, de la o bucată de vreme, simţindu-se tare, a devenit foarte ambiţioasă şi a pornit să atace pe rînd toate popoarele, pe care le-a şi îngenunchiat. Dar se vede undeva, între multele monumente lăsate de Romanĭ, unul singur care să afirme această concepţie: Romanul biruitor şi supt picioarele luĭ învinsul? În statuaria modernă din deosebite ţerĭ sînt atîtea şi atîtea exemple; vezĭ pe cutare strivind cu picioarele luĭ pe un duşman: o personalitate, un Stat, un popor. În lumea romană aşa ceva nu se poate întîlni. Columna luĭ Traian respectă pe învins şi scenele de epopeie săpate pe dînsa cuprind şi măreaţa luĭ tragedie. De fapt, *Roma a fost cerută în toate părţile.* Imperiul Roman s'a întemeiat ca *o necesitate a timpuluĭ.* Imperiul macedonean nu putuse subsista: a murit prea curînd

Alexandru-cel-Mare, care el însuşĭ represinta prea mult o armată, prea departe de locul unde-şĭ avea ea rădăcinile, şi chiar în locul acesta rădăcinile-ĭ erau prea superficiale, prea noĭ. După moartea luĭ Alexandru, generaliĭ şi-aŭ împărţit provinciile. Lumea, care se supusese erouluĭ aşteptînd pacea pentru cîteva veacurĭ, s'a trezit din noŭ înnaintea războaielor. Odată se luptà regele din Egipt cu regele din Haldeia saŭ cu regele din Asiria; acum se luptă moştenitoriĭ luĭ Alexandru-cel-Mare din Egipt, Ptolemeiĭ, cu moştenitoriĭ aceluiaşĭ din Siria, Seleuciziĭ, şi aceştia se luptă, apoĭ, şi cu moştenitoriĭ luĭ Alexandru din Pergam. Iar, în Europa, regele Macedonieĭ se luptă cu regele Tracieĭ vecine, şi amîndoĭ sînt gata în fiecare moment să se bată şi cu regele Egiptuluĭ, cu regele Sirieĭ, cu regele Pergamuluĭ ş, a. m. d. Lumea a abdicat în mînile Macedoneanuluĭ în credinţa că, dacă-l proclamă odată zeŭ, el este, ca orĭce zeŭ, întemeietor pentru eternitate. Dar viaţa luĭ omenească a fost scurtă, şi după el n'a rămas decît o cucerire răpede, un potop de glorie, amintirea uneĭ strălucite beţiĭ de mişcare şi de triumf. Şi, atuncĭ, ce puteaŭ face popoarele acestea? Să revie Greciĭ din epoca macedoneană la starea de spirit de pe timpul războaielor medice? Nu se întoarce în cursul eĭ istoria universală. Un punct odată întrecut, este întrecut pentru totdeauna, cum este şi în fiinţa noastră, neputînd reveni cineva nicĭ la partea bună, nicĭ la partea rea a copilărieĭ şi tinereţeĭ sale, supt nicĭun raport. Rasa clăditoare a luĭ Nabucudurusur, regiĭ înaripaţĭ aĭ Asirieĭ sălbatece, şiragul solemn al vechilor Faraonĭ, practica independentă a vieţiĭ cetăţeneştĭ în Elada periseră şi periseră pentru totdeauna.

Era de nevoie de *acelaşĭ lucru cu o forţă nouă*, pe care n'o maĭ putea da nicĭ Macedonia, nicĭ societatea elină, nicĭ Orientul întreg. Prin urmare Roma trebuia să vie, fiind, cum am spus, cerută de toată lumea. Peste lucrurile trecutuluĭ deplin îngropate, pecetluite de-asupra cu piatra

sfîntă a religiilor dispărute era să se ridice un Imperiu, și anume *alt* Imperiu. Roma n'a pornit decĭ din inițiativa eĭ către dominația lumiĭ, ci puterea eĭ regeneratoare a fost sorbită de dorul nemărgenit al omeniriĭ de a avea pretutindenĭ o autoritate, aceiașĭ autoritate și pentru toate timpurile.

Dar ea însășĭ nu s'a luptat împotriva acesteĭ misiunĭ? Căcĭ, dacă se poate zice că pacea romană a fost asigurată prin consimțirea celor dominațĭ de a primi dominația, se impunea și consimțirea dominatorilor de a lua asupra lor greaua sarcină a uneĭ asemenea stăpînirĭ. Și Roma a consimțit, s'a sacrificat.

De ce Roma a primit să stăpînească lumea? De ce a aspirat ea supt un anume raport, — ca să întrebuințăm formula luĭ Paul Louis Courier despre Bonaparte devenit Împărat — „să se coboare“? Căcĭ din punct de vedere istoric și Roma aspira să se coboare. Ceia ce n'a înțeles Courier era datoria luĭ Bonaparte de a face ceia ce a făcut, chiar dacă ar fi însemnat, din punctul de vedere al glorieĭ luĭ personale, o coborîre. Același lucru se poate spune și despre Roma. Puritatea instituțiilor sale primitive, aceia nu maĭ putea să dureze în haosul teribil în care ea trebuia să se amestece pentru veacurĭ întregĭ. A fost jertfirea personalitățiĭ sale. Roma a abdicat de la ea însășĭ. Vom zice maĭ mult: Roma a abdicat, primind această sarcină a dominațieĭ universale, de la chiar menirea eĭ istorică particulară. Italia decăzuse de mult; acum Roma însășĭ va decădea. Fusese cîndva un izvor de țară, pierdut undeva în pădure, prin munțĭ. Apoĭ se creaseră în vecinătățĭ orașe marĭ bogate și înfloritoare, de unde la anumite zile doar de pleca lumea pentru a îndeplini anumite ceremoniĭ amintitoare la izvorul depărtat și umilit al tuturor puterilor actuale. Roma veche, pe vremea luĭ Dioclețian, nu înseamnă altceva însă decît acel depărtat

izvor în jurul căruia nu maĭ sînt locuinţe, cum nu maĭ e nimic din puterea şi gloria omenească, dar spre care se întorc aceia carĭ aŭ îndeplinit acum lucrurĭ marĭ pentru a rosti formula amintitoare: iată, de aicĭ am plecat! Aceasta, şi atîta tot. Dacă Roma s'ar fi menţinut în cercul eĭ apusean, ea ar fi dominat absolut din veac în veac acest cerc, şi astăzĭ Roma antică n'ar fi maĭ mult un morman de ruine lîngă *altă* cetate, *a altora*, şi tradiţia actuală n'ar sta în mînile unuĭ biet preot, oricît de venerabil în aspectul ieratic al personalităţiĭ sale, ci în acelea, viguroase, ale dominatoruluĭ peste Apusul întreg. Nu s'ar fi ivit în cursul secolelor o dominaţie imperială plecată de pe malurile Seineĭ, nicĭ o nouă dominaţie imperială întemeiată pe malurile Spreeĭ, ci la Roma ar fi rămas toată puterea, cu o singură condiţie: ca Roma să fi refusat rolul de istorie universală ce i se oferia, ce i se impunea.

Nu l-a refusat. Întăiŭ fiindcă dăinuia încă o chestie foarte grea pentru Roma însăşĭ. Oraşul nu se întemeiase cum se întemeiază astăzĭ o colonie în Far-Westul american, unde se învoiesc un număr de persoane întreprinzătoare, aleg un loc potrivit, lîngă un rîŭ larg, cu curente de aer sănătoase, şi taie străzĭ, construiesc clădirile marĭ, îşĭ fac o tipografie, îşĭ scot jurnalul lor, şi iată totul gata. La Roma n'a fost aşa. Ea s'a desvoltat fără planul nimănuĭ şi împotriva prevederilor tuturora. A venit spre Roma la început cine a vrut, şi de aicĭ a resultat o confusie care se păstrează până foarte tărziŭ, ca atuncĭ cînd ape pornite din terenurĭ deosebite, torente care capătă coloarea regiunilor pe unde aŭ trecut, se amestecă şi produc un aspect tulbure al rîuluĭ. Civilisaţie etruscă, grecească... Toate teoriile constituţionale din Roma sînt de origine grecească. Republica n'aŭ înţeles-o altfel, în zilele de conştiinţă, decît în Grecia învăţătoare. Nu este altfel republica romană decît cea ateniană, şi adevărata republică e totuşĭ cea din

Atena, cealaltă fiind o contrafacere. Îngrămădindu-se astfel oamenĭ cu ideĭ politice şi religioase din toate locurile, a fost un moment, cînd nimenĭ nu maĭ ştia pe ce drum să apuce. De aceia Romeĭ i-aŭ fost de un folos imens războaiele cu Cartaginea. Sforţarea aceasta de aproape un veac a silit-o să-şĭ găsească o nouă unitate, pe care altfel n'ar fi descoperit-o. Căcĭ, cînd un popor se găseşte într'o fasă tulbure, nu este maĭ mare bine pe lume decît să întîlnească o mare primejdie, care să-l zguduie cum se cuvine: a doua zi se produce de la sine lămurirea, unificarea; vînturile potrivnice ajung ca să înlăture tot ce era netrebnic spre a rămînea elementele cu adevărat sănătoase, care asigură viitorul. Aşa a fost în Roma.

Însă un lucru nu se putea resolvi nicĭ prin resultatele triumfuluĭ asupra Cartagineĭ. O parte din Romanĭ eraŭ *patricienĭ*, ceia ce înseamnă moşnenĭ, adecă aceia cari aŭ moştenit pămîntul, cari aŭ moştenit sîngele, cari aŭ moştenit trecutul şi împreună cu el anumite drepturĭ ale presentuluĭ; alăturĭ eraŭ *plebeiĭ*, oamenĭ veniţĭ din toate părţile, avînd în fruntea lor tribuniĭ, cari nu eraŭ, la început, magistraţĭ de clasă, ci-şefi particularĭ militarĭ aĭ *altor* popoare. Uniĭ aveaŭ o lege, alţiĭ altă lege, şi de aceia dreptul unora nu se putea confunda cu al celorlalţĭ. Plebeiĭ s'ar putea asămăna astfel cu *uitlanderii* din Transvaal. Înnaintea războiuluĭ dintre Burĭ şi Englesĭ, veniseră acolo Ruşĭ, Polonĭ, Germanĭ, pentru minele de aur. Buriĭ eraŭ patricieniĭ, uitlanderiĭ represintaŭ pe plebeienĭ. Cum s'a produs acolo o crisă, o luptă, uitlanderiĭ cerînd să capete şi eĭ aceleaşĭ drepturĭ, deşi lucrul s'a resolvat numaĭ printr'un războiŭ venit din străinătate, tot aşa la Roma plebeiĭ aŭ încercat să resolve, dar singurĭ, marea problemă prin transformărĭ adîncĭ făcute în interior. Reuşiră întăiŭ să smulgă, încă în cursul veaculuĭ al IV-lea, primirea la toate magistraturile, pănă la cele sacre, făcînd ca religia „moşnenilor“ să se confunde cu toate

religiile străinilor. Transformînd apoĭ chestia într una de pauperism, eĭ voiaŭ să smulgă dreptul ca, atuncĭ cînd se crea un noŭ *ager publicus*, să li se dea și lor partea. Mișcarea aŭ condus-o, de la 133 la 121, Tiberiu și Caiŭ Gracchiĭ. Tinerĭ de capitală, cari credeaŭ că printr'o mică tulburare la suprafață se schimbă rostul adînc al apelor, că pentru o revoluție sînt de ajuns o serie de demonstrațiĭ; dar demonstrațiile aŭ avut loc și s'aŭ mîntuit, cum se mîntuie adese orĭ, nu după intenția aceluia care le-a provocat, ci după cruda logică a lucrurilor. Tiberiu fu asasinat: Caiŭ a repetat aventura și a pățit întocmaĭ, căzînd într'un tumult. Și atuncĭ s'a întîmplat ce se întîmplă adesea și aiurea: o chestie mare care nu poate fi resolvită devine jucăria, instrumentul de lupte interne între forțele care se dușmănesc pentru dominație. Chestiunea rurală *economică*, în care se prefăcuse chestiunea *politică* a plebeĭ, deveni la Roma, după ce fusese o armă în mîna agitatorilor, o simplă minciună în mîna acelora cari căutaŭ să se înlocuiască unul pe altul.

O soluție începuse a se pronunța totușĭ: cea maĭ nenorocită pentru Roma însășĭ, dar căreia noĭ îĭ datorim existența noastră, limba noastră românească și sufletul nostru în legătură cu această limbă. Roma cucerise și stăpînia: mișcarea cea mare de comerț din Orient, care n'a fost întreruptă niciodată, a atins atuncĭ și viața Romeĭ. Ea a început decĭ să se gîndească la un mijloc economic, la care se gîndesc Englesiĭ și Americaniĭ de o mulțime de vreme și l-aŭ și pus în practică. De ce să chinuiască o parte din clasa națională, din elementul național ca să producă răŭ lucrurĭ pe care, de oare ce sînt banĭ mulțĭ de pe urma războaielor victorioase, de oare ce legiunile domină lumea, îl puteaŭ căpăta maĭ ieften și maĭ bine din alte locurĭ? Atuncĭ grîul din Egipt, din Iliria, din toate provinciile vecine venia în fiecare moment ca să sature luxul Romeĭ și foamea Italieĭ. Și bo-

gătașiĭ noĭ, patricieniĭ de sînge și „cavaleriĭ“ de avere, și-aŭ zis: cumpărăm cu baniĭ noștri grîŭ din toate aceste părțĭ, iar noĭ, clasa care ne-am desvoltat de pe urma succeselor noastre, să întemeiem latifundiĭ, să clădim vile în mijlocul lor, miĭ și miĭ de scl vĭ să sîngere pentru noĭ. Așa aŭ izbutit să facă din cea maĭ mare parte a Italieĭ o imensă grădină. Palat lîngă palat, grădină de lux lîngă grădină de lux, așa a ajuns să fie Italia romană, teritoriul sterilisat pentru producție întinzîndu-se de la locul Bracciano în Nord până în vecinătatea Neapoleĭ la Sud! Din clasa rurală însă ce s'a făcut? Ea nu și-a maĭ găsit rostul. De obiceiŭ istoriciĭ anticitățiĭ cred că țeraniĭ s'aŭ făcut negustorĭ orĭ industriașĭ orĭ poate și artiștĭ la Roma. Dar aceasta este o judecată modernă. Astăzĭ se poate, cînd capitalul este la îndămîna oricuĭ și cînd școlile sînt deschise pentru toțĭ. Dar, pe vremea aceia, putea oare un biet nenorocit de Samnit, pe care-l gonia latifundiarul vecin pentru ca și ogorul luĭ să fie cuprins în limitele uneĭ vaste grădinĭ, putea el să se ducă la Roma, ca să se facă sculptor saŭ să întreprindă comerț de bancă? Atuncĭ s'a făcut ce se face azĭ cu lumea săracă din Ungaria care se suie pe vapoare și se duce în America, unde muncește, plătită cît se poate de puțin, în marile stabilimente industriale. Țeranul italian n'a emigrat la Roma. Dacă ar fi emigrat acolo, atuncĭ Roma însăși n'ar fi pierdut din ce în ce numărul locuitorilor săĭ *autohtonĭ* și n'ar fi fost de nevoie să aducă din Palestina, din Siria, din Africa *alțĭ* locuitorĭ pentru cetatea însăși. Căcĭ tot cartierul de dincolo de Tibru, așanumitul *Trastevere* de astăzĭ, era și atuncĭ asiatic.

Elementele țerănești aŭ plecat parte din ele în Peninsula Balcanică, altă parte în Sudul Galieĭ și astfel s'a romanisat regiunea galică și cea traco-ilirică: și de aceia vorbim noĭ astăzĭ o limbă latină, în loc să vorbim, ca Albanesiĭ, o limbă tracică, și de aceia Francesiĭ vorbesc

astăzĭ o limbă latină, în locul limbiĭ galice asămănătoare cu aceia din vechea Irlandă saŭ din Bretania de azĭ. Aŭ năvălit aceştĭ emigranţĭ în mase marĭ, aŭ găsit populaţia maĭ înnapoiată întăiŭ într'un anume colţ, i-aŭ impus limba lor şi pe urmă partea desnaţionalisată a funcţionat ca şi cum ea însăşĭ ar fi fost absolut şi din vechiŭ romană: prin succesive înnaintărĭ şi desnaţionalisărĭ s'a ajuns la transformarea unor regiunĭ întregĭ şi la formarea popoarelor moderne. Nicĭ exploatatoriĭ de mine, nicĭ vînătoriĭ de cîştig, nicĭ puţiniĭ „funcţionarĭ de Stat", nicĭ chiar veteraniĭ n'aŭ creat naţiile moderne care vorbesc limbĭ romanice. Nicĭ pribegiĭ afacerilor, elemente de veşnică circulaţie, nicĭ veteraniĭ, nişte oamenĭ obosiţĭ, cari se aşează într'un colţ de ţară, foarte mulţămiţĭ că nu-ĭ atinge nimenĭ cu pretenţiĭ fiscale prea marĭ, ca să vegeteze cîţiva anĭ de bătrîneţă, nu ajung pentru o asemenea operă. La chemărĭ de coloniĭ după vechile norme ale republiceĭ nu este de gîndit; materialul lipsia, în vremea Imperiuluĭ, pentru aceasta. Şi voiŭ adăugi o singură întrebare: Numaĭ Dacia şi Galia eraŭ oare terenurĭ de hotar colonisate cu veteranĭ? Nu era hotar în Asia: la Eufrat şi în Palestina? De ce nu s'a creat acolo o populaţie romanică? Dar veteraniĭ, dregătoriĭ, coloniştiĭ de acolo aŭ început să vorbească eĭ înşiĭ limba siriană saŭ arameiană şi urmaşiĭ lor aŭ fost Arameieni saŭ Sirieni, — fiindcă nevestele lor eraŭ din partea locuiuĭ —, întocmaĭ ca şi vechiĭ băştinaşĭ.

Se găsia astfel prin emigrarea ţerănească o resolvire a chestiuniĭ rurale, dar numaĭ pe jumătate. Trebuia o altă măsură, care să ducă maĭ departe resolvirea acesteĭ chestiĭ esenţiale, căcĭ altfel Roma însăşĭ se prăbuşia. Este imposibil ca o clasă dominantă să stăpînească necontenit mase marĭ de populaţie indigenă, cu rădăcinĭ în trecut şi care represintă munca naţională, fără ca asupra aces-

teĭ clase să se reverse măcar o largă parte din produsele întregiĭ organisațiĭ de Stat. Acesta este un principiu absolut. Altfel orĭce țară merge la o catastrofă.

Atuncĭ, ce s'a făcut de înțelepciunea de Stat romană? S'aŭ creat legiunĭ de cetățenĭ *fără osebire de origine și situație*, care aŭ fost trimese la cucerirea lumiĭ. Cucerind provinciĭ întinse, toțĭ oameniĭ aceia cari n'aveaŭ de lucru acasă și-aŭ găsit rosturĭ aiurea. Romanul cel din urmă a ajuns superior altora în calitate de „civis romanus“, un titlu de mîndrie pentru orĭcine. El era acuma „sarea pămîntuluĭ“: din ceĭ ca dînsul se compunea nobilimea lumiĭ întregĭ, nu prin situația lor socială, ci prin calitatea lor de Romanĭ. Greutatea uneĭ insolubile probleme este astfel motivul care a îndemnat Roma să îndeplinească rostul eĭ de istorie universală.

Și l-a îndeplinit altfel de cum l-aŭ îndeplinit monarhiile asiatice. Aceasta nu înseamnă că nu a primit nimic de la dînsele și de la monarhia macedoneană care li succedase. Ceva luase totușĭ de la acești înnaintași, dar ea aducea și elemente de originalitate, care constituie meritul eĭ pentru toate timpurile. Și iată care sînt aceste elemente de originalitate: Ea a plecat cu o concepție occidentală, nu cu una orientală. A plecat cu elementele morale ale uneĭ civilisațiĭ sănătoase de țară, care se maĭ păstraŭ încă atuncĭ cînd începu opera de cucerire. Și Asiria înseamnă o cucerire prin țeranĭ a Ținuturilor vecine, dar Romaniĭ nu sînt și eĭ robĭ aĭ zeilor, ci oamenĭ cari și-aŭ creat zeiĭ lor. Zeul Asirianuluĭ este un monstru enorm; umanitatea întreagă un fir de nisip supt imensele luĭ picioare. Zeiĭ Lațiuluĭ apar ca ajutătorĭ la muncile cîmpuluĭ: zeul aratuluĭ, al sămănatuluĭ, al secerișuluĭ, zeĭ pe cari-i ieĭ frumos cu mîna pe la spate de te ajută să arĭ, să samenĭ, să culegĭ spicele de jos și să le așezĭ în hambare. Pentru întăia oară o lume sufletește liberă a plecat la cucerirea

pămîntuluĭ. Şi prin vitalitatea eĭ aŭ înviat şi celelalte elemente omeneştĭ.

Dar maĭ este un lucru. Dacă Imperiul Roman ar fi vrut până la sfîrşit să rămîie al săŭ, al acelora cari l-aŭ creat, al poporuluĭ care i-a servit drept basă, el nu ţinea aşa de mult. Înţelepciunea cea mare a Imperiuluĭ a fost aceasta: că, pe rînd, păstrînd Roma ca un centru sacru pentru lumea întreagă, ca izvorul drepturilor politice, ca îndreptarea ideală a omenirii întregĭ, s'a trecut, de fapt, sceptrul, pe rînd, deosebitelor provinciĭ, Am zis altă dată că Imperiul Roman nu înseamnă altceva decît asociaţia întregii umanităţĭ culte ca să trăiască în pace, apărîndu-se de elementele barbare de la hotare. Este o cooperativă politică onestă şi muncitoare. Şi atuncĭ trebuie să se observe că, după ce se mîntuie Împăraţiĭ înrudiţĭ cu Tiberiu, încep întâiŭ legiunile să-şĭ aducă generaliĭ ceĭ maĭ de ispravă pentru a-ĭ face Cesarĭ. Se trece astfel printr'o perioadă mijlocie. Apoĭ intîlnim în Imperiul Roman o alta: nu numaĭ că *legiunile* îşĭ impuseră comandanţiĭ ca Împăraţĭ, dar anume *provinciĭ* pe rînd impun pe aĭ lor ca dominatorĭ aĭ lumiĭ romane. Şi putem să ne mîndrim că cea d'intâiŭ provincie care a stăpînit Imperiul, cînd elementul italic, obosit, cădea la pămînt şi nu era în stare să maĭ îndeplinească misiunea sa, aŭ fost regiunile ilirice, partea de dincoace de Marea Adriatică, părţile care alcătuiesc astăzĭ Muntenegrul, Albania, Bosnia şi Herţegovina şi care se întind până în părţile dunărene. De la Dunăre, din părţile de la Sudul rîuluĭ aŭ pornit nu numaĭ Împăraţĭ [1], dar toată energia politică a Romeĭ. Aşa încît a fost măcar un secol în care Împăraţiĭ aŭ fost iliricĭ, în care izvorul de viaţă pentru lumea romană s'a găsit, astfel, în părţile noastre.

Dar Iliricul el însuşĭ a ajuns să fie obosit. Atuncĭ nu

---

[1] Vezĭ şi maĭ sus.

s'a întîmplat, cum se întîmpla în monarhiile cele vechĭ: cum basa *unică* slăbia, se prăbușia întreaga fundație. Ceia ce este extraordinar de interesant în Imperiul Roman este că *basele se puteaŭ schimba* și, atuncĭ cînd una cedează, imediat se strămută toată greutatea clădiriĭ asupra alteia, încă solide, din vecinătate. Roma nu putea susține sarcina? Sarcina a trecut la Ilirică. Cînd Iliriciĭ eĭ înșiĭ aŭ fost măcinațĭ, greutatea a trecut asupra Orientuluĭ. Este astfel foarte folositor să se vadă ce s'a petrecut în secolul al III-lea, cînd Împăratul Diocleția a luat puterea. Diocleția era un Dalmatin, dintr'o familie foarte modestă, poate chiar dintr'o familie de sclavĭ liberațĭ. El înțelese lucrul acesta: că lumea romană în viitor trebuie să-șĭ caute temeiurĭ noĭ, sigure, și, atuncĭ, întemeiè sistemul noŭ care nu cuprindea un Împărat numaĭ, ci doĭ, avînd ca ajutoare doĭ Cesarĭ, toțĭ avînd *rosturĭ locale. O repartisare fără desmembrare.* Doĭ Împărațĭ cari purtaŭ tot fastul și doĭ Cesarĭ cari primiaŭ pe umeriĭ lor toată greutatea. Sistemul era făcut așa ca, îndată ce îmbătrîniaŭ Împăraţiĭ, să se retragă, devenind Augustĭ „la pensie", fără serviciu. Diocleția s'a retras astfel în casa luĭ celebră de la Salona. Cesariĭ ajungeaŭ acuma să fie la rîndul lor Împărațĭ, și eĭ alegeaŭ imediat dintre generaliĭ ceĭ maĭ de ispravă alțĭ doĭ Cesarĭ. La locul de primejdie nu rămîneaŭ decît aceia cari eraŭ în stare s'o înfrunte orĭcînd. Era menținerea totdeauna tînără și gata de luptă a comandeĭ și a energieĭ politice în Împărăție. În alegerea centrelor, unul s'a așezat în Nicomedia, lîngă coasta Asieĭ Micĭ, dominînd de acolo toate Ținuturile răsăritene, altul în părțile acestea irilice, un al treilea la Roma, un al patrulea în Galia.

Cum se vede, de la Roma, din partea centrală, puterea politică se depărta către graniță, și, de oare ce la granița apuseană nu era decît numaĭ Galia și Spania, iar la cea

răsăriteană o lume întreagă de popoare noĭ şi zdravene, consecinţa imediată trebuia să fie prefacerea Împărăţieĭ romane într'o Împărăţie orientală, ceia ce era să se întîmple cu Constantin-cel-Mare. Cînd ajunsese a se răzima Statul roman pe Peninsula Balcanică, el îşĭ păstrase însă caracterul săŭ de la început, fiindcă de aicĭ, din Iliria, din restul Peninsuleĭ nu a plecat o civilisaţie superioară, cum a fost civilisaţia orientală. Cînd a fost vorba însă să se strămute temeiul în Asia, aceasta n'a consimţit să fie numaĭ o bază pentru Imperiul Roman, ci a înţeles ca pe acest Imperiu, pe care-l susţinea, să-l şi prefacă după tradiţiile sale şi să-l şi domine, în spirit oriental.

Vremea creştinismuluĭ, principiu asiatic de regenerare, venise.

X.

„Imperiul luĭ Dumnezeŭ“ al creştinismuluĭ.

Considerăm în această expunere viaţa omenirii în liniile de căpetenie ale desvoltăriĭ eĭ, care trec prin civilisaţiile naţionale şi nu fără a fi influenţate de dînsele. Este o abstracţie, dar o vom exemplifica pentru a fi înţeleasă maĭ bine. Un pom în fiecare primăvară dă alte florĭ; trunchiul rămîne acelaşĭ. Trunchiul în viaţa umanităţiĭ este necesitatea de viaţă unitară a eĭ, florile însă şi frunzele vin din ceia ce ploile ceruluĭ şi bogăţia pămîntuluĭ adaogă la viaţa aceasta esenţială a pomuluĭ, şi culturile naţionale sînt faţă de nevoia oamenilor de a trăi împreună în anumite forme tot ce se adaogă din toamnă până în primăvară ca vigoare la rădăcinile copaculuĭ pentru ca trunchiul să dea din noŭ din ramurile sale fragede florĭ şi frunze. Aşa fiind, nicĭ Creştinismul nu ni apare ca o formă isolată, cum nimic din ceia ce am văzut petrecîndu-se până acum n'a avut acest caracter. N'o să fie vorba aicĭ de marea individualitate divină, pe care o înfăţişează uniĭ în chip istoric. Noĭ căutăm elementele umane, elementele general-umane şi elementele cultural-umane şi în această d'intăiŭ desvoltare a Creştinismuluĭ.

Amintesc de la început un lucru. Creştinismul este forma

cea din urmă, cea maĭ înnaltă şi maĭ intimă, cea maĭ idealistă a Imperiilor din lumea veche. Creştinismul n'a distrus un Imperiu ca să nu maĭ fie nicĭunul, ci el a distrus un Imperiu ca să întemeieze cu alte puterĭ, venite din alte cultùrĭ şi în alte împrejurărĭ, de alt fel, o nouă viaţă unitară a omenirii, prin urmare o nouă Împărăţie. Şi aşa se va urmà până în zilele noastre, căcĭ noĭ întemeiem astăzĭ, chiar şi în mijlocul războiuluĭ, un mare Imperiu al munciĭ solidare a umanităţiĭ. Şi, cum în Imperiul Roman nu era primit decît omul capabil de disciplină, cum în Imperiul creştin nu era primit decît omul capabil de convingerĭ religioase adevărate, în Imperiul cel noŭ al munciĭ n'o să fie primit nimenĭ, nicĭ ţeran, nicĭ „boier", nicĭ individ. nicĭ familie, nicĭunul care să nu fie capabil, nu numaĭ de muncă, dar de sentimentul acela superior despre felul cum munca fiecăruia trebuie să se lege frăţeşte de munca altuia, ca să susţie în felul acesta viaţa tuturor societăţilor.

Întâiŭ trebuie să ni punem întrebarea: De ce societatea romană, care era foarte bine alcătuită, perfect desvoltată, cuprinzînd într'însa o siguranţă socială superioară aceleia chiar din timpurile noastre, de ce societatea aceasta a consimţit la o aşa de teribilă revoluţie, cum a fost, pentru toată lumea, pentru ideile şi sentimentele orĭşicuĭ, mişcarea creştină? Cum s'a hotărît să părăsească cel maĭ impunător trecut care a existat vre-odată pentru o societate, cum era trecutul societăţiĭ romane? Miĭ de anĭ muncise o lume ca să ridice o clădire, şi iată că această clădire se transformă esenţial. Oameniĭ aŭ trebuit să smulgă din inima lor o mulţime de lucrurĭ cu care trăiseră până atuncĭ. A fost ca o imensă săritură în vid. E extraordinar de mare lucrul care s'a întîmplat atuncĭ, şi prin urmare trebuie să căutăm cu totul altfel de explicaţiĭ decît pentru faptele superficiale din istoria universală.

Este cu atîta maĭ extraordinar. cu cît, am spus-o, lucrurile acestea nu s'aŭ petrecut într'o societate necăjită, răŭ administrată, răŭ hrănită, ale căriĭ produse ar fi fost răŭ repartisate, ci într'o societate care se simția bine, cel puțin în ce privește clasa de sus. Cum decĭ societatea aceasta care se simția așa de bine s'a hotărît să-și părăsească toate rosturile sale, pentru ca, o bucată de vreme, să se simtă de sigur foarte răŭ, foarte primejduită, foarte învrăjbită, foarte nesigură de viitor?

Ca să înțelegem aceasta, trebuie să ne gîndim de la început la următorul fapt: Lumea romană care a fost înfățișată până aicĭ, nu era *toată* lumea omenească, ci numaĭ acea parte din lume care a consimțit a primi pentru liniștea eĭ, pentru cîștigul eĭ, pentru libera eĭ circulație, pentru satisfacerea nevoilor eĭ materiale și, întru cîtva, și într'o formă artificială, a nevoilor eĭ morale, a primi Imperiul Roman. Dar în afară de aceasta eraŭ elemente naționale și sociale cărora această lume romană nu li convenia.

Care sînt elementele acestea pe care trebuie să le cercetăm spre a le arăta că eraŭ ireconciliabile cu tot ce se cuprindea în societatea romană, pentru ca să vedem pe urmă cum Imperiul însușĭ a simțit nevoia de a-și asimila, de a-și contopi elementele acestea străine de dînsul și a și abdicat de la un timp, dar nu recunoscînd abdicarea, ci cum abdică foarte dese orĭ o societate? Cînd o societate, căutînd fondul unuĭ lucru, se oprește la formă, acesta este chipul cel maĭ discret de a declara că nu poate satisface o problemă. Omul are sentimentul de personalism, de egoism, am putea zice, și o societate-l are tot așa; o societate care nu poate da de căpătăiŭ uneĭ probleme, nu rămîne frîngîndu-și mînile în mijlocul drumuluĭ, ci caută un biet adăpost, cît de puțin ferit. unde să stea. Găsește omenirea o formă și șede lîngă forma aceia,

întocmaĭ ca Ţiganul din cunoscuta anecdotă cu volocul luĭ, care-l înfăşură, dar nu-l apără.

Acolo, în lumea romană, eraŭ de toate lucrurile, dar nu era ceva care să-ĭ ţie de cald omenirii, — şi era o nesfîrşită nevoie de aşa ceva. O societate nu poate să rămîie sănătoasă, dacă nu este ce să-ĭ ţie cald la inimă. În societatea romană însă nu era nimic de acest fel. Toate lucrurile eraŭ perfect organisate, orice dorinţă era satisfăcută formal, dar inima omenească n'avea pentru dînsa niciun drept decît ce poate avea fiecare într'un chip individual, în nevoile, suferinţele şi încercările, amestecate cu puţine bucuriĭ, ale vieţiĭ. Dar nu e vorba ca fiecare să aibă ce-ĭ poate da norocul în cale, ci trebuie ceva maĭ mult, maĭ durabil, maĭ înnalt, pentru toată lumea. Prin urmare vom vedea, întâiŭ, cum s'a ajuns la existenţa unor blocurĭ de popoare saŭ de clase care nu se împăcaŭ cu lumea de până atuncĭ. Al doilea, cum societatea romană a căutat să găsească prin rafinarea de forme o satisfacere aparentă a acestuĭ antagonism. Şi, al treilea, cum, văzînd că aceasta nu se poate, ea s'a aruncat desperată în *aventura religioasă* a creştinismuluĭ şi a preferat o formă nouă a religiilor asiatice, derivată, de sigur, şi din iudaism, dar nu numaĭ din iudaism şi nicĭ în primul rînd din iudaism. Cum s'a prefăcut un incident religios asiatic — căcĭ aceasta a fost creştinismul la început: o formă incidentală religioasă, de şi cuprinzînd cele maĭ sănătoase ideĭ morale, o convingere absolută, un neobişnuit devotament faţă de Dumnezeŭ şi o largă iubire faţă de toţĭ oameniĭ, egalisaţĭ prin sentiment, nu prin raţiune,—într'un noŭ imperialism?

Cine eraŭ nemulţămiţiĭ din punct de vedere *naţional*, faţă de societatea romană? Pe orice Roman l-ar fi întrebat cineva, ar fi răspuns: barbariĭ. Supt numele de barbarĭ înţelegeaŭ Greciĭ, ca şi Romaniĭ, cari aŭ luat noţiunea de la aceştia, pe oameniĭ cu cari nu se puteaŭ înţelege.

Întăiŭ în ce privește limba, dar noĭ putem primi termenul și într'un sens maĭ vast: nicĭ în ce privește ideile și sentimentele. „Altfel de oamenĭ“, aceasta înseamnă: barbarĭ. Se va zice: dar Tacit, care a scris o carte „Germania“, pe vremea celor d'intăiŭ Împărați, în care carte a spus că Germaniĭ sînt ceĭ maĭ bunĭ, ceĭ maĭ miloșĭ dintre oamenĭ, ceĭ maĭ desinteresați în viața politică, ceĭ maĭ viteji în războaiele lor, avînd și un sentiment de gospodărie admirabil? Decĭ Romaniĭ ar fi înțeles pe barbarĭ. De loc! Omul care a înțeles maĭ puțin pe barbarĭ a fost tocmaĭ Tacit, de și a scris „Germania“. Informația luĭ materială este minunată, interpretarea însă absolut falșă. Și aceasta oare pentru că Tacit nu cunoștea pe Germanĭ? Dar îĭ cunoștea foarte bine! Îĭ văzuse și la Roma, unde eraŭ atîția din eĭ, și văzuse miĭ de oamenĭ colonisați la hotarele Imperiuluĭ, văzuse atîția federați aĭ Romeĭ legați de ea prin tratatele de alianță, pentru ajutorul militar; pe urmă el avea și rude în războaiele ce se purtaŭ prin regiunile de la Nord și Vest. Și cu toate acestea cartea luĭ represintă adesea, ca portret moral, cu totul altceva decît ceia ce eraŭ Germaniĭ în adevăr. Fiindcă în societatea romană se simția nevoia de a se face morală prin exemple. Filosofiĭ stoicĭ și ceilalți puteaŭ să scrie cît voiaŭ despre îndreptarea moravurilor; Romanuluĭ îĭ trebuia să i se arăte unul care trăiește altfel decît dînsul. Și Tacit zicea: Iată Germanul: nu face lux, — și natural că nu făcea lux, fiindcă n'avea baniĭ cu care să cumpere elementele trebuitoare pentru aceasta. Iată Germanul: nu sufere tirania politică, — și natural că n'o suferia, fiindcă era o societate tocmaĭ la începutul eĭ (să ne gîndim însă ce a fost supt Merovingienĭ). Tacit atribuia defectele societățiĭ romane unuĭ principiu vicios, care n'ar fi existat la Germanĭ, dar principiul vicios nu se manifestă la o societate, ca și la un om, decît la o anumită vrîstă. În cartea luĭ Tacit este, evident, o tendință. El vrea să presinte o altfel de socie-

tate decît societatea romană ca să învețe pe Romanii însiși să fie altfel de cum erau, întocmai cum a încercat Châteaubriand, față de artificiala societate de la sfîrșitul veacului al XVIII-lea, prin scenele de natură din America-de-Nord: *René*, *Atala*, *les Natchez*. Și a și folosit întru cîtva.

Deci, cu toate amănuntele din Istoria și Analele lui Tacit, care zugrăvesc necontenit legăturile cu Germanii, trebuie să ni iasă cu desăvîrșire din minte ideia că ar fi înțeles în adevăr Romanii pe barbari, și tot așa aceia că barbarii ar fi înțeles pe Romani. Îi înțelegeau barbarii supt un singur raport, supt raportul că sînt bogați, că se trăiește bine la ei, că au bogății pe care nu le pot apăra, și că prin urmare la orice ocasie favorabilă, dacă se găsește un mijloc de a înlătura cordonul militar, au a se năpusti și ei acolo unde este splendoarea, pompa și bogăția. Iar Romanul considera, de fapt, pe barbar numai ca pe un fel de auxiliar militar, condamnat să nu facă decît acest lucru. De și niciodată nu iea cineva de veci energia altuia; și acela care se pare a cunoaște mai puțin valoarea serviciilor pe care le-a adus, va represinta cîndva un stat de servicii, cum nu te aștepți de încărcat

Dar barbarii nu erau alcătuiți numai din Germani, cari erau acum, prin superioritatea lor de rasă față de alți barbari, amestecați fiind, apoi, în părțile de către Rin și amestecați foarte puternic cu elementul galic, un fel de aristocrație. Și, pe lîngă amestecul cu sîngele galic în regiunea de la Rin, mai era și contactul permanent cu cultura romană în regiunea Alpilor, fiindcă Romanii trecuseră Rinul și înnaintaseră până departe, dînd numiri romane orașelor întemeiate de ei: Colonia Agrippina (Köln), Augusta Trevirorum (Trier, Trèves), Moguntiacum (Mainz), Patavium (Pettau), etc. Dacă Germanii erau totuși conciliabili față de Romani, erau însă alții ireconciliabili: aceștia erau popoarele hunice și acei Slavi cari urmau steagurile

Hunilor. Popoarele slave sînt supt raportul sentimentalităţiĭ şi al spontaneităţiĭ vrednice de toată atenţiunea, aŭ însă, pentru ele însele, un mare defect: spontaneitatea creatoare *politică* li lipseşte cu totul. Nicĭodată mase maĭ marĭ dintr'o rasă n'aŭ servit maĭ îndelung şi maĭ bucuros cause străine decît masele cele marĭ ale popoarelor slave. Pe cît Romanul simţia nevoia de organisare, pe atîta Slavul se găsia bine tocmaĭ în lipsa de organisare, decĭ în putinţa de a-şĭ manifesta fiecare individualismul. Dacă Germanul totuşĭ se putea înţelege cu Roma, Slavul n'o pricepea de loc. Tot ce era disciplină la Roma, pentru el trebuia să fie reprobabil şi absurd. nebun.

Existaŭ—am spus-o—şi popoarele hunice: Huniĭ propriuzişĭ, Avariĭ, aceia cari aŭ apărut maĭ tîrziŭ de-a lungul evuluĭ mediu: Cazarĭ, Pecenegĭ, Cumanĭ, Tatarĭ Toţĭ aceştia sînt popoare de stepă. Eĭ n'aŭ case şi nicĭ nu simt nevoie de casă. Stăpînesc anumite drumurĭ şi pe drumurile acelea ele culeg veniturile de la trecătorĭ. Din cînd în cînd năvălesc asupra unuĭ oraş de unde capătă bogăţie şi glorie Cînd s'aŭ stabilit în Panonia, viaţa lor nu s'a deosebit de viaţa d'innainte. Curtea luĭ Attila şi administraţia luĭ nu înseamnă altceva decît o oasă de organisaţie în mijlocul uneĭ lumĭ rătăcitoare de barbarĭ, de unde se făceaŭ raidurile acelea teribile ale hordelor sale. De şi nu omora doar de plăcere, ci orĭcine voia să se răscumpere de moarte n'avea decît să vie şi, în genunchĭ să aducă anumite darurĭ în banĭ şi în obiecte, pentru ca să se revie la legăturile normale dintre stăpîn şi supuşĭ.

Ce puteaŭ înţelege popoare care trăiaŭ în felul acesta din organisaţia venită de la Roma? Ce putea să fie comun între uniĭ şi alţiĭ? Orĭce încercare a societăţiĭ romane de a uni pe aceştĭ barbarĭ cu ea, era zădărnicită Atuncĭ la ce s'a gîndit Roma? Întăiŭ s'a gîndit să-l cucerească. Şi aŭ pornit legiunile romane dincolo de Rin. Au înnaintat foarte departe: după vechea defensivă faţă de Cimbri şi

de Teutonĭ cari năvăliseră în Italia pe vremea republicеĭ, avem o ofensivă contra Germanilor liberĭ supt August. Se pierd atuncĭ legiunile luĭ Varus în lupta din Pădurea Teotoburgică. Apoĭ după vre-un veac Marc-Aureliu va pătrunde în Boemia, unde va purta războaie, ocupînd teritoriĭ, fără a izbuti însă la capăt. La mijloc între ele două, ofensiva luĭ Traian care, de și a adus aicĭ organisația romană ca Stat, avea de scop ca pe la Dunăre să încunjure massa germanică. *Acesta* este sensul războaielor dacice ale luĭ Traian. Să nu ni închipuim că nu putea trăi Roma fără să supuie pe Decebal și că ea a făcut bucuroasă toate sforțările numaĭ ca să nu maĭ fie Daciĭ la Dunăre. Era un plan de încercuire a Germanilor. După ce se încercase tocmaĭ de la Rin și se ajunsese la Pădurea Teutoburgică, s'a încercat de la Răsărit și s'a căpătat provincia dacică fără a se putea pătrunde în profunzimea așezărilor germanice. Am văzut ce a încercat în Boemia Marc-Aureliu Nicĭ el n'a izbutit decît trecător. Și apoĭ, după două sute de anĭ de oboseală reciprocă, în veacul al IV-lea, cînd aŭ început să se miște Huniĭ, masele germanice de la Răsărit, Goțiĭ, s'aŭ aruncat asupra Imperiuluĭ Roman din Bizanț, stînd o bucată de vreme la noĭ. Visigoțiĭ, Ostrogoțiĭ aŭ trecut Dunărea, aŭ întrat în Peninsula Balcanică, aŭ bătut pe Impăratul Valens la Adrianopole, l-aŭ închis într'o cocioabă, căreia i-aŭ dat foc de a ars; Constantinopolul a fost amenințat, iar la Novae (Siștov), lîngă Nicopole, stătu cîtva timp Teodoric, acela care a fost, la sfîrșit, rege ostrogot în Italia. Pe urmă Alaric Visigotul a trecut în Italia, a prădat peninsula până în fund, murind acolo și fiind îngropat în albia rîuluĭ cunoscut, pentru ca apoĭ Visigoțiĭ luĭ să pătrundă în Galia și de acolo ca element de stăpînire în Spania. Împreună cu Visigoțiĭ saŭ după eĭ, toate popoarele germanice din Orient s'aŭ năpustit ca un torent și aŭ ocupat provinciile Imperiuluĭ Roman din Apus, unde aŭ și rămas

și unde s'aŭ amestecat cu populația localnică producînd întemeierea Statelor barbare din evul mediu.

Va să zică Romanii aŭ încercat prin războaie să-ĭ distrugă pe Germanĭ și. în loc să ajungă în mijlocul Germanieĭ, aŭ ajuns Germaniĭ până supt zidurile Constantinopoleĭ, aŭ prădat Roma (cu Alaric), aŭ luat în stăpînire Italia însăși, până ce aŭ înlăturat, la 476, pe ultimul Împărat roman, ca să proclame pe un căpitan al lor, Odoacru, ca „rege“ în Italia.

Prin cucerire, dar, nu se putea merge. Atuncĭ s'a întrebuințat un al doilea sistem: să se cîștige barbariĭ și altfel, atrăgîndu-ĭ în societatea romană. Barbariĭ germanĭ eraŭ agricultorĭ în mare parte, maĭ ales aceĭ de către Rin. Lor doar li trebuiaŭ pămînturĭ Acasă nu eraŭ destule, pe o vreme cînd pădurile ocupaŭ cel puțin treĭ șferturĭ din Germania actuală, și firește cultura care se făcea atuncĭ era cu totul deosebită de cultura care se face astăzĭ. Era nevoie dar în regiunile acestea de maĭ mult spațiu pentru agricultură decît spațiul de care simte nevoie un agricultor din timpurile noastre. Germaniĭ cereaŭ ogoare. Și eĭ știaŭ că ogorul roman de la malul Rinuluĭ este maĭ bun decît ogorul din pădurile de acasă. Dar li maĭ convenia să fie agricultorĭ la Romanĭ și din alte motive.

Acasă la eĭ sămănaŭ, dar nu știaŭ cine va culege recolta, fiindcă eraŭ și vecinĭ de aceia cari nu araŭ, dar se uitaŭ foarte de aproape la ceĭ cari aveaŭ buna apucătură de a ara. Pe cînd dincoace, în Imperiul Roman cine ara în primăvară, recoltà în toamnă. Avînd astfel terenurĭ pregătite, avînd terenurĭ asigurate, eĭ aveaŭ, pe lîngă aceasta, o vecinătate de tîrgurĭ: dacă rămînea un prisos acasă, prisosul acela în lumea germanică nu avea nicĭo întrebuințare, pe cînd dincoace umbla banul roman, și răpede Germaniĭ aŭ înțeles ce rost are bucățica de metal care, cu efigia „Kaiser“uluĭ *(Caesar)*, înseamnă mult maĭ mult

decît dacă şi-ar atîrna-o cineva de gît: toată Germania este sămănată cu monede romane. Aşa fiind lucrurile, barbarii veniaŭ bucuros în provinciile de la hotar. Şi Romanii aŭ crezut că s'a resolvit chestia: din ce în ce or să vie maĭ mulţĭ, şi, îndată ce vor simţi nevoia culturii, se vor aşeza pe pămîntul Imperiuluĭ. Eĭ tot veniaŭ însă mereŭ şi, pe de altă parte, se înmulţiaŭ şi populaţiile în provinciile romanice şi suprapopulaţia crea decĭ o chestiune socială. Şi astfel nu maĭ era pămînt de dat orĭcuĭ trecea graniţa. Nicĭ acest mijloc nu se dovedise bun.

Atuncĭ s'aŭ gîndit Romanii să plătească pe Germanĭ ca federaţi pentru serviciĭ în timp de războiŭ: li dădeaŭ banĭ pentru aceasta. Însă cu ocasia campaniilor barbariĭ vedeaŭ ce este la Roma. Şi atuncĭ se socotiaŭ, fireşte: Roma aceasta noĭ o păzim; de ce oare cea maĭ mare parte din ea să rămîie acelora carĭ nu ştiŭ s'o apere şi cea maĭ mică parte numaĭ să fie pentru noĭ?

Maĭ era, în sfîrşit, un sistem: să se facă din Germanĭ garda Împăraţilor de la Roma. Dar aceasta însemna să-ĭ aducă a vedea rosturile intime ale puteriĭ supreme: ce însemna de fapt Împăratul şi Curtea luĭ; atîta ajungea pentru ca aceste lucrurĭ să piardă orĭce prestigiu în ochiĭ lor. De aceia s'aŭ şi gîndit: ce ar fi dacă Odoacru ar lua pe Romulus Augustulus, ultimul Împărat roman, şi l-ar mută într'un colţ oarecare pentru a se instala el în Scaunul puteriĭ reale?

Toate mijloacele căzuseră pe rînd. Şi aicĭ vorbim de Germanĭ. Ce ar fi dacă am vorbi de Slavĭ şi de Hunĭ! Dar era un mare mijloc de altă natură al societăţiĭ romane pentru a-şĭ asigura stăpînirea asupra orĭcăriĭ naţiunĭ: a spune în două cuvinte că pe zeiĭ eĭ, dreptul eĭ, cultura eĭ îĭ primeşte şi, pe de altă parte, locuitorilor lĭ asigură pentru toate timpurile pacea, liniştea, desvoltarea prosperă. Dar se uita un lucru: că în Africa, în Macedonia, în Grecia, în Asia Seleucizilor, în Egipt, în toate părţile a-

cestea, cultura grecească, elenismul, dominația macedonică făcuseră școală cu popoarele acelea, le deprinseseră, nu numaĭ cu dominația străină, dar cu toate rosturile imperialismuluĭ. Și, de oare ce Romaniĭ primiseră cea maĭ mare parte din esența culturiĭ elenice. între uniĭ și alțiĭ era o deosebire din cale afară de mică. Pe cînd, în ce privește pe barbarĭ, la eĭ nu pătrunsese Alexandru-cel-Mare, la eĭ nu merseseră negustoriĭ grecĭ, la eĭ nu se cetiaŭ operele luĭ Aristotele, ale luĭ Platon, ale luĭ Pindar, ale tragicilor grecĭ. Aceștialalțĭ eraŭ oamenĭ de tot simpli. Ceia ce dincolo era un element de îmblînzire a sufletelor, aicĭ lipsia absolut. Pe de altă parte, dacă pe un zeŭ grecesc îl puteaĭ asimila cu zeul italic, de-l puteaĭ așeza în Panteonul roman, punîndu-l lîngă zeul de țară cu care corespundea maĭ bine și cu care de la o bucată de vreme se putea confunda, aceasta nu se putea face cu zeiĭ germanĭ. A încerca să-ĭ aducĭ la Roma și să-ĭ așezĭ în rînd cu divinitățile romane era absolut imposibil. S'ar fi speriat mitologia greco-latină de asemenea intrușĭ.

Și putea Imperiul Roman să strige: iată vin, și de acuma va fi pace! Dar ce li trebuia Germanilor pacea, cînd eĭ se țineaŭ tocmaĭ prin continuele războaie?

Rămîneaŭ dar două lumĭ ireconciliabile, dintre care una se întăria necontenit prin absorbire de civilisație, iar cealaltă slăbia necontenit, fiindcă era incapabilă de a-și absorbi energiĭ nouă.

Dar maĭ era ceva. Era un puternic antagonism și în ordinea socială. Am văzut că întru cîtva chestia rurală se resolvise la Roma: țeraniĭ fugiseră, și atuncĭ firește nu maĭ este chestie rurală. Fugiseră în Galia, în Peninsula Balcanică, fructificaseră alte terenurĭ, după ce atîția se prefăcuseră în legionarĭ și se așezaseră în „canabele“ lor, unde s'aŭ stîns. „Chestia țerănească“ romană pierduse din acuitatea eĭ. Rămînea însă o altă chestie: chestia

sclavilor. Pămîntul era lucrat de sclavĭ în Italia ca şi pe cele maĭ multe terenurĭ ale anticităţiĭ; şi războaiele aduceaŭ sclavĭ noĭ. Nu eraŭ numaĭ sclavĭ de cîmp, ci şi sclavĭ de casă. Şi s'a ajuns la o vreme cînd oameniĭ ceĭ maĭ voinicĭ, ceĭ maĭ plinĭ de sănătate, ceĭ maĭ inteligenţĭ, ceĭ maĭ setoşĭ de cultură aŭ fost, nu stăpînii, ci sclaviĭ. Atuncĭ s'a produs, natural, un conflict extraordinar. Omul vede şi înţelege şi face totdeauna comparaţie. De aicĭ resultaŭ conflicte între uniĭ şi alţiĭ. Se liberaŭ sclaviĭ din cînd în cînd. Liberarea se făcea însă de cele maĭ adese orĭ pe calea viciilor saŭ a serviciilor nemărturisite. Astfel nu elementele cele maĭ bune se ridicaŭ, ci tocmaĭ cele maĭ rele, care constituiaŭ, ca stăpînĭ, o nouă înjosire a societăţiĭ careĭ primise. Încă o chestie absolut insolubilă.

În faţa acestor două chestiĭ, Imperiul Roman stătea absolut incapabil de a lua o hotărîre. Trebuia atuncĭ ca alte forţe să răsară, de aiurea, ca să satisfacă nevoia socială de intimitate, de dreptate şi, supt raportul politic, aceia de unitate a tuturor popoarelor de pe lume, a umanităţiĭ. Şi, atuncĭ, iată că splendida aventură, că idila din Galileia a luĭ Isus s'a prefăcut în instrumentul care a revoluţionat lumea.

Dar cum s'a ajuns, din ceia ce s'a petrecut într'un cerc local foarte îngust de acolo, din Iudeia, prin oamenĭ cari eraŭ lemnarĭ, pescarĭ, vameşĭ şi nu represintaŭ nicĭ în societatea aceia măruntă de acasă nimic, nu aveaŭ ştiinţă, nu aveaŭ rang, nu trecuseră prin nicio formă maĭ înnaltă a societăţiĭ şi nu beneficiaseră de nicĭunul din foloasele pe care le aducea această societate, cum s'a ajuns la resultatul care se cunoaşte şi care este lumea de astăzĭ, trecută printr'o serie de transformărĭ, dar purtînd încă pecetea originiĭ sale?

Pentru a ni explica aceasta trebuie să ne gîndim la

multe lucrurĭ. Intăiŭ trebuie să ne gîndim că doar Creştinismul n'a apărut nicĭ ca o continuare a iudaismuluĭ, nicĭ ca o reacţiune împotriva iudaismuluĭ, orĭcît de multe ar fi fost punctele de contact şi orĭcît de puternice rădăcinĭ iudaice s'ar întîlni la basa religieĭ celeĭ noĭ. Iudeia din timpul luĭ August până la timpul luĭ Vespasian şi Titu a fost necontenit într'o interesantă schimbare. Comparînd-o în ce priveşte schimbarea caracteruluĭ eĭ cu grecitatea, cînd şi ea şi-a schimbat caracterul, poate să fixeze cineva următoarea formulă: Grecul, păstrîndu-şĭ ce era în adevăr, a radiat asupra lumiĭ fiindcă era creator de originalitate şi nedeslipit de originalitatea sa; aicĭ, în Iudeia, s'aŭ îngrămădit însă elemente culturale şi politice care aŭ venit din toate locurile, şi s'a creat decĭ un imens museŭ de credinţe, de datinĭ, de tendinţe în această lume restrînaă din jurul Ierusalimuluĭ. Elenismul a pătruns şi aicĭ; aŭ fost tiranĭ aĭ Iudeiĭ, tutelaţĭ de Roma, cari trăiaŭ acolo aşa cum trăiesc rajahiĭ din India, cu ofiţerul engles lîngă eĭ. Rostul unuĭ ofiţer engles îl avea Ponţiu Pilat în Iudeia, pe lîngă regele, tetrarhul [1] Irod, care îndeplinia, el, rolul rajahuluĭ din India. Astfel, supt tutela ofiţeruluĭ sirian întăiŭ, a ofiţeruluĭ roman pe urmă, s'a organisat o regalitate nouă cu caracter grecesc. Regĭ aĭ Iudeiĭ, de sînge absolut evreiesc, purtaŭ nume împrumutate de la generaliĭ luĭ Alexandru-cel-Mare. Se făceaŭ clădirĭ care sînt în stil, nu solomonic, ci macedonic, şi maĭ tărziŭ în stilul roman. A fost un moment cînd pe locul templuluĭ din Ierusalim, al vechiuluĭ Iahvè, s'a instalat templul cel noŭ al uneĭ divinităţĭ romano-greceştĭ. Nu se poate spune cît de mult a fost străbătută Siria şi Palestina de influenţa elină.

Dar aceasta înseamnă nu numaĭ cucerire, ci de la o bucată de vreme şi filosofie. Filosofia aceasta, adusă de

---

[1] Puterea era împărţită în patru.

Grecĭ, adoptată de Romanĭ, răspîndită şi de uniĭ şi de alţiĭ asupra lumiĭ întregĭ, a pătruns şi în această regiune. Oare şi până jos la popor, până la lemnariĭ şi pescariĭ cari aŭ făcut Creştinismul? A o nega înseamnă să nu cunoască cineva Orientul. În Orient pe cale verbală circulă cunoştinţele şi adevărurile filosofice cu mult maĭ mult de cum circulă în Occidentul cel maĭ bine organisat supt raportul librăriei şi al învăţăturiĭ cunoştinţelor cuprinse în cărţĭ. In lumea aceia a soareluĭ, aflăm libertatea absolută a omuluĭ, conştiinţa de egalitate pe care noĭ nu sîntem în stare s'o cunoaştem nicĭ azĭ, Împăratul discutînd cu un cerşetor, iar dervişul şi în timpurile noastre putîndu-se înfăţişa şi înnaintea Sultanuluĭ ca să-ĭ arunce în faţă, răzimat pe Coran, adevărurile fundamentale ale uneĭ societăţĭ politice fără ca sabia împărătească să-ĭ atingă capul care mărturisise adevărul.

Şi încă un lucru: cultura politică romană a deschis căile Asieĭ: oameniĭ aŭ început să vadă altfel de caravane decît odinioară. Lumea indiană, care stătuse o bucată de vreme ascunsă, şi-a revărsat ideile religioase asupra Apusuluĭ. Dogma însăşĭ a Treimiĭ a venit, astfel, din India, unde sistemul acesta religios, teosofic al Treimiĭ era îndătinat din vreme foarte veche.

Tradiţia evreiască a dat credinţa în necesitatea uneĭ cărţĭ, uneĭ legĭ religioase şi civile,—întâiŭ legea religioasă şi legea civilă numaĭ supt dînsa, derivînd din ea şi dominată totdeauna de dînsa. Şi tradiţia iudaică a maĭ dat încă un lucru, ideia de Mesia Va apărea cîndva un „fiŭ al luĭ David“, care va pune lumea pe o altă temelie şi va îndrepta poporul evreiesc spre soarta luĭ de libertate, de glorie, de triumf, de stăpînire asupra popoarelor.

Dominaţia elenică a Seleucizilor apoĭ produsese aicĭ o noţiune care era străină vechilor învăţaţĭ aĭ legiĭ din Ierusalim, pe cînd acum ea domnià pretutindenĭ în această societate: oamenĭ, adecă, maĭ sînt şi în afară de aceia

cari fac parte din poporul luĭ Dumnezeŭ, și, de oare ce oameniĭ aceștia pot să facă lucrurĭ marĭ pe pămînt, este între uniĭ și alțiĭ o egalitate umană care nu s'ar fi bănuit înnainte. De aceia Isus nu vorbește de o lege și o mîntuire pentru cutare popor, ci de o lege și o mîntuire pentru toțĭ oameniĭ. Din India a venit, în sfîrșit, un puternic aport de înnaltă filosofie, de sentiment profund omenesc și, pe lîngă aceasta, dogma, fundamentală, a Treimiĭ, despre care am vorbit.

Iar Roma însăși a maĭ dat pentru ivirea și desvoltarea Creștinismuluĭ altceva: lumea fiind strînsă supt aceiașĭ dominație, ea înfățișa putința și pentru o ideie religioasă de a nu se pierde într'un colț de hotar. Cum filosofia grecească a putut cuceri lumea, tot prin Roma, cîtva vreme după aceasta, ideia nouă ivită în Orient a putut să învingă, să iea în stăpînire lumea întreagă.

Totuși în creștinism este un element care nu vine de nicăirĭ, un element de producție spontană. Acest element este în legătură cu viața locală. Din aceste regiunĭ ale Iudieĭ, care eraŭ către deșert, regiunĭ de păstorĭ, de oamenĭ simpli, fără bogăție, fără știință de carte, fără pretențiĭ, a plecat o concepție, care, și în timpurile de astăzĭ, însuflețește pe un Arab bun.

Arabul acela vede pe Dumnezeŭ părintele care-l îndreaptă prin asprimile pustiuluĭ, și orĭcine-ĭ răsare în cale este un om; el nu știe de rang, de deosebire socială: îĭ este un *frate*. Sentimentul acesta de frăție rurală, de idilă pastorală, sentimentul acesta s'a întrupat în marea figură a luĭ Isus și a prefăcut elementele răzlețe într'o unitate căreia i-a dat un suflet, al săŭ.

Și, cînd s'a auzit în lume că maĭ presus decît Împăratul, maĭ presus decît interesele Imperiuluĭ Roman, maĭ puternic decît orĭce armată, maĭ vrednic de ascultare decît orĭce lege este faptul acesta al iubiriĭ oamenilor

între eĭ, al datorieĭ de devotament a fiecăruia și al respectuluĭ pentru Dumnezeŭ, în toate sufletele s'a produs o adevărată schimbare. Atuncĭ Romanul a consimțit să întindă mîna barbaruluĭ, și nu pentru a-ĭ da banĭ, și barbarul a înțeles că trebuie să întindă și el mîna Romanuluĭ, altfel decît pentru a-l zugruma. Și atuncĭ sclavul a înțeles că stăpînul săŭ poate fi un frate coborîndu-se din înnălțimile luĭ, și stăpînul a înțeles că poate printr'o singură transformare a sufletuluĭ săŭ să ridice la demnitatea umană pe aceia cari fuseseră numaĭ animalele serviciilor saŭ plăcerilor sale. Și, folosindu-se de Imperiul Roman, de toate așezămintele sale, această nouă viață s'a coborît în formele de odinioară. Și s'aŭ găsit față în față două societățĭ: una în care eraŭ numaĭ forme vechĭ cenușa foculuĭ care arsese și, pe de altă parte, în aceiașĭ formă, cu preoțĭ-presbiterĭ, cu diaconĭ, cu episcopĭ, cu mitropoliți, cu diecese-provinciĭ cu sinoade-adunărĭ și canoanelegĭ, o societate nouă, din mijlocul căreia se înnălța focul strălucitor al viitoruluĭ.

BIBLIOTECA MUNICIPIULUI BUCUREȘTI

CUPRINSUL.

Pag.

Prefață (cuprinzînd cîteva explicațiĭ). 1
I. Epoca vechilor civilisațiĭ isolate. 21
II. Epoca atingeriĭ între sine a vechilor civilisațiĭ oriantale (c 1600—c. 600). 47
III. Apariția cuceritoare a raseĭ arice: Mezĭ, Perșĭ, Indienĭ și Grecĭ. 73
IV. «Elada» în fața războaielor medice. 94
V și VI. Desvoltarea și înflorirea spirituluĭ elenic. . 116
VII. Monarhia „macedoneană“. 138
VIII. Ivirea și eonsolidarea Romeĭ 158
IX. «Imperiul» Romeĭ. 178
X. «Imperiul luĭ Dumnezeŭ» al creștiuismuluĭ. . . . 198